Geschiedenis voor de onderbouw Leesboek **2** havo | vwo

feniks

Auteurs
Cor van der Heijden
Idzard van Manen
Anjo Roos
Frouke Schrijver
Frank Tang
Jos Venner

Eindredactie
Jos Venner

ThiemeMeulenhoff

Inhoud

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

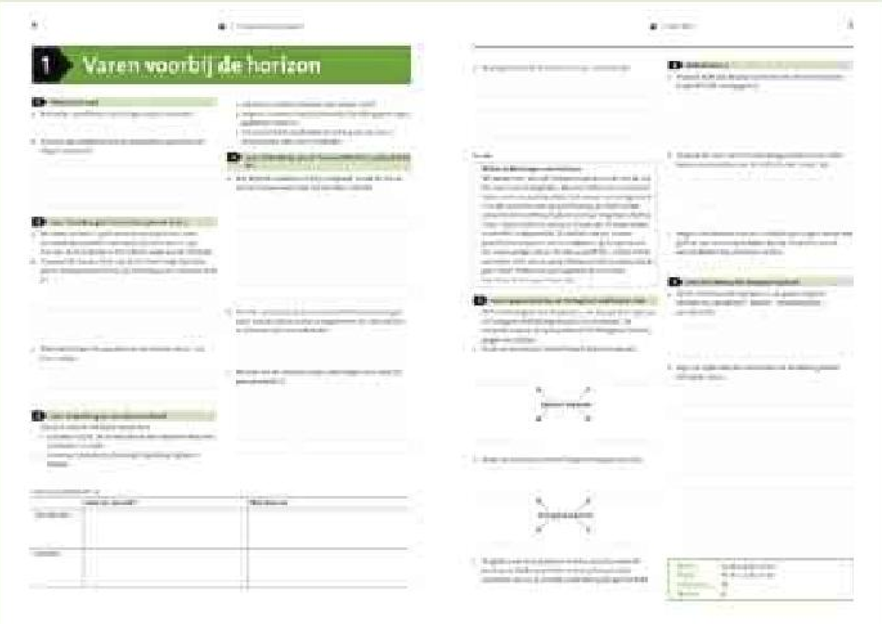
ISBN 978 90 06 46608 9
Tweede druk, derde oplage, 2017

Deze uitgave is volledig CO_2-neutraal geproduceerd. Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

Leerjaar 3
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN I: EERSTE WERELDOORLOG
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN II: TWEEDE WERELDOORLOG
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER

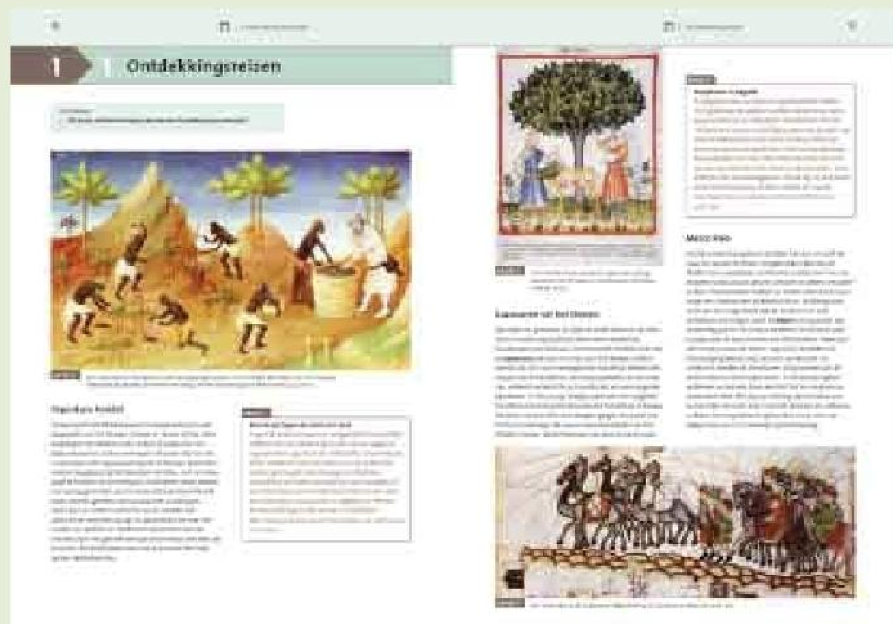

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste vier bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- De kenmerkende aspecten worden opgesomd en kort uitgelegd.
- Er wordt uitgelegd waarom het belangrijk is dit deel van de geschiedenis goed te kennen.
- Daarna volgen de hoofdvraag en een aantal deelvragen. Meestal is er een deelvraag per paragraaf.

Een hoofdstuk bestaat uit zes paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst (tekstbron).
- In kaders vind je informatie over staatsinrichting.
- In sommige paragrafen staat een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis. Om deze vaardigheden onder de knie te krijgen, oefen je ze met opdrachten. Bij een opdracht zie je dan staan: je oefent...
- Twee paragrafen hebben een mogelijkheid tot verdieping van de lesstof.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- Bij elke paragraaf vat je in de laatste opdracht samen wat je hebt geleerd.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor je een toets kunt maken: de tips voor de toets.
- In het laatste blokje van de paragraaf kun je vinden wat in deze paragraaf de kennis-, inzicht- of toepassingsopdrachten zijn.

- Soms staat dit tekentje ook bij een opdracht. Dan heb je feniks-online nodig voor die opdracht.
- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

Leesboek

- De zesde paragraaf van een hoofdstuk heet altijd Afsluiting. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd. Je vindt hier op een rij: de kenmerkende aspecten van het tijdvak, wat je tot dan toe hebt geleerd en wat je kunt.
- De belangrijkste gebeurtenissen en personen uit het tijdvak staan hier bij elkaar in de tijdbalk.
- De begrippen uit het hoofdstuk staan hier bij elkaar.

Werkboek

- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten om de historische vaardigheden te oefenen en opdrachten over de begrippen uit het hoofdstuk. Tot slot maak je een samenvattingsopdracht.

www.feniks-online.nl of via
www.thiememeulenhoff.nl/feniks

1 Varen voorbij de horizon

BRON 1 Christoffel Columbus gaat aan land en ontmoet indianen. Gravure van Theodoor de Bry, 1594.

GOUDEN EEUW

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

(1500 TOT 1600)

Columbus gaat aan land

Zo stelde tekenaar Theodoor de Bry het zich voor: de ontdekkingsreiziger Columbus zet voet aan wal en wordt direct begroet door een groep indianen. Columbus draagt een kleurig kostuum dat schuilgaat achter het borstschild van een harnas. Een degen hangt aan zijn zijde en een lange lans rust in zijn linkerhand. Twee soldaten staan achter hem om hem te beschermen. Hoe indianen eruitzagen, wist Theodoor de Bry niet precies. Hij tekende ze als naakte Europeanen met lendendoeken, die gouden geschenken komen aanbieden aan de ontdekkingsreiziger. Op de achtergrond zie je twee andere belangrijke elementen uit het verhaal van Columbus' ontdekking: de komst van het christendom (Columbus' mannen zetten een kruis neer op de kust) en weerloze indianen die schrikken en wegrennen voor de zwaarbewapende Europese soldaten.
Deze ingekleurde gravure van de ontdekking van Amerika maakte deel uit van een populaire reeks boeken vol afbeeldingen van de pas ontdekte Nieuwe Wereld. Vertalingen in verschillende talen zorgden ervoor dat mensen uit alle uithoeken van Europa kennis konden maken met de ontdekkingen die de afgelopen eeuw waren gedaan. Door middel van reisverslagen en gedetailleerde tekeningen werd getoond hoe vreemde volken leefden, welke gebieden zij bewoonden en welke planten en dieren er waren. Het was voor vele Europeanen de eerste kennismaking met de wereld aan de andere kant van de Atlantische Oceaan.

Ontdekking van een Nieuwe Wereld

In augustus 1492 vertrok de zeeman Christoffel Columbus met drie schepen uit Spanje. Columbus dacht Azië te kunnen bereiken door alsmaar naar het westen te varen, iets wat tot dan toe nog niemand gelukt was. Na zeventig dagen varen kreeg Columbus land in zicht... zou dit China zijn, of India? Hij ging aan land, plantte de Spaanse vlag en maakte kennis met de bevolking. In zijn scheepsjournaal schreef hij: 'Ik had de indruk dat het mensen waren die het aan alles ontbrak. Allemaal liepen

ze naakt. Allen die ik zag waren jong; ze waren heel goed gebouwd. Hun haren, stug als paardenstaarten, vallen kort naar voren tot over de wenkbrauwen. De rest van het haar valt naar achteren en dat laten ze lang. Ze verven hun huid. Ze dragen geen wapens en kennen die ook niet. Toen ik ze zwaarden liet zien, pakten ze die beet bij het scherp, zodat zich bezeerden. Ik denk dat ze makkelijk christenen zullen worden, want ze leken me geen eigen godsdienst te hebben.' Hij noemde deze mensen indianen. Pas later, toen Columbus en andere ontdekkingsreizigers vaker naar het Westen gevaren waren, werd duidelijk dat dit Azië niet was, maar een ander, nog niet eerder ontdekt werelddeel.

Spaans Amerika

Nadat Columbus in 1492 Amerika ontdekt had, wilde Spanje dit gebied in bezit nemen. In Amerika waren goud en andere waardevolle goederen te vinden en de bevolking kon tot het christendom worden bekeerd. Nieuwe expedities werden gepland en bewapende soldaten werden uit Spanje verscheept om de indianen te verslaan. Een van die Indiaanse volkeren waren de Azteken, die in Midden-Amerika leefden. De Azteken moesten zich met eenvoudige wapens verdedigen tegen de ijzeren zwaarden en vuurwapens van de Spanjaarden. Omdat de Azteken niet bekend waren met zwaarbewapende strijders te paard, waren ze erg onder de indruk van de Spaanse ruiters. Als een ruiter van zijn paard afsteeg, dachten ze dat een groot monster zich in tweeën deelde. In 1521 versloegen de Spanjaarden de Azteken en verwoestten hun hoofdstad. De Inca's in Zuid-Amerika wachtte hetzelfde lot. Rond 1540 waren de Spanjaarden heer en meester in Midden- en Zuid-Amerika. De Spanjaarden bestreden de Indiaanse cultuur en hun geloof in vele goden. In plaats daarvan namen de indianen, al dan niet gedwongen, het geloof van de Spanjaarden over.
De Spaanse veroveraars veranderden de Amerikaanse maatschappij. Ook Europa veranderde door de toestroom van goud en zilver en de nieuwe handelsmogelijkheden. Jaarlijks brachten schepen waardevolle ladingen naar Spanje. De Spanjaarden gebruikten dit geld voor Europese oorlogen tegen de Nederlanden, de Fransen en het Osmaanse Rijk.
De uitbreiding van de Spaanse macht in Amerika is een voorbeeld van het begin van de overzeese Europese expansie.

Portugees handelsrijk in Azië

Een ander voorbeeld van Europese expansie is de vestiging van een Portugees handelsrijk in Azië. Het was Portugal dat begon met het verkennen van de wereld buiten Europa. Portugezen zochten zeeroutes naar India om er specerijen te kopen en zo de Arabische handelaren te omzeilen. Toen zij de route rond Kaap de Goede Hoop, het uiterste puntje van Zuid-Afrika, hadden gevonden en daardoor naar India konden varen, moesten de Portugezen zich in Azië invechten in een bestaand handelsnetwerk. Hele gebieden onderwerpen was op zo'n grote afstand van het moederland niet mogelijk en bovendien niet nodig, maar het lukte de Portugezen wel om deel te nemen aan de specerijenhandel met de landen rond en eilanden in de Indische Oceaan. Met geweld wisten zij handelscontacten af te dwingen met lokale heersers. Om hun handel te beschermen, stichtten de Portugezen bewaakte handelsposten langs de kust. Zo ontstond in Azië een Portugees handelsrijk.

BRON 2 Azteken voor de stad Tenochtitlan. Muurschildering van de twintigste-eeuwse Mexicaanse schilder Diego Rivera, in het stadhuis van Mexico-Stad.

BRON 3 Kaart van Amerika, of de Nieuwe Wereld, van Theodoor de Bry uit 1596. Rondom de kaart zijn vier ontdekkingsreizigers afgebeeld. Vanaf linksboven met de klok mee: Christoffel Columbus, Amerigo Vespucci, Francisco Pizzaro en Ferdinand Magelhães.

Het belang van Europese expansie

Door de ontdekkingen van de Portugezen en Spanjaarden waren oceanen geen hindernis meer, maar een toegangsweg tot nieuwe markten en andere culturen. Regelmatig contact tussen Europa en volken in andere delen van de wereld was nu mogelijk. De Europese expansie leidde ertoe dat Portugezen en Spanjaarden, en later Engelsen, Fransen en Nederlanders, bezittingen (koloniën) verwierven in Azië en Amerika. Wereldhandel ontstond: West-Europese schepen voerden kruidnagels aan uit Azië, brachten Afrikaanse slaven naar Amerika en zeilden de Europese havens binnen met goud en zilver. Nieuwe rijkdommen werden aangeboord, nieuwe volkeren werden ontdekt en soms uitgebuit en bestreden. De kennis van de wereld en de scheepvaart nam snel toe. Door de contacten veranderde ook het wereldbeeld van de Europeanen. Niet alleen letterlijk, omdat zij door hun reizen de wereld beter in kaart wisten te brengen (bron 3), maar ook de manier van denken in Europa veranderde. Mensen begonnen te twijfelen aan de zekerheden van voorheen. Wat wisten ze eigenlijk van de wereld? In het denken stond niet meer de wereldorde, zoals die in de Bijbel stond en zoals de kerk die zag, centraal. De mens zélf, als kritisch denkend wezen, werd steeds belangrijker.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het begin van de Europese overzeese expansie.
2. Het veranderende mens- en wereldbeeld in de Renaissance.

HOOFDVRAAG

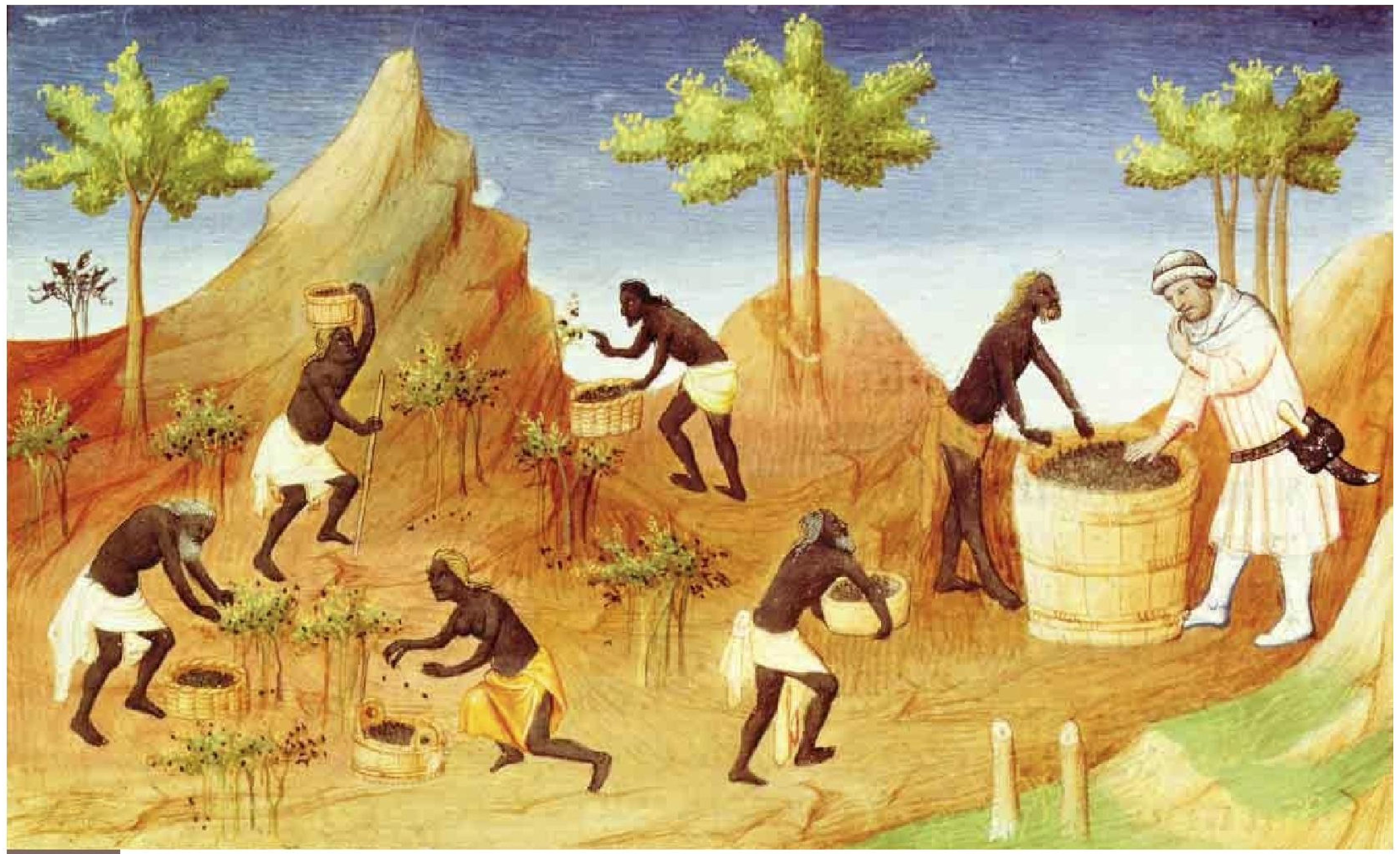
Hoe veranderden de ontdekking van Amerika en de vestiging van een handelsrijk in Azië de samenlevingen in Europa en Amerika?

DEELVRAGEN

1. Waarom zochten Europeanen nieuwe handelsroutes overzee?
2. Hoe stichtten de Portugezen een winstgevend handelsrijk?
3. Hoe nam Spanje Amerika in bezit?
4. Hoe veranderde Spanje de Amerikaanse samenleving?
5. Welke gevolgen hadden de ontdekking van Amerika en de handelscontacten in Azië voor Europa en het wereldbeeld van de Europeanen?

1 1 Ontdekkingsreizen

DEELVRAAG
1 **Waarom zochten Europeanen nieuwe handelsroutes overzee?**

BRON 4 Een islamitische handelaar proeft vers geoogste peper in Zuid-India. Miniatuur uit het *Livre des Merveilles du Monde*, de Franse vertaling van het reisverslag van Marco Polo, ca. 1410-12.

Peperdure handel

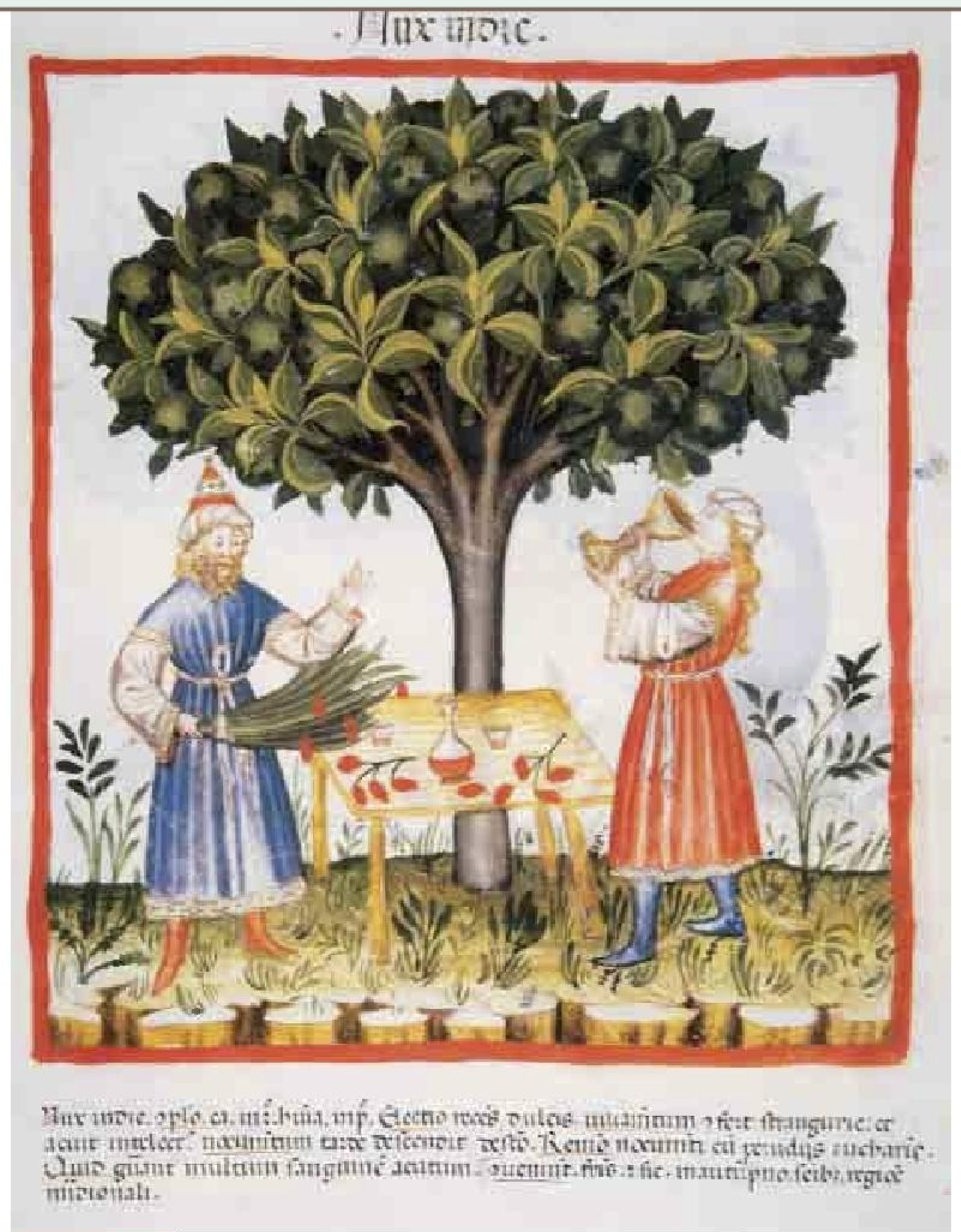
Europa had in de Middeleeuwen handelscontacten met kooplieden uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Deze kooplieden handelden onder andere in producten als zijde, edelstenen, suiker (verkregen uit suikerriet) en ook in specerijen, die erg populair waren in Europa. Specerijen werden toegepast bij het bereiden van eten, niet om vlees goed te houden of verrotting te verdoezelen, maar omdat men graag gerechten op smaak bracht met bijvoorbeeld peper, kaneel, gember, nootmuskaat en kruidnagels. Specerijen en andere exotische waren werden ook gebruikt ter verbetering van de gezondheid en voor het maken van parfum en medicijnen. Bovendien konden mensen door het gebruik van specerijen laten zien hoe rijk ze waren. Een pond peper was net zo duur als een heel varken. Peperduur dus.

BRON 5

Een recept tegen de stank van pest

Tegen de pestlucht kunnen welgestelde heren profijt hebben van een parfum gemaakt van de volgende ingrediënten: agarhout en amber (elk 2 drachme), de beste kwaliteit mirre en olibanum (1 ons), kamfer, storax, gedroogde rozenblaadjes (2 drachme), sandelhout uit Makassar, blaadjes van eucalyptus (1 ons). Maal deze samen met hars of met rozenwater van Damascus waar kamfer in opgelost is. Hiervan kunnen pillen gemaakt worden of tabletten.

Naar: Regiment de preservació de la pestilència uit 1348, het jaar van de pest.

BRON 6 Van nootmuskaat wordt een geneeskrachtige drank bereid. Miniatuur uit Tacuinum Sanitatis, eind 14e eeuw.

Karavanen uit het Oosten

Specerijen en goederen als zijde en suiker kwamen uit Oost-Azië en waren erg kostbaar. Karavanen voerden de handelswaar over land aan. Een beroemde handelsroute was de **zijderoute**, die vanuit China naar het Midden-Oosten voerde. Op zo'n route verzorgde een handelaar telkens een etappe van de handelsreis. Als hij zijn gedeelte van de route had voltooid, verkocht hij zijn producten aan een volgende handelaar. En die, na zijn etappe, weer aan een volgende handelaar, net zolang tot de producten handelaars in Europa bereikten. Door al die tussenstappen gingen de prijzen een heel eind omhoog. Het waren vooral kooplieden uit het Midden-Oosten die profiteerden van deze tussenhandel.

BRON 8

Kooplieden in Bagdad

In Bagdad maken ze zijden en goudbrokaten stoffen met geborduurde vogels en andere dieren erop. Het is de grootste stad van die streek. Midden door de stad stroomt een enorme rivier [Tigris] waarover je helemaal naar de Indische Zee kunt varen, en dus is het er een komen en gaan van kooplieden met hun handelswaar. De kooplieden die naar Indië reizen, bevaren die rivier tot aan een stad die Khism heet, en daar bereiken ze de Indische Zee. Tussen Bagdad en Khism ligt de stad Basra en bij die stad groeien de beste dadels ter wereld.

Naar: Marco Polo, De wonderen van de Orient (Il Milione), ca. 1298-1299.

Marco Polo

Slechts enkele Europeanen durfden het aan om zelf ver naar het oosten te reizen. De gebroeders Niccolò en Maffeo Polo, kooplieden uit Venetië, durfden het wel. Zij besloten rond 1270 de Zwarte Zee over te steken om zaken te doen. Daarvandaan trokken ze verder, totdat ze na een lange reis aankwamen bij Koeblai Khan, de Mongoolse vorst van een uitgestrekt rijk. Ze werden met veel eerbetoon ontvangen, want de **khan** had nog nooit een westerling gezien. De broers vertelden honderduit over Europa, over de paus en over het christendom. Twee jaar later ondernamen de broers nogmaals dezelfde reis. Ditmaal ging Marco mee, de zoon van Niccolò. Bij aankomst werden de Venetianen als gezanten van de Koeblai Khan in dienst genomen. In die hoedanigheid verbleven ze nog vele jaren aan het hof en maakten ze reizen door Azië. Met zijn reisverslag, dat bol staat van wonderlijke verhalen over vreemde plaatsen en volkeren, is Marco Polo erg beroemd geworden, maar voor zijn tijdgenoten was hij nauwelijks geloofwaardig.

BRON 7 Een karavaan op de zijderoute, afgebeeld op de Catalaanse Atlas uit 1375-1377.

Rond de Middellandse Zee

In het gebied rond de oostelijke helft van de Middellandse Zee was in de veertiende en vijftiende eeuw een machtig rijk ontstaan, het **Osmaanse Rijk**. Dit werd bestuurd door de opvolgers van sultan Osman, de leider van een van de Turkse stammen die stukje bij beetje het oude Byzantijnse Rijk hadden veroverd. Toen in 1453 de Byzantijnse hoofdstad Constantinopel in handen van de Turken was gevallen, werd het Osmaanse Rijk vanuit die stad centraal geregeerd. Daarna namen het grondgebied en de macht van de sultans toe. Terwijl de Osmaanse vloot de Middellandse Zee beheerste, breidden de achtereenvolgende sultans hun rijk uit op de Balkan en in Noord-Afrika. Ook controleerden de Osmanen de handelsroutes waarlangs oosterse handelaren luxegoederen uit Azië aanvoerden. Toen de vergroting van het grondgebied tot stilstand was gekomen, brak in het Osmaanse rijk een periode van vrede en voorspoed aan.
Voor de Europeanen was deze ontwikkeling goed, maar ook bedreigend. Aan de ene kant betekende de vestiging van het Osmaanse Rijk dat er stabiliteit heerste rondom de Middellandse Zee en in het Midden-Oosten. Dat was gunstig voor de handel. Vooral Venetië, de belangrijkste handelsstad in het gebied rond Middellandse Zee, profiteerde hiervan. Aan de andere kant moesten de Europeanen steeds strijd leveren tegen de oprukkende Osmaanse legers en betaalden Europese handelaren torenhoge prijzen voor de oosterse luxewaren die zij alleen via de Osmanen konden kopen. Dat was voor Europese kooplieden een stimulans om nieuwe handelsroutes te zoeken, zodat ze de luxegoederen rechtstreeks konden gaan importeren.

Op zoek naar Indië

In hun zoektocht naar nieuwe handelscontacten om specerijen en andere luxegoederen te kopen, probeerden Europeanen Indië te bereiken. 'Indië' was de naam voor een enorm gebied ver ten oosten en zuidoosten van Europa: het huidige Azië, met name Zuidoost-Azië. Over land konden de Europeanen Indië alleen bereiken via het vijandige Osmaanse gebied. Daarom gingen de Europeanen op zoek naar een zeeroute. Hiervoor maakten ze gebruik van een nieuw soort schip. Tijdens de strijd tegen de Osmanen op de Middellandse Zee hadden de Genuezen namelijk een slagvaardig schip ontworpen, de **kraak**. Op de voor- en achtersteven van een kraak konden kanonnen staan; bovendien was een kraak geschikt om over lange afstanden te zeilen. Ook konden er veel goederen in worden meegenomen. Met de kraak dachten handelaren Indië te kunnen bereiken.
Verder was de kennis over de zeevaart toegenomen door contact met Arabische zeelieden. Op schepen werden instrumenten als het astrolabium en het kompas gebruikt voor het navigeren aan de hand van de sterrenhemel en windrichtingen. Dat de wereld een bol is en dat rond de werelddelen grote zeeën liggen, wist men ook heel goed, dus Indië bereiken over zee moest mogelijk zijn.

BRON 9 Zeelieden navigeren met behulp van een kompas op de Indische Oceaan. Miniatuur uit de vijftiende eeuw.

1 2 Het Portugese handelsrijk

DEELVRAAG
2 Hoe stichtten de Portugezen een winstgevend handelsrijk?

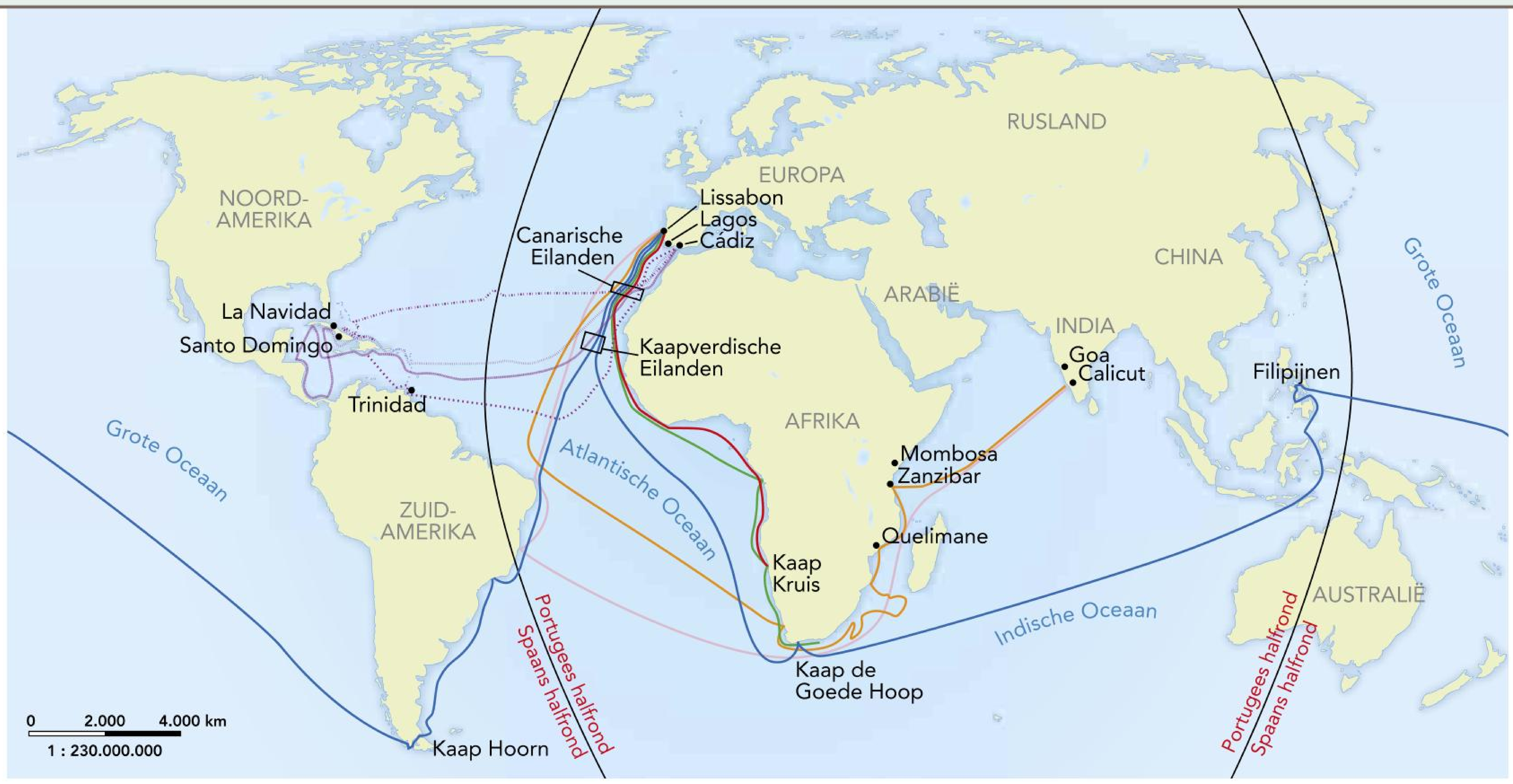
BRON 10 Schepen vertrekken vanuit Lissabon naar de Nieuwe Wereld. Gravure van Theodoor de Bry bij 'America Tertia Pars...', 1592.

Hendrik de Zeevaarder

De Portugezen waren de eerste Europeanen die zich waagden aan lange handelsreizen over zee. De Portugese prins Hendrik ´de Zeevaarder´ zorgde in de vijftiende eeuw voor geld en schepen om ontdekkingsreizen te maken. Ondanks zijn bijnaam was hij zelf geen reiziger; wel nam hij de beste zeelui in dienst en verzamelde alle beschikbare kennis. Hij verwachtte grote handelswinst en wilde ook het legendarische rijk van Priester Johannes ontdekken, een christelijk koninkrijk dat in Indië zou liggen. Hierover gingen veel verhalen de ronde. Priester Johannes zou een machtige koning zijn die heerste over een welvarend gebied tussen islamitische en heidense rijken. Hendrik de Zeevaarder hoopte in Priester Johannes een christelijke bondgenoot te vinden om hem te helpen concurreren met islamitische handelaren die de handel met Indië beheersten. Vanuit Portugal vertrokken de eerste ontdekkingsreizigers. De Canarische en de Kaapverdische Eilanden raakten bekend. Omdat de zuidelijke Atlantische Oceaan grotendeels onbekend was, hielden de zeevaarders de kust in zicht. Aan de Afrikaanse kusten stichtten zij forten . Hier konden de Portugese ontdekkingsreizigers vers voedsel en water inslaan. Ook begonnen ze te handelen in goud en slaven.
Alle ontdekte informatie over de route langs de kust van Afrika moest geheim blijven. Alleen de Portugezen mochten erover beschikken. In 1488 voer Bartholomeus Diaz om Kaap de Goede Hoop, de uiterste zuidpunt van Afrika. Vasco da Gama bereikte in 1498 India. Portugal beschikte nu over een route naar de bron van de specerijen, de **Carreira da India**.

Portugezen in India

Toen Vasco da Gama bij de Indiase stad Calicut aankwam, trof hij daar Arabische handelaren aan. Onderhandelingen met de plaatselijke machthebber, de samorijn, liepen uit op geweld en de Arabische handelaren begonnen de Portugezen tegen te werken. Met een klein deel van de goederen die de Portugezen hadden gehoopt te vinden, ging Vasco da Gama terug naar huis. Tijdens de terugreis stierven dertig bemanningsleden aan de scheurbuik, een ziekte die je oploopt door langdurig gebrek aan vitamine C. Slechts twee van de vier schepen arriveerden in Portugal. Toch bracht de verkoop van meegebrachte de producten zoveel geld op dat de kosten van de reis er ruimschoots mee werden vergoed. De koning was tevreden en een volgende expeditie werd gepland. De

Reizen van Christoffel Columbus (Spanje)
1492 - 1493 · 1498 · 1493 - 1496 · 1502 - 1504

Diogo Cão 1482 - 1485 (Portugal)
Bartholemeu Diaz 1487 - 1488 (Portugal)
Vasco da Gama 1497 - 1499 (Portugal)
Pedro Cabral 1500 - 1501 (Portugal)
Fernão Magalhães 1519 - 1522 (Portugal)

BRON 11 Enkele belangrijke ontdekkingsreizen.

BRON 12

Aankomst in de specerijenhoofdstad Calicut (Kozhikode)

Die nacht (20/21 mei 1498) gingen we twee *leugas* [een *leuga* is drie zeemijlen, ofwel 5,6 km] vanaf de stad Calicut voor anker. Een dag later (22 mei) kwamen vier boten naar ons toe, waarop onze kapitein een van onze zeelieden (een veroordeelde crimineel) met hen mee naar Calicut stuurde. Ze brachten de man naar twee moslims uit Tunis, die Catalaans en Genuees spraken. Hij werd begroet met de volgende woorden: “Moge de duivel je halen! Wat doe jij hier?” Ze vroegen hem wat hij deed zo ver van huis en hij antwoordde dat hij op zoek was naar christenen en specerijen. Ze gaven hem onderdak voor de nacht en brood en honing te eten. Na de maaltijd keerde hij samen met een van hen terug naar onze schepen. Zo gauw de moslim uit Tunis aan boord was riep hij uit: “Wat een geluk, wat een geluk! Er is een overvloed aan robijnen en edelstenen hier! Jullie zijn God grote dank verschuldigd dat hij jullie naar een land met zulke grote rijkdommen heeft gebracht!” We verbaasden ons zeer, want we hadden nooit verwacht dat onze taal zo ver van Portugal te horen zou zijn.

Naar: Verslag van Vasco da Gama’s eerste reis naar India.

BRON 13

Koning van Geld

Als deze route een succes blijft, mogen we de koning van Portugal wel de koning van Geld noemen! Iedereen in Venetië verbaast zich erover dat er een nieuwe route ontdekt is waar onze voorouders nog nooit van gehoord hadden.

Naar: Dagboek van de Venetiaan Girolamo Priuli, 1501.

ontdekkingsreiziger Pedro Álvares Cabral volgde de route van Vasco da Gama en ontdekte onderweg, door te veel naar het zuidwesten te navigeren, Brazilië, dat hij claimde voor de Portugese koning. Daarna volgden nog vele schepen de routes naar Afrika, Brazilië, India en Zuidoost-Azië. Het rijk van Priester Johannes vond men niet, maar wel luxegoederen die veel winst opleverden.

Kapitaal

In Indië moesten de Portugezen zich telkens invechten in een bestaand handelssysteem. Vaak eigenden zij zich met geweld een handelsplek toe. Kolonisatie van hele gebieden was onmogelijk. Portugal had daarvoor te weinig mankracht. Het bouwen van een **factorij**, een bewaakte handelspost, lukte meestal wel, net als het veroveren van bestaande nederzettingen aan de kust. Door het stichten van factorijen en het in bezit nemen van havensteden konden de Portugezen hun handelsnetwerk in Indië uitbouwen en beschermen. Zo werden Portugese ontdekkingsreizen het begin van een winstgevend handelsrijk. Specerijen en andere goederen werden in de factorijen verzameld en naar Portugal gevaren. In Europa werden de Portugezen concurrenten van Turkse en Arabische handelaren en van Venetië, dat nog steeds de belangrijkste handelsstad in Europa was.
Slimme kooplieden gingen investeren in expedities naar Azië en in bedrijvigheid die hiermee te maken had, zoals scheepsbouw. Zij probeerden zoveel mogelijk winst te maken door hun kapitaal te investeren in internationale handel. Dit economisch systeem noem je **handelskapitalisme**.

1 3 Spanje verovert Amerika

DEELVRAAG
3 Hoe nam Spanje Amerika in bezit?

Spanje volgt Portugal

De Spanjaarden wilden, net als de Portugezen, ook ontdekkingen doen en handelswinst bereiken. Dat gebeurde in 1492, toen er geld en tijd was voor een nieuwe onderneming. In dat jaar wonnen de Spanjaarden de eeuwenlange strijd tegen de islamitische aanwezigheid op het Iberisch Schiereiland (**Reconquista**) en besloten de Spaanse koning Ferdinand en zijn vrouw Isabella het Portugese voorbeeld te volgen. De uit Genua afkomstige zeevaarder Christoffel Columbus kreeg Spaanse steun voor het ontdekken van een zeeroute naar Indië die naar het westen ging, over de Atlantische Oceaan. Columbus was door wetenschappers, onder wie de cartograaf Toscanelli, overtuigd van deze mogelijkheid. Toscanelli’s kaart toonde aan dat je Azië kon bereiken door de Atlantische Oceaan over te steken.

BRON 14

Varen naar het westen

Ik prijs uw plan om naar het westen te varen en ik weet zeker dat, zoals u al hebt gezien op mijn kaart, de route die u wilt volgen niet zo moeilijk is als men wel denkt. Integendeel, de door mij aangewezen weg is uiterst zeker. U zou ook geen twijfel koesteren indien u veel mensen had leren kennen die in die landen zijn geweest. U kunt ervan overtuigd zijn daar machtige koningen en veel dichtbevolkte en welvarende steden en landen te vinden, die veel soorten edelstenen bezitten. Het zal de vorsten daar ook zeer verheugen als wij ze in de katholieke godsdienst en al onze wetenschappen onderwijzen.

Naar: Toscanelli’s Brief aan Columbus, circa 1480.

Aan boord van de Santa Maria

Op basis van het scheepsjournaal dat Columbus bijhield, kan het leven aan boord van de Santa Maria worden gereconstrueerd. “Ga je mee een kijkje nemen op het schip van Columbus, de Santa Maria?”, vraagt Pedro de scheepsjongen. Wie weet kun je nog mee. Kijk, als je de kapiteinshut binnenloopt, zie je links van kapitein Columbus een indrukwekkende man zitten, Juan de la Cosa. Hij is de eigenaar van het schip. Hij is ook de navigator. Een van de belangrijkste taken aan boord van een schip is namelijk het navigeren, het bepalen van de koers. Voor De la Cosa ligt een kaart van Toscanelli en instrumenten als het astrolabium en kompas, onmisbaar voor het navigeren op zee. Aan tafel zit ook Luis de Torres, een tolk, die mee gaat om te praten met de plaatselijke bevolking.
Op het dek, op het voordek en in het ruim is het ook druk. Hier heb je bijvoorbeeld de kok en de bottelier, de man die voor de proviand en de rantsoenering van het eten zorgt. Daar staat dokter Juan Sanchez, die bekijkt een wond van een van de scheepsjongens. Zie je de kisten met wapens in de hoek? Pas maar op dat je ze niet aanraakt. De musketten en kanonnen worden elke dag gecontroleerd door Diego de Arana, de wapenmeester.
Er is veel voedsel aanwezig, vooral gedroogde peulvruchten en granen, scheepsbeschuit, gezouten vlees en gedroogde vis. Het is genoeg om een jaar van te eten met de hele bemanning. En in het scheepsruim staan ook kisten met snuisterijen van glas, ijzer en koper, om te ruilen of weg te geven. De man die naast een van de kisten staat is edelsmid Cristobal Caro. Hij hoopt dat de kisten met goud gevuld kunnen worden voor de terugreis.

BRON 15 Columbus gaat aan land. Geromantiseerde tekening uit de 19e eeuw.

BRON 16

San Salvador

Om twee uur ’s nachts verscheen het land. Al gauw zagen we naakte mensen. De Admiraal ging aan land in de bewapende sloep. De Admiraal had de koninklijke standaard bij zich en de kapiteins hadden elk een vlag met een groen kruis erop, met F en Y erop en boven elke letter een kroon. We zagen groene bomen, veel poelen en diverse soorten vruchten. De admiraal nam het eiland in bezit voor de koning en de koningin, door de verklaringen af te leggen die daarbij vereist waren.

Naar: Columbus’ Scheepsjournaal, 1492-1493.

Columbus' succes

In 1492 vertrok Columbus met drie schepen. In oktober van dat jaar kregen de reizigers land in zicht. Columbus ging aan wal. Hij noemde de mensen daar 'indianen' omdat hij dacht dat hij in Indië was. Columbus doopte het gebied San Salvador, naar een van de bijnamen van Jezus: Heilige Verlosser. Over het moment van de ontdekking schreef hij in zijn reisverslag (bron 16).
Eind 1492 voer Columbus terug naar Spanje om de koning en de koningin te vertellen over zijn ontdekkingen. Hij moest de vorsten overtuigen van het succes van zijn reis. De westelijke route naar Indië was gevonden, volgens Columbus, en zou de Spanjaarden veel rijkdom brengen (bron 18).

Conquistadores

Nadat Columbus duidelijk had gemaakt welke kansen er lagen in het door hem ontdekte gebied, de Nieuwe Wereld, staken avonturiers de Atlantische Oceaan over om fortuin te maken. Deze gelukszoekers heetten **conquistadores**, veroveraars. Zij trokken de binnenlanden in, bezetten grote gebieden in naam van de Spaanse koning en bestreden de indiaanse volkeren. Zij konden met weinig soldaten de strijd winnen. De Spanjaarden bezaten namelijk wapens en oorlogstechnieken die de indianen niet kenden, zoals ijzeren zwaarden, helmen, harnassen, vuurwapens en ruiters te paard. Verder sloten de conquistadores bondgenootschappen met sommige indiaanse volkeren om andere indianen te overwinnen.

BRON 18

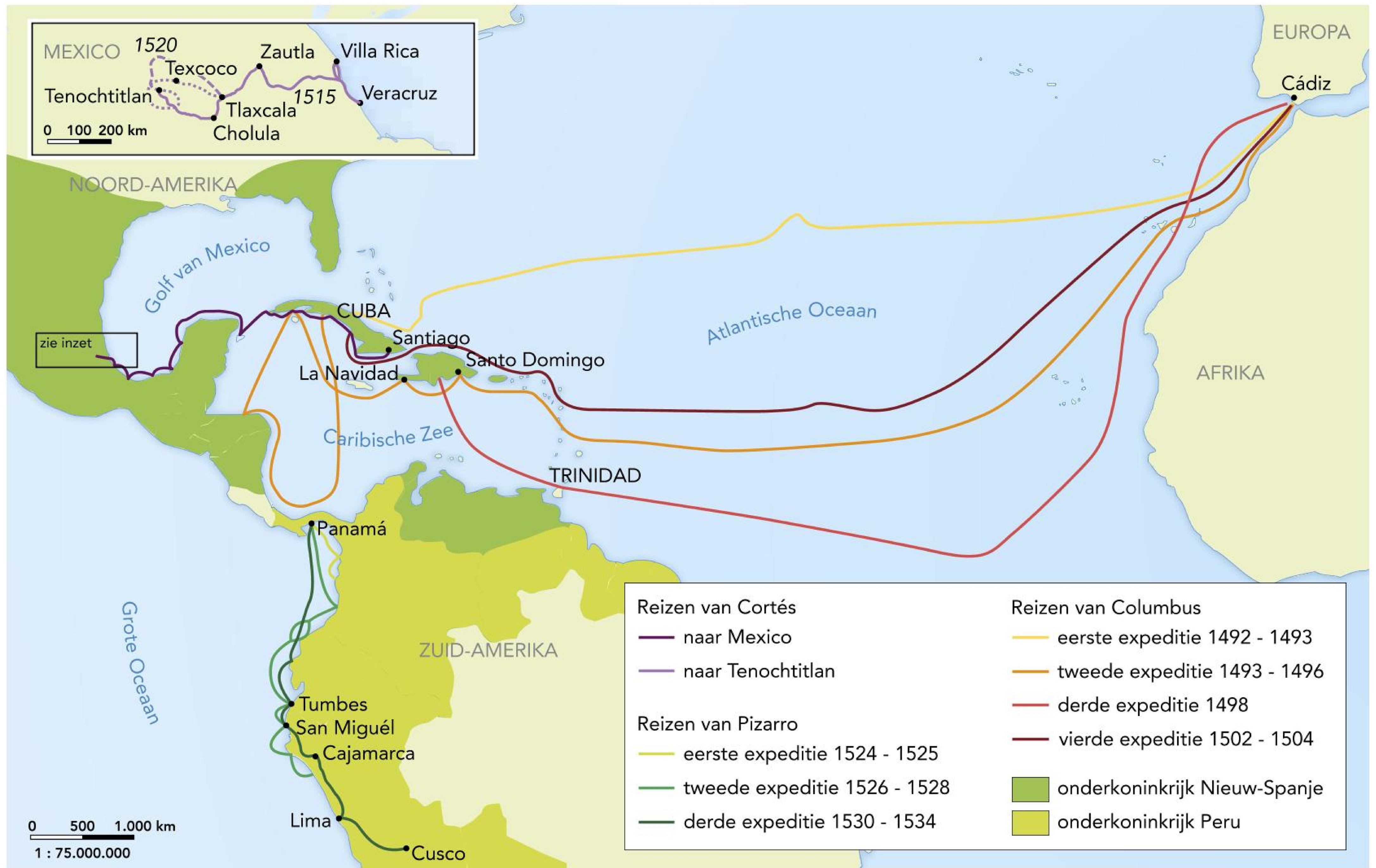
Goud in overvloed

Er is onbeperkt goud aanwezig. Uwe Hoogheden kunnen zien dat ik hun al het goud zal schenken dat nodig is, alle specerijen en zoveel katoen als Uwe Majesteiten maar bevelen in te laden en waarvan Uwe Edele zoveel zal kunnen verkopen als hij wil, en heidense slaven. Ik heb ook kaneel gevonden en zal ook duizenden andere zaken van belang bemachtigen.

Naar: Columbus, Scheepsjournaal, 1492-1493.

Azteken

Rond 1500 woonden in Amerika veel verschillende bevolkingsgroepen, ieder met hun eigen gebruiken, taal en cultuur. In Mexico leefden in deze tijd de **Azteken**, een volk dat in de vijftiende eeuw veel andere volkeren had onderworpen. De leider van de Azteken heette Montezuma en de Azteken beschouwden hem als hun god. In 1519 kwamen de Azteken in contact met Hernán Cortés. Cortés was vanaf Cuba met circa 500 soldaten overgestoken naar het vasteland van Zuid-Amerika. Hij wilde gebied in bezit nemen voor de Spaanse koning en rijkdommen vinden. Spoedig wist Cortés de Azteken te verslaan. Hij werd daarbij geholpen door het toeval.

BRON 17 De ontdekkingsreizen naar de Nieuwe Wereld, met de Spaanse onderkoninkrijken Nieuw-Spanje en Peru.

BRON 19 Beker met afbeelding van de regengod Tlaloc, 15e eeuw. In de Azteekse natuurgodsdienst was Tlaloc een belangrijke godheid. Zijn cultus was gewijd aan de regen en de vruchtbaarheid van het land. Met het offeren van mensen hoopten de Azteken Tlaloc gunstig te stemmen. In de Grote Tempel in de Azteekse hoofdstad stond bijvoorbeeld een bekken waarin enkele malen per jaar mensenharten werden geofferd aan Tlaloc. Ook werden tijdens een jaarlijks ritueel op de toppen van heilige bergen kinderen geofferd. De tranen die de kinderen vergoten op weg naar het altaar werden gezien als een teken dat de regen overvloedig zou zijn dat jaar.

BRON 21 Slag tussen Spaanse ontdekkingsreiziger en veroveraar Hernando Córtes (1485-1547) en de Aztekenleider Cuauhtemoc bij de stad Tenochtitlan in 1521. Illustratie uit het Mexicaanse beeldverhaal 'Lienzo de Tlaxcala' uit ca. 1550.

BRON 20

Azteekse spionnen vertellen over hun ontmoeting met Spanjaarden

Hun krijgsmiddelen zijn alle van ijzer: in ijzer kleden ze zich, ze dragen een ijzeren kap, schilden en lansen. Ze zitten op de rug van hun 'herten'. Hoog als daken zijn ze. Hun lichaam is overal omwikkeld, alleen hun gezicht is zichtbaar. Ze zijn wit als kalk. Ze hebben geel haar, hoewel sommigen donker zijn. Lang zijn hun baarden, die ook geel zijn, evenals hun snorren. Hun haar is kroezig en dun, een beetje als een borduurwerk. Hun honden zijn reusachtig en verpletterend, met golvende oren en grote, hangende tongen. Ze hebben intens gele ogen, waar vonken uit komen. Hun holle buiken zijn lang en gegroefd. Ze zijn sterk en robuust, rusteloos, en lopen hijgend met hun tong uit hun bek rond. Gevlekt als jaguars zijn ze, met allerlei kleuren vlekken.

Naar: Bernardino de Sahagún, Algemene geschiedenis van de zaken van Nieuw-Spanje, 1540-1569.

De Azteken geloofden in het verhaal dat de god Quetzalcoatl ooit zou terugkeren bij de Azteken. Omdat ze diep onder de indruk waren van Cortés en dachten dat hij misschien wel de verwachte godheid was, ontvingen ze de Spanjaarden met veel eerbied. Maar in 1521 onderwierpen de Spanjaarden de Azteken met militair geweld. Daarbij kregen de Spanjaarden hulp van Indiaanse stammen die voorheen door de Azteken waren verslagen en onderdrukt. De Azteekse beschaving werd vernietigd. Cortés werd de bestuurder van Mexico.

Inca's

Aan de westkant van Zuid-Amerika strekte zich een ander groot Indiaans rijk uit. Het behoorde aan de **Inca's**, een beschaving die vanaf de dertiende eeuw in het gebied van het Andesgebergte was opgekomen. De Inca's hadden bondgenootschappen gesloten met andere bevolkingsgroepen of deze volken verslagen en zo hun macht uitgebreid. Om hun enorme rijk, dat reikte van Equador tot diep in Chili, te kunnen besturen, hadden de Inca's een communicatiesysteem opgezet. Langs verharde wegen (van zo'n 15.000 kilometer) spoedden koeriers zich door het land met boodschappen en opdrachten uit het bestuurscentrum Cuzco. Legers gebruikten de wegen ook. De Inca's vereerden hun voorouders, die als mummie bewaard werden. Zij geloofden in een leven na de dood. De zon en de maan beschouwden zij als goden. De zonnegod Inti was de hoofdgod en de voorvader van de Inca's. Deze god werd vereerd met zonnefeesten. Boven aan het bestuur stond de Inca, die werd gezien als een incarnatie van de zonnegod.

Pizarro overwint het Incarijk

De Spaanse veroveraar Francesco Pizarro legde in 1526 contact met de Inca's. De Spanjaarden zagen toen 'veel zilver en goud, armbanden, harnassen, kralen en edelstenen, met zilver versierde spiegels, kleine en grote kommen; er waren wollen en katoenen mantels, smaragden, en andere edelstenen en stukken kristal.' Pizarro wilde het gebied graag veroveren en wenste de leider van de Inca's, Atahualpa, te ontmoeten. De Inca stemde ermee in te verschijnen zonder wapens. Hij hoopte dat de Spanjaarden dusdanig onder de indruk zouden zijn van de Inca's dat ze zich kalm zouden houden. Hiermee negeerde hij een waarschuwing van zijn vader. Die had voorspeld dat bebaarde mannen (boodschappers van de Incagod) van overzee zouden komen om de Inca's te vernietigen. Na een korte woordenwisseling vielen de Spanjaarden inderdaad aan (bron 23).

Pizarro nam Atahualpa gevangen en dwong de Inca te vertellen waar hij zijn goud had verborgen. Uiteindelijk werd Atahualpa gedood. Nu het Incaleger geen commando's meer kreeg van zijn leider overwon Pizarro gemakkelijk het hele Incarijk.

BRON 23

Spaanse overmacht

De soldaten vuurden hun geweren af. Ze doodden de indianen als mieren. De indianen schrokken van de geweren en de paarden. Door het wapengebruik en de verrassing over het uiterlijk van de aanvallers werden de indianen doodsbang. Veel mensen werden vertrapt. Zo veel indianen werden gedood dat het ondoenlijk was hen te tellen. De Spanjaarden verloren maar vijf mensen. Atahualpa werd van zijn troon getrokken en werd Pizarro's gevangene. Hij werd geketend en door Spaanse soldaten bewaakt. Van zijn troon beroofd ging hij triest op de grond zitten.

Naar: Felipe Guamán Poma de Ayala, El primer nueva corónica y buen gobierno, 1615/1616.

BRON 22 Machu Picchu, een beroemde Incastad in het Andesgebergte, gebouwd rond 1450. Over bouw van de de stad doen verschillende theorieën de ronde. De stad zou bewoond zijn geweest door alleen hooggeplaatste personen, die hier in de zomer zouden hebben verbleven. Een andere theorie beweert dat de stad werd gebouwd voor de teelt van cocabladeren, omdat hiervandaan cocaplantages goed bereikbaar waren. Volgens een derde theorie was de stad gebouw als fort voor de verdediging van het Incarijk. Door de verovering van de Spanjaarden raakte de stad verlaten.

Verdieping bij 1.3

Met Magelhães de wereld rond

BRON 24 Magelhães ontdekt een zeestraat tussen de Atlantische en de Stille Oceaan. De zeestraat zou later naar hem vernoemd worden. Ingekleurde gravure uit de 19e eeuw.

Aan het begin van de zestiende eeuw ontdekten Portugese zeevaarders de Molukken en andere eilanden in de Indische Archipel. Europeanen waren nog nooit zo ver oostwaarts gevaren. De Molukken waren erg rijk aan specerijen (vooral kruidnagels), dus investeerders wilden nieuwe expedities naar deze eilanden graag financieren. Ook leidde de ontdekking van de Molukken tot jaloezie van de Spanjaarden. In 1494 hadden Portugal en Spanje namelijk in het Verdrag van Tordesillas de onontdekte wereld in tweeën verdeeld: alles wat ten westen van de Kaapverdische eilanden (bij de westkust van Afrika) ontdekt zou worden, kwam de Spanjaarden toe, alles wat ten oosten daarvan ontdekt zou worden, hoorde bij het Portugese koninkrijk. Na de ontdekking van de Molukken door de Portugezen begonnen de Spanjaarden te twijfelen. Zouden deze eilanden niet aan hen toebehoren? Zou het niet mogelijk zijn om naar het westen te varen en deze eilanden van de andere kant te bereiken? De ervaren Portugese zeevaarder Ferdinand Magelhães durfde het aan. In opdracht van de Duitse keizer Karel V, die ook koning van Spanje was, en gefinancierd door de schatrijke Duitse bankiersfamilie Fugger, vertrok hij in 1519 met vijf schepen en 250 bemanningsleden uit de stad Sevilla. De Italiaanse edelman Antonio Pigafetta mocht mee en deed verslag van de ontberingen tijdens de reis, de flora en fauna, en de vreemde volkeren die de ontdekkingsreizigers tegenkwamen.

BRON 25 Het reisverslag van Antonio Pigafetta, ±1525, Bibliotheca Ambrosiana, Milaan.

BRON 26

Ruilhandel in Brazilië

Nadat we de evenaar in zuidelijke richting waren gepasseerd, verloren we de Poolster uit het zicht en koersten we af op een land genaamd Verzin [Brazilië]. Dit land loopt over van alle goede dingen en is groter dan Frankrijk, Spanje en Italië samen. Op deze plek vulden we onze voorraden aan. De mensen hier gaven voor een mes of een vishaak vijf of zes kippen en voor een kam een koppel jonge ganzen. Voor een spiegeltje of een schaar gaven ze zoveel vis dat tien mannen ervan zouden kunnen eten. Voor een bel of een veter gaven ze een hele mand *battates*, een soort stevige vruchten. Deze hebben de smaak van kastanjes en de lengte van een raap. Toen ik ze de koning uit een spel kaarten gaf, brachten ze me vijf kippen en nog dachten ze dat ze me hadden bedrogen.

Naar: Reisverslag van Antonio Pigafetti, 1525.

BRON 27

Kannibalen

Terwijl we de kustlijn volgden en verder voeren richting de zuidpool, troffen we een mensensoort aan die 'kannibalen' wordt genoemd omdat ze mensenvlees eten. In het verleden hebben deze mensen een Spaanse kapitein en zestig zeelieden opgegeten die net als wij land wilden ontdekken. Eerst werd deze plek Kaap Santa Maria genoemd. Men vermoedde dat er vandaar een doorgang naar de Stille Oceaan was, maar die is nooit ontdekt.

Naar: Reisverslag van Antonio Pigafetti, 1525.

BRON 28

Een schip gaat ervandoor

Na koers te hebben gezet naar de tweeëndertigste graad van de zuidpool, vonden we als bij een wonder een zeestraat. De zeestraat komt uit bij een andere zee, de Stille Oceaan, en is omgeven door hoge bergen bedekt met sneeuw. De gezagvoerder stuurde twee schepen vooruit, de San Antonio en de Concepcíon, om een uitweg te zoeken. Een van deze schepen, de San Antonio, wachtte niet op het andere schip, omdat de mannen aan boord terug wilden naar Spanje. 's-Nachts verwondden ze de kapitein van hun schip en sloegen hem in de boeien. Zo vertrokken ze naar Spanje. Ondertussen bleef de Concepcíon tevergeefs dobberend op het water wachten.

Naar: Reisverslag van Antonio Pigafetti, 1525.

BRON 29

Ontberingen op de Stille Oceaan

Op woensdag 28 november 1520 voeren we de Stille Oceaan op, waar we drie maanden en twintig dagen verbleven zonder proviand of verversingen aan boord te kunnen nemen. We aten verpulverde beschuit vol wormen die stonk naar de urine van de ratten die ervan hadden gevreten. En we dronken verontreinigd, geel water. We aten ook gedroogde runderhuiden door ze vier of vijf dagen in zee onder te dompelen en dan kort op kolen te braden. En van de ratten, die voor een halve dukaat per stuk werden verkocht, konden sommigen van ons geen genoeg krijgen. Het ergste was dat het tandvlees in boven- en onderkaak van de meeste mannen opzette, zodat ze niet konden eten. Zo stierven negenentwintig van onze mannen. Als God en de Maagd Maria ons niet hadden geholpen door voor goed weer en een gunstige wind te zorgen, zouden we allemaal op deze grote zee zijn omgekomen. Ik denk niet dat een mens ooit nog zo'n reis zal ondernemen.

Naar: Reisverslag van Antonio Pigafetti, 1525.

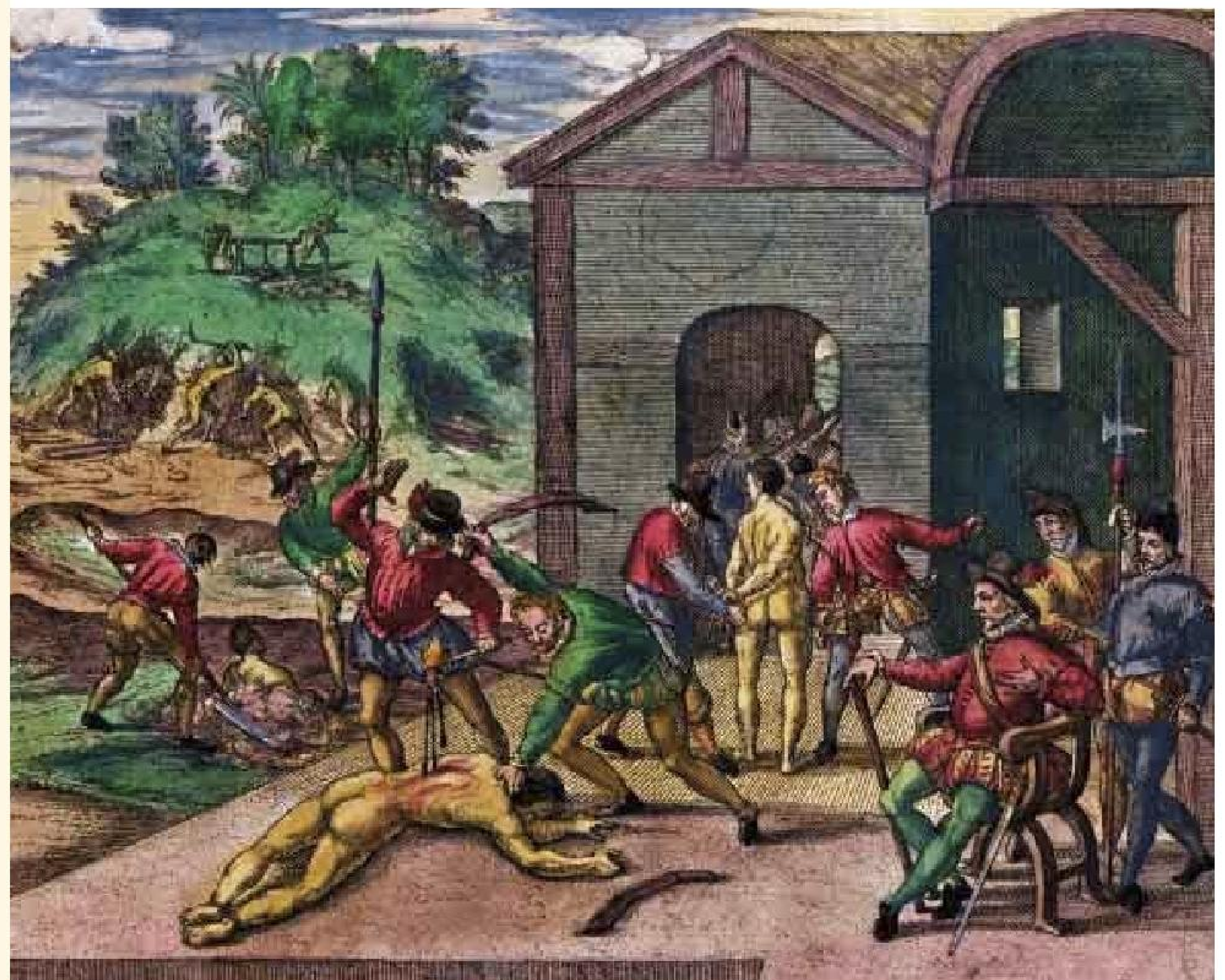
1 4 De Nieuwe Wereld

DEELVRAAG

4 Hoe veranderde Spanje de Amerikaanse samenleving?

Kolonisatie

Nadat de Spanjaarden grote delen van de Nieuwe Wereld hadden ontdekt en veroverd, stichtten zij er koloniën. De succesrijkste conquistadores en legerofficieren die zich in Spaans Amerika vestigden, kregen een leen van de Spaanse koning, **encomiënda** genoemd. Zo'n encomiënda bestond uit een groot grondgebied, mét de onderworpen indianen die daar woonden. De Spaanse leenman, de encomendero, mocht belasting heffen en de indianen enkele dagen per week voor zich laten werken. Als tegenprestatie beschermde de Spaanse heerser de indianen en onderwees hij ze in het katholieke geloof. De Spaanse overheid deelde in de winst.
De indianen werden te werk gesteld op de grote landgoederen van de Spanjaarden, de **haciëndas**. Ze moesten landbouw bedrijven en in de mijnbouw werken. Vooral in de zilvermijn Cerro de Potosí, die in 1545 was ontdekt. Deze mijn was net een berg van zilvererts. Het was eenvoudig om hier veel zilver uit te produceren, niet alleen omdat de zilvererts aan de oppervlakte lag, maar ook omdat de arbeidskosten laag waren: indianen betaalden belasting in de vorm van arbeid als mijnwerker; ze verdienden dus niets met hun arbeid.

BRON 30 Mishandeling van indianen op een haciënda, terwijl een encomendero toekijkt. Ingekleurde gravure van Theodoor de Bry, eind 16e eeuw.

BRON 31

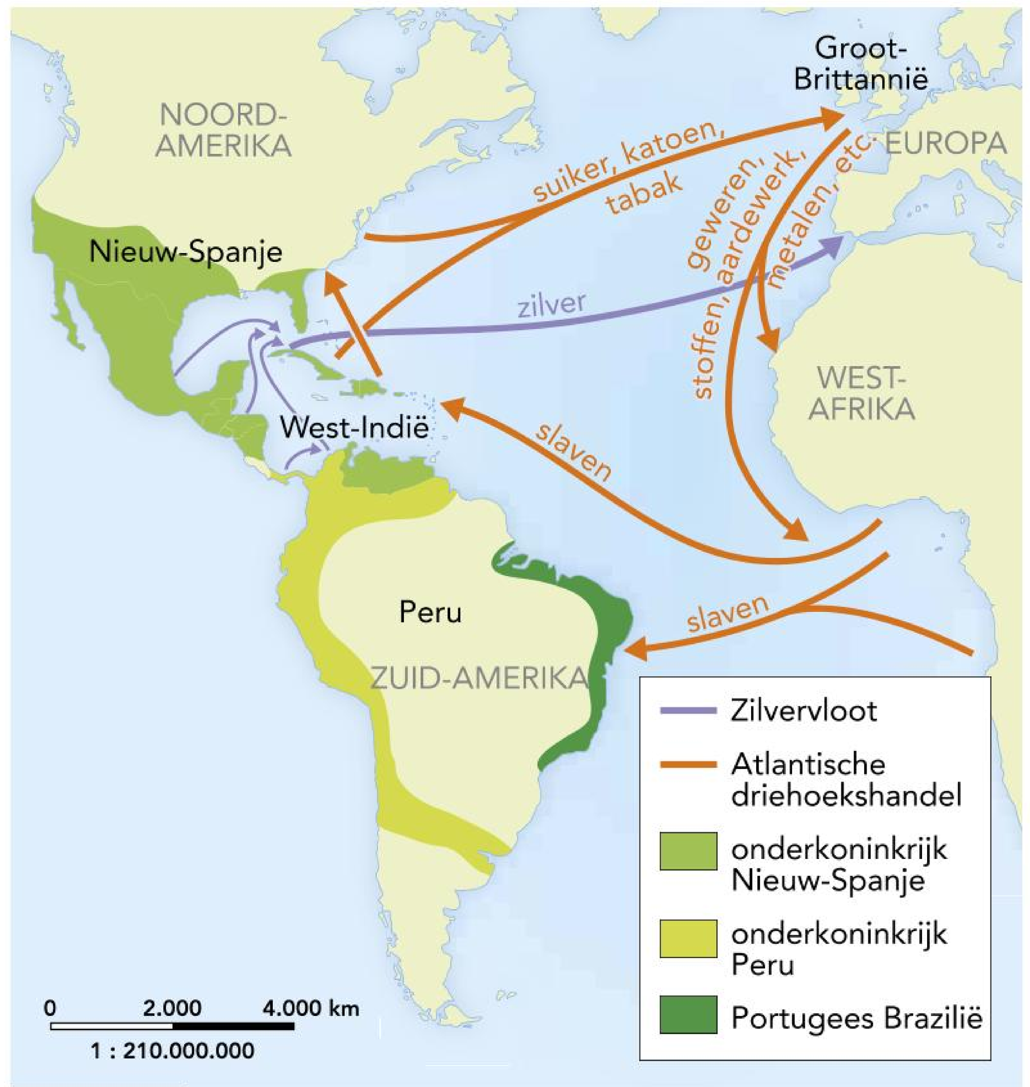
Verdwenen beschaving

Toen de Spanjaarden kwamen is de indianen zoveel geweld aangedaan en zijn ze zozeer verwoest, dat er geen schaduw meer is overgebleven van wat zij vroeger waren. Zo worden zij gehouden voor barbaren en mensen van zeer laag allooi, terwijl zij in feite wat beschaving betreft vele andere naties voorbijstreven, als we bepaalde vormen van tirannie, die hun wijze van regeren kenmerkte, buiten beschouwing laten.

Naar: Bernardino de Sahagún, Algemene geschiedenis van de zaken van Nieuw-Spanje, 1540-1569.

De behandeling van indianen

Er bestonden regels om uitbuiting van indianen te vermijden, maar die regels werden niet goed gecontroleerd. Indianen werden daardoor vaak slecht behandeld en probeerden te vluchten. Soms lukte dat, vaker werden ze opgespoord en gruwelijk gestraft. De slechte behandeling veroorzaakte veel slachtoffers onder de indianen. Daarnaast werden zij het slachtoffer van ziekten (pokken, pest, tyfus, griep en mazelen) die de Europeanen meenamen. Deze ziekten waren onbekend in de Nieuwe Wereld. Toen de indianen besmet raakten, stierven ze massaal omdat zij geen immuniteit tegen deze ziekte ontwikkeld hadden.
Kritiek van de Spaanse priester Bartolomé de Las Casas en anderen op het encomiënda-systeem en de behandeling van indianen leidde in 1542 tot de **Nieuwe Wetten**. Indianen werden onderdanen van de koning en mochten niet mishandeld worden. Zij konden met hun klachten naar de rechtbank.
Omdat de indianen uiteindelijk het zware werk niet aankonden, werden ze vervangen door slaven. De Europeanen verscheepten uit Afrika negerslaven die veelal gevangen waren in onderlinge Afrikaanse oorlogen. De schepen laadden in Amerika producten in van de plantages (tabak, katoen, rietsuiker en rum) en brachten die naar Europa. Vandaar vervoerden de schepen wapens, munitie, alcohol en textiel naar Afrika, waar weer nieuwe slaven werden ingekocht. Dit systeem heet de **trans-Atlantische slavenhandel** of **driehoekshandel**.

BRON 32 De routes naar de Spaanse koloniale rijken; de route van de Zilvervloot en route van de driehoekshandel.

Maatschappelijke veranderingen

De Spanjaarden verspreidden het katholieke geloof onder de indianen en de Afrikaanse slaven. Hierdoor gingen veel oude gebruiken verloren. Soms vermengden religieuze tradities zich met het katholicisme. Vlak na de onderwerping van de Azteken in 1521, verwoestten de Spanjaarden een tempel waar de Azteekse moedergodin Tonantzin aanbeden werd en bouwden er een kapel. De kapel werd gewijd aan Maria. De pas bekeerde christelijke Azteken kwamen nu naar de kapel om te bidden tot Maria, die ze nog steeds aanriepen als Tonantzin, tot ongenoegen van de priesters die hen gekerstend hadden. Een andere verandering was de vermenging van indianen, Spanjaarden en Afrikanen. Uit de relaties die de mannen en vrouwen aangingen, ontstond een mengcultuur. Deze vermenging noem je **mestizering**. De kinderen van een blank-indiaans paar werden mesties genoemd, die van een Afro-Amerikaans en blank echtpaar een mulat en die van een indiaans-Afro-Amerikaans paar een zambo. In de samenleving bepaalde je afkomst en huidskleur je plaats. Bovenaan stonden de blanken; de indianen en Afrikanen stonden onderaan.

Nieuw bestuur

Om de toevoer van goederen en geld zeker te stellen en om greep te houden op de ontwikkelingen in Amerika, organiseerde Spanje een Amerikaans bestuur. Spanje richtte rond 1550 twee **onderkoninkrijken** op (het onderkoninkrijk Nieuw-Spanje met de gebieden Mexico, Noord-Amerika, het Caraïbisch gebied en de Fillipijnen, en het onderkoninkrijk Peru, dat de rest van Zuid-Amerika besloeg). In Spanje stelde de Raad van Indië regels op voor de onderkoninkrijken. De onderkoningen, afkomstig uit de hoge Spaanse adel, werden voor zes jaar benoemd. Zij leefden in paleizen, met een rijk hofleven. Zij stonden onder direct bevel van de Spaanse koning, maar in werkelijkheid was hun macht onbeperkt. Zij leidden het bestuur en de rechtspraak en beheersten de kerk en het leger. Spanjaarden bekleedden de belangrijkste bestuursfuncties. Onder in het staatsapparaat kregen de Indiaanse leiders een plekje. Zij zorgden voor de belastinginning.

Continuïteit en discontinuïteit

Bij geschiedenis kijk je naar wat er is gebeurd in het verleden. Gebeurtenissen die bij elkaar horen, vormen een ontwikkeling. Daarbij let je op wat verandert en wat gelijk blijft. Wat gelijk blijft, heet **continuïteit**. Wat verandert, heet **discontinuïteit**. Continuïteit en discontinuïteit kunnen op één plaats tegelijkertijd voorkomen. Na een oorlog veranderen bijvoorbeeld vaak de grenzen en krijgen sommige landen nieuwe leiders. De positie van arme mensen in het gebied kan onveranderd slecht zijn gebleven.
De komst van de Spanjaarden veranderde veel voor de indianen. De Europeanen bezetten hun gebieden en buitten hen uit door hen zware arbeid te laten doen. Ze kwamen in contact met een andere beschaving. De indianen probeerden – tevergeefs – hun cultuur te behouden. Ook stierven ze aan de ziektes die de Europeanen meebrachten. Voor de indianen gingen de veranderingen zéér snel en betekenden ze een grote verslechtering van hun omstandigheden.

Verdieping bij 1.4

Veranderend dagelijks leven

Door de komst van de Spanjaarden veranderde het leven in Zuid-Amerika. Culturen raakten vermengd, traditionele levenswijzen kwamen onder druk te staan. De katholieke kerk moedigde deze vermenging aan. Dit was anders dan in Noord-Amerika, waar tot in de twintigste eeuw een taboe rustte op vermenging van verschillende rassen.

BRON 33 Een blanke man met een Indiaanse vrouw, hun kind is een mesties.

BRON 34

Gevluchte slaven

Weggelopen slaven stichtten gemeenschappen in onherbergzame streken, ver van de plantages en moeilijk toegankelijk voor slavenjagers. In het noordoosten van Brazilië ontstond zo een confederatie van dorpen van voortvluchtige slaven. De leider van het grootste dorp, Macaco, gold als koning van de vrije staat Palmares.

Naar: H. Vogel, De geschiedenis van Latijns-Amerika, 2003.

BRON 35

Een vermengde samenleving

Boven aan de maatschappelijke ladder stonden de zuivere Europeanen, de Peninsulares, voor wie de beste en meest lucratieve banen openstonden. Beneden hen stonden de in de Nieuwe Wereld geboren Europeanen, de creolen. De bevolking van Europese afkomst stond als geheel boven de indianen en boven personen van gemengd indiaans-Europese afkomst, de castas of gente de color (de gekleurden). De gemengdbloedigen werden lager aangeslagen dan de zuivere indianen. Formeel stonden de slaven buiten de samenleving.

Naar: H. Vogel, De geschiedenis van Latijns-Amerika, 2003.

BRON 36 Een blanke man met een Afro-Amerikaanse vrouw, hun kind is een mulat.

1 5 Europa en de wereld

BRON 37 De Europese gebieden waarover Karel V regeerde.

DEELVRAAG

5 **Welke gevolgen hadden de ontdekking van Amerika en de handelscontacten in Azië voor Europa en het wereldbeeld van de Europeanen?**

Het wereldrijk van Karel V

Keizer Karel V regeerde over het grootste rijk in Europa. Karel was geboren in het jaar 1500. Via zijn familie van moederszijde erfde hij grote bezittingen in Spanje en de overzeese gebieden in Amerika. Het waren zijn grootouders (Ferdinand en Isabella) die Columbus op reis hadden gestuurd. Via zijn vader Filips de Schone erfde Karel het welvarende Bourgondië en een groot deel van de Nederlandse gewesten. De Duitse keurvorsten kozen hem in 1519 tot keizer van het Heilige Roomse Rijk. Vanaf dat moment leidde hij een wereldrijk. Dat rijk werd echter aan vele kanten aangevallen. Karel had daarom veel geld nodig. Zijn legers betaalde hij met de inkomsten uit de belastinginning en leningen. Maar die brachten Karel niet genoeg geld op. De Amerikaanse rijkdommen waren dan ook een geschenk uit de hemel voor de keizer.
Toen de productie van zilver in Zuid- en Midden-Amerika eindelijk op peil bleef door het werk van de slaven, voer elk jaar een zilvervloot terug naar Spanje. Tussen 1550 en 1560 bracht de Spaanse zilvervloot tonnen goud en zilver binnen, waarvan ongeveer een vijfde deel direct in de schatkist van de koning terechtkwam. Het maakte de Spaanse monarchie de rijkste van Europa. Toch was het niet voldoende om er de oorlogsvoering, de ambtenaren en de schuldeisers van te betalen.

Oorlogen in Europa

De grootste tegenspeler van Karel V in Europa was de Franse koning Frans I. In de jaren 1520 vochten zij twee grote oorlogen uit. De gevechten vonden plaats in Italië, waar beide vorstenhuizen aanspraak maakten op zeer welvarende gebieden, zoals het hertogdom Milaan. Als de Spaans-Duitse vorst in zijn plan zou slagen om Noord-Italië te veroveren, zou hij zijn Duitse gebieden kunnen verbinden met de Zuid-Italiaanse gebieden Napels en Sicilië. Uiteindelijk won Karel deze strijd door te zegevieren in de slag bij Pavia, in 1525.
Bijna gelijktijdig boekte hij succes tegen het Osmaanse Rijk. De Osmanen waren sinds het einde van de vijftiende eeuw opgerukt in het zuidoosten van Europa, waar ze Belgrado en Boedapest bezetten. Onder leiding van sultan Suleyman I stootten de Osmanen door naar het noordwesten. In 1529 kon Karel V de Turken verslaan voor de poorten van de stad Wenen. Toen hij in 1535 ook Tunis op de noordkust van Afrika veroverde, had hij de Turkse opmars tot staan gebracht.

Economische gevolgen

De toevoer van Amerikaans zilver naar Spanje en de handelswinst van de Europeanen in Azië leidde tot veranderingen in de Europese economie. De hoeveelheid Spaans geld nam toe, waardoor de Spaanse munten – rond het midden van de zestiende eeuw bij Europese handelaren het populairste betaalmiddel – minder waard werden. Er trad **geldontwaarding** op en de prijzen stegen. Deze prijsstijging was ook te wijten aan een toename van de Europese bevolking in de zestiende eeuw en het gebrek aan voedsel dat deze bevolkingsgroei met zich meebracht. Veel mensen leefden in armoede.
Sommige handelaren profiteerden van deze economische situatie. Zij wisten munt te slaan uit de prijsstijgingen door grote handelsnetwerken op te zetten. Deze **handelskapitalisten** lieten arbeiders bijvoorbeeld laken produceren en exporteerden dit naar verre markten, die eerder door ontdekkingsreizigers waren ontdekt. Daarvandaan brachten ze dure goederen naar Europa. Deze handelaren waren rijke stedelingen en behoorden vaak niet tot de oude adel. Zij waren de 'nieuwe rijken' van Europa en gaven financiële steun aan de Europese vorsten. Een voorbeeld is de schatrijke familie Fugger uit Ausburg, die grote sommen geld aan Karel V leende.

Een veranderend wereldbeeld

Europa profiteerde enorm van het verkennen en exploiteren van nieuwe gebieden. De macht van Europanen nam toe, doordat zij nu zelf goederen over heel de wereld konden verhandelen in het voordeel van Europa. Door de verkenning van de wereld werd een schat aan informatie verzameld. De kennis over de scheepvaart nam toe en de kunst van het navigeren op zee ging met sprongen vooruit. Ook verbeterde de kennis van werelddelen, landen en oceanen. Hierdoor kwamen er steeds betere kaarten. Men ging ook globes, ronde wereldkaarten, maken, die de nieuw ontdekte gebieden aan de andere kant van de wereld lieten zien. Aanvankelijk probeerden de ontdekkers kennis van routes en gebieden geheim te houden, maar al snel verspreidde de nieuwe informatie zich over Europa.
De verspreiding van kennis van de wereld werd versneld door de uitvinding van de drukpers. Hierdoor konden kaarten, boeken en afbeeldingen in grote oplagen worden gedrukt en verkocht. Een man als Theodoor de Bry, geboren in Luik in 1528, profiteerde hiervan. Hij was noordwest-Europa nooit uit geweest, maar maakte toch samen met zijn zoon zo correct mogelijke wereldkaarten (bron 3) en prenten over vreemde volken en ontdekkingsreizen (bron 1). Deze illustraties verschenen bij reisverslagen van ontdekkingsreizigers. Zo konden veel Europeanen met eigen ogen zien hoe het was om naar Indië of de Nieuwe Wereld af te reizen en konden zij leren over culturen, geloof, geschiedenis, recht en beschavingen ver buiten Europa.

Karel V droeg in 1555 de macht over de Nederlandse gewesten en Spanje met haar koloniën over aan zijn zoon Filips II. In 1556 kreeg zijn broer Ferdinand de macht over het Duitse Rijk. Alle werelddelen komen hem hun rijkdommen brengen. Schilderij van Frans Franken, 1620.

BRON 38

1 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het begin van de Europese overzeese expansie.
2. Het veranderende mens- en wereldbeeld in de Renaissance.

JE WEET

Hoe de ontdekking van Amerika en de vestiging van een handelsrijk in Azië de samenlevingen veranderden in Europa en Amerika.

1. Waarom Europeanen nieuwe handelsroutes overzee zochten.
2. Hoe de Portugezen een winstgevend handelsrijk stichtten.
3. Hoe Spanje Amerika in bezit nam.
4. Hoe Spanje de Amerikaanse maatschappij veranderde.
5. Welke gevolgen de ontdekking van Amerika en de handelscontacten in Azië had voor Europa en het wereldbeeld van de Europeanen.

JE KUNT

Je kunt continuïteit (wat niet verandert) onderscheiden van discontinuïteit (wat door een gebeurtenis wel verandert). Je weet ook dat continuïteit en discontinuïteit naast elkaar kunnen voorkomen. Dus niet alles hoeft te veranderen.

- **1492** ▸ Columbus ontdekt Amerika
- **1494** ▸ Verdrag van Tordesillas
- 1500
- **1498** ▸ Vasco da Gama ontdekt zeeroute naar India

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500 TOT 1600)

- **1515** ▸ Karel V Heer der Nederlanden
- **1516** ▸ Karel V Koning van Spanje
- **1519** ▸ Karel V Duits keizer
- **1519-1522** ▸ Magelhães reist rond de wereld
- **1519-1521** ▸ Córtes verslaat de Azteken
- 1525
- **1525** ▸ Karel V verslaat Frankrijk
- **1526** ▸ Eerste zilvervloot vaart naar Spanje
- **1529** ▸ Turkse belegering Wenen
- **1531-1534** ▸ Pizarro verslaat de Inca's
- **1542** ▸ Nieuwe Wetten voor Spaans koloniaal bestuur
- **1542** ▸ Oprichting Spaans onderkoninkrijk Peru
- **1545** ▸ Stichting zilvermijnstad Potosi
- 1550
- **1559** ▸ Overlijden Karel V
- 1575
- 1600

BEGRIPPEN

Azteken
Machtig indianenvolk dat leefde in het huidige Mexico; bouwde hoogstaande beschaving op.

conquistadores
Spaanse avonturiers die in naam van de koning grote delen van Amerika in bezit namen en indiaanse volkeren onderwierpen.

Carreira da India
Door Portugezen ontdekte zeeroute naar India.

continuïteit
Aanduiding van iets wat lange tijd hetzelfde blijft in de geschiedenis.

driehoekshandel
Handelsnetwerk tussen Europa, Afrika en Amerika waarin slaven, wapens en zilver verhandeld werden door Europeanen. Op de reis van Amerika naar Europa nemen de handelaren dan suiker, tabak en katoen mee.

discontinuïteit
Aanduiding van iets wat verandert in de geschiedenis.

encomiënda
Leen van de Spaanse koning in Spaans Amerika, bestaande uit een bepaald gebied compleet met de indiaanse inwoners.

factorij
Bewaakte handelspost in een ander (overzees) land.

geldontwaarding
Geld wordt minder waard als gevolg van prijsstijgingen van goederen. Voor hetzelfde geld kun je minder kopen.

haciënda
Uitgestrekt landgoed dat Spanjaarden in de Nieuwe Wereld in bezit kregen.

handelskapitalisme
Systeem waarin kooplieden in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken.

handelskapitalisten
Kooplieden die in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken.

Inca's
Indianenvolk in Zuid-Amerika (het huidige Peru) dat een groot en machtig rijk had opgebouwd.

khan
Titel van een Mongoolse of Turkse heerser.

kraak
Slagvaardig schip uit de 15e eeuw, geschikt voor het maken van reizen over lange afstanden.

mestizering
Vermenging van de verschillende bevolkingsgroepen in Spaans-Amerika.

Nieuwe Wetten
Spaanse regels die stelden dat indianen onderdanen van de Spaanse koning waren en dus eerlijk behandeld moesten worden.

onderkoninkrijken
Bestuursgebieden in Spaans-Amerika die namens de koning bestuurd werden door een onderkoning.

Osmaanse Rijk
Turks wereldrijk dat vernoemd is naar de stamvader Osman. Het bestond tussen de vijftiende en twintigste eeuw en werd bestuurd vanuit de stad Istanbul.

Reconquista
de herovering van het Iberisch schiereiland op de islamieten door de christenen.

Trans-Atlantische slavenhandel
Europeanen kopen in Afrika mensen, transporteren die naar Amerika en verkopen ze als slaven.

zijderoute
Handelsroute tussen Azië, vooral China, en Europa, vernoemd naar de zijden stoffen die per karavaan werden aangevoerd.

2 De Opstand

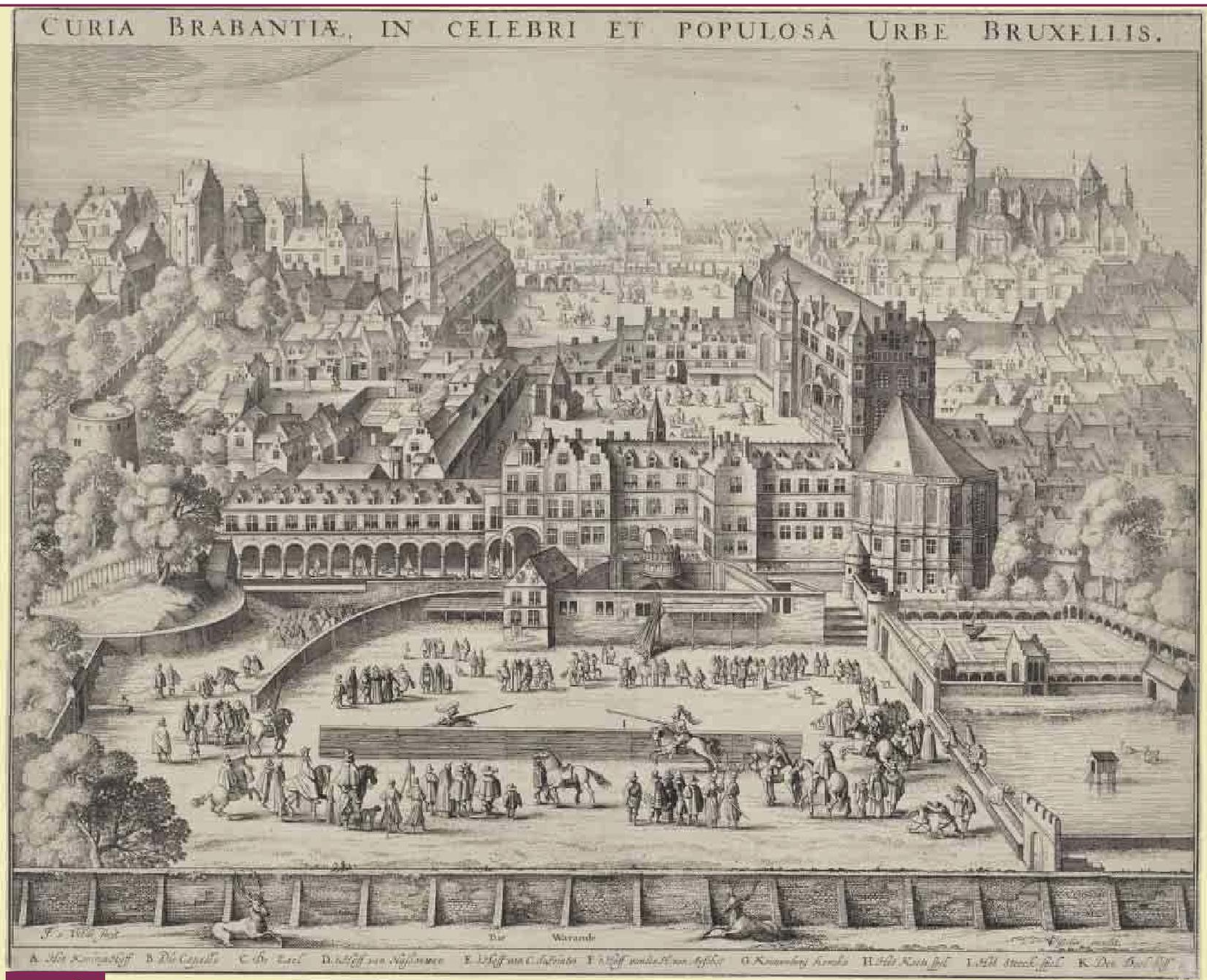

DE RENAISSANCE
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

Een explosieve situatie

In de zomer van 1566 werden op veel plaatsen in de Nederlanden hagenpreken gehouden. Mensen kwamen buiten de stad in de openlucht bij elkaar om te luisteren naar protestantse predikanten. Die vertelden over God, de Bijbel en andere zaken die te maken hebben met het geloof. De hagenpreken vormden een bron van zorg voor Margareta van Parma. Margareta regeerde in naam van haar broer, de Spaanse koning Filips II, over de Nederlanden. De situatie was explosief; er was maar een kleine vonk nodig of er zou een volksopstand uitbreken.

BRON 1 Een menigte luistert naar een predikant tijdens een hagenpreek. Schilderij door Sebastiaan de Poorter, 1860. Museum Catharijneconvent, Utrecht.

BRON 2 Het Paleis op de Koudenberg in Brussel. Hier woonde Karel V wanneer hij in de Nederlanden verbleef. Bij zijn afwezigheid woonde hier zijn plaatsvervanger of landvoogd. Schilderij van Jan van de Velde, 1603-1652.

Particularisme tegenover centralisatie

In de hoge en late Middeleeuwen (de Tijd van steden en staten) hadden veel koningen een begin gemaakt met staatsvorming en centralisatie. In landen als Frankrijk, Engeland en Spanje waren de vorsten daar intussen een eind mee gekomen. De Nederlanden (het huidige Nederland, België en Luxemburg) hoorden voor het grootste deel officieel bij het Duitse Rijk, maar het was de Duitse keizer niet gelukt om in zijn rijk een centraal bestuur op te bouwen. De machtige hertogen van Bourgondië in Frankrijk hadden daardoor kans gezien een groot deel van de Nederlanden in handen te krijgen. Hun gebieden verschilden onderling wat betreft taal, cultuur, economie, regels en gewoonten. Toch probeerden de Bourgondiërs al hun gewesten samen te voegen tot een nieuwe staat.
Dat lukte uiteindelijk niet, maar Karel V, die in 1515 de titel landsheer van de Nederlanden erfde, probeerde opnieuw van de Nederlanden één staat te maken, die hij kon regeren vanuit één plaats. Dit botste met het particularisme van de edelen, gewesten en steden. Die wilden hun speciale rechten en hun macht behouden. Zo ontstond er in de Nederlanden veel onrust. Vooral onder Karels zoon Filips II nam het verzet toe.

Godsdienstpolitiek

Ook de godsdienstpolitiek van Karel en Filips leidde tot onrust. Sinds de late Middeleeuwen was de kritiek op de katholieke kerk steeds feller geworden. In de veertiende eeuw had Geert Grote zich al afgekeerd van de luxe en macht waaraan veel geestelijken in zijn tijd zo verknocht waren. Hij en zijn volgelingen kozen ervoor een eenvoudig leven te leiden dat was gewijd aan God. Innerlijk geloof, dat was waar het volgens hen op aan kwam.
In het begin van de zestiende eeuw ging de Duitse monnik Maarten Luther nog een stap verder. Zijn kritiek op de kerk leidde tot de Hervorming of Reformatie, die een splitsing van de kerk tot gevolg had. Naast een rooms-katholieke kerk bestond er voortaan een protestantse kerk. Karel V en Filips II wilden slechts één geloof: het katholieke. Dat zou voor meer eenheid zorgen en dan was hun rijk gemakkelijker te besturen, zo dachten ze. Vanuit hun geloof waren ze er bovendien van overtuigd dat alleen katholieken in de hemel konden komen. Nadat Filips de Nederlanden had verlaten om vanuit Spanje zijn wereldrijk te regeren en hij het bestuur over de Nederlanden had overgelaten aan zijn halfzuster Margareta, namen de spanningen meer en meer toe.

Van Opstand tot Republiek

Uiteindelijk leidde alle onrust in de Nederlanden tot de Opstand. Eerst bleven de opstandelingen onder aanvoering van Willem van Oranje in naam nog trouw aan koning Filips II, maar in 1581 zwoeren de opstandige gewesten Filips af als landsheer. Ze gingen nog op zoek naar een andere vorst, maar dat leidde tot niets. In 1588 besloten ze daarom verder te gaan als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.
De Republiek was binnen Europa een uitzondering. Er stond immers geen vorst aan het hoofd, zoals in vrijwel alle andere landen. Belangrijke mannen in het bestuur waren de raadspensionaris van het rijke gewest Holland en de stadhouder uit de familie Oranje-Nassau, maar die waren geen staatshoofd. In 1648 erkende Spanje bij de Vrede van Münster de Republiek als een zelfstandige staat.

Het belang van de Opstand

De Republiek kan worden gezien als de eerste Nederlandse staat. Tijdens de Opstand werden de Spaanse bestuurders en soldaten afgeschilderd als echte boemannen. Door de strijd kwam voor het eerst in de geschiedenis het idee dat de inwoners van het gebied een gemeenschappelijk vaderland hadden. Ze waren niet langer alleen Hollanders, Zeeuwen, Friezen of Geldersen, maar ook ‘Nederlanders’. Toch bleef het particularisme sterk. Oorlog en buitenlandse politiek regelden de gewesten samen, maar in alle andere zaken namen zij zelf de beslissingen. De Republiek had daarom veel weg van een bondgenootschap van onafhankelijke staten. Toch is de Republiek de verre voorloper van het huidige Koninkrijk der Nederlanden.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het veranderende mens- en wereldbeeld van de Renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling.
2. De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had.
3. Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.
4. De bijzondere plaats in staatkundig opzicht van de Nederlandse Republiek.

HOOFDVRAAG

Hoe ontstond er tussen circa 1550 en 1650 een Nederlandse staat?

DEELVRAGEN

1. Hoe leidde kritiek op de rooms-katholieke kerk tot de Reformatie en uiteindelijk tot een splitsing in de christelijke kerk?
2. Waardoor ontstond er in de Nederlanden grote onrust?
3. Hoe leidde de onrust in de Nederlanden tot de Opstand?
4. Hoe kwam het tot een definitieve breuk tussen Filips II en Willem van Oranje?
5. Hoe legde de Opstand de grondslag voor de Nederlandse staat?

BRON 3 Vergadering van de Staten-Generaal van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden in de Ridderzaal op het Haagse Binnenhof. Aan het plafond hangen de vaandels van Spaanse legers. Geschilderd door Bartholomeus van Bassen en Anthonie Palamedesz., rond 1651. Rijksmuseum, Amsterdam.

2 1 Onrust in de Kerk

DEELVRAAG

1 Hoe leidde kritiek op de rooms-katholieke kerk tot de Reformatie en uiteindelijk tot een splitsing in de christelijke kerk?

BRON 4 Het schip van de kerk op de golven. Houtsnede door Hans von Kulmbach, 1508.

BRON 5

Dronken priesters

Dag en nacht hangen ze rond in de kroeg. Ze worden dronken, gedragen zich ongepast en gaan met anderen op de vuist. Het is heel gewoon dat priesters na afloop van zo'n drinkgelag naar het altaar gaan om de mis op te dragen. Wanneer in een parochie een kind, vrouw of man sterft, vragen ze de nabestaanden zo veel geld voor het gebruik van de kerkhoven en de zielenmissen dat arme mensen het nauwelijks kunnen betalen. Het is heel normaal dat priesters zich in het openbaar vertonen met hun geliefden en kinderen. Ze nemen hen zelfs mee naar huwelijks- en begrafenisplechtigheden.

Naar: Een Beierse hertog over de lagere geestelijkheid, 25 februari 1522.

Misstanden in de katholieke kerk

Rond het jaar 1500 hadden veel mensen kritiek op de **katholieke** kerk. De priesters en monniken vertelden de gelovigen dat die zich moesten houden aan de regels van het geloof. Maar de geestelijken lapten die regels zelf aan hun laars. De paus en de bisschoppen leefden in grote weelde en streefden naar macht. Pastoors waren aangesteld in verschillende parochies tegelijk en ontvingen daarvan de inkomsten. De zielzorg lieten zij over aan slecht betaalde kapelaans. Ruim een kwart van de priesters had een vrouw en kinderen. Dat was in strijd met de regels, maar bisschoppen lieten het toe, zolang zo'n priester maar de jaarlijkse boete betaalde. Veel mensen meenden dat de geestelijken vooral geïnteresseerd waren in geld.

Luther ontketent de Hervorming

De Duitse monnik Maarten Luther (1483-1546) worstelde met de vraag hoe iemand de zaligheid kon verwerven: hoe kon je er zeker van zijn dat je later naar de hemel zou gaan? Luther had kritiek op de manier waarop geestelijken geld inzamelden voor de bouw van de Sint Pieterskerk in Rome. Gelovigen konden van monniken een aflaatbrief kopen. Met een **aflaat** had je een bewijs dat (een stukje van) je zondige gedrag was vergeven. Je kocht als het ware een plekje in de hemel. Volgens Luther was dit bedrog: alleen door oprecht te geloven kon je met Gods genade in de hemel komen. Luther wilde de kerk hervormen. In 1517 noteerde hij zijn kritiek in een lijst van 95 stellingen. De leiding van de katholieke kerk wees de kritiek van de hand en deed Luther in de ban. Keizer Karel V steunde de paus in zijn strijd tegen Luther. Karel eiste dat Luther zijn kritiek zou herroepen, maar die weigerde (bron 7).

BRON 6

Luthers verdediging

Nu Uwe Keizerlijke Majesteit en de andere hoge heren een eenvoudig antwoord wensen, zal ik ronduit spreken: alleen getuigenissen van de Bijbel of overtuigende bewijzen kunnen mij in het ongelijk stellen. Want ik geloof noch de paus noch de concilies (kerkvergaderingen) alleen, want zij hebben zich dikwijls vergist en zichzelf tegengesproken. Ik kan alleen overwonnen worden door de Bijbel, die ik hier heb aangehaald. En aangezien mijn geweten luistert naar Gods woord, kan ik en wil ik niets herroepen, want het is gevaarlijk om tegen het geweten in te handelen. Moge God mij helpen. Amen.

Naar: Redevoering van Luther op de Rijksdag te Worms, 18 april 1521.

BRON 7 De 'Roomsche hengelaar' werpt zijn hengel uit, prent uit omstreeks 1550.

De protestantse kerken

De keizer verklaarde Luther vogelvrij. De hertog van Saksen nam Luther echter in bescherming. Binnen het Duitse rijk brak oorlog uit tussen de katholieke vorsten, aangevoerd door de keizer, en de protestantse vorsten. Jarenlang woedde er in het Duitse Rijk een godsdienstoorlog. De keizer slaagde er niet in de protestantse vorsten tot gehoorzaamheid te dwingen. In 1555 werd de Vrede van Augsburg getekend. Voortaan mocht iedere vorst in zijn gebied het geloof (katholiek of protestants) zelf bepalen. Zo leidde de **Hervorming** of **Reformatie** die met Luther was begonnen tot de stichting van een nieuwe kerk: de **protestantse**. Luther vertaalde de Bijbel in het Duits. Zo kon iedereen Gods woord zelf lezen.
Na Luther kwamen er meer hervormers. Binnen de hervormingsbeweging ontstonden er zo verschillende protestantse kerken. De belangrijkste hervormer naast Luther was de Fransman Johannes Calvijn (1509-1564). Hij legde de nadruk op Gods almacht. Volgens Calvijn had God al van tevoren besloten welke mensen na hun dood in de hemel zouden komen en welke niet (**predestinatie**). De mens moest God eren door te bidden en door te leven volgens strikte regels.
Een belangrijk verschil met Luther was verder Calvijns houding tegenover de overheid. Volgens Luther waren alle vorsten door God aangesteld. Onderdanen moesten daarom altijd gehoorzamen. Calvijn vond echter dat men niet hoefde te gehoorzamen als een bevel van de overheid in strijd was met Gods wil.
In de Nederlanden bleef de aanhang van Luther beperkt, maar na 1560 groeide wel het aantal calvinisten. Hoewel ze een minderheid bleven, vormden ze een strijdlustige, invloedrijke groep binnen de samenleving.

BRON 8 Geleerden en hervormers die een belangrijke rol speelden bij de opkomst van het protestantisme, geschilderd door Lucas Cranach de Jongere, 1548. Links vooraan Luther, tweede van rechts Calvijn, vierde van rechts Erasmus.

Verdieping bij 2.1

Erasmus van Rotterdam

Een spotlustige humanist

De Beierse hertog uit bron 5 was niet de enige die kritiek had op de geestelijkheid. Ook Desiderius Erasmus van Rotterdam hekelde de hebzucht, luiheid en verwaandheid van de priesters en monniken. Erasmus (1466-1536) was een humanist. Hij bewonderde de cultuur en de literatuur van de klassieke Oudheid. Daarom bestudeerde hij de boeken van Grieks en Romeinse geleerden, filosofen en dichters, zoals Plato, Cicero en Vergilius. Daarnaast hield hij zich bezig met de studie van de Bijbel. Hij maakte bijvoorbeeld een nieuwe, betere vertaling van het Nieuwe Testament. Net als Luther dacht Erasmus dat het geen slecht idee zou zijn als alle mensen de Bijbel zouden lezen. Erasmus goot zijn kritiek in de vorm van spot. In zijn boek *Lof der Zotheid* spotte hij met alles en iedereen, maar misschien nog wel het meest met de geestelijken.

BRON 9 Desiderius Erasmus, geschilderd door Hans Holbein, 1523.

BRON 10

Lege hoofden onder de monnikskap

Monniken denken dat het het toppunt van vroomheid is om alle wetenschap te mijden. Vaak kunnen ze niet eens lezen. In de kerk zingen ze met hun ezelsstemmen de psalmen. Ze kennen de psalmen wel uit hun hoofd, maar begrijpen er geen sikkepit van. En dan denken ze dat de bewoners van de hemel genieten van dat gebalk! Andere monniken maken misbruik van hun zogenaamde armoede en proberen eraan te verdienen. Voor je deur bedelen ze luidkeels om brood. Er is geen herberg, geen reiskoets, geen schip waar ze niet staan te brullen. De echte bedelaars zijn het slachtoffer.

Naar: Erasmus, Lof der Zotheid, 1511.

BRON 11 De zotheid neemt afscheid van zijn publiek. Tekening door Hans Holbein, 1515.

Erasmus wordt beschuldigd

Omdat Erasmus kritiek had op de geestelijkheid en vond dat de Bijbel door iedereen mocht worden gelezen, zagen sommige tijdgenoten hem als voorloper van de Hervorming. Tegenstanders van de Reformatie beschuldigden Erasmus ervan dat hij de weg had vrijgemaakt voor Luther. Erasmus ontkende, maar kon het niet laten de spot te drijven met zijn aanvallers.

BRON 12

Erasmus reageert op een brief van een geleerde Italiaanse edelman

Ik wou dat je bij het schrijven slim genoeg zou zijn geweest om mijn zaak niet te verwarren met die van Luther. Als je dan zo graag de aandacht trekt door te keer te gaan tegen goddeloosheid, laat mij er dan alsjeblieft buiten en overlaad me niet met smaad. Ik vind het al erg genoeg om in één adem met Luther te worden geprezen Het is nog veel schokkender samen met hem te worden beschuldigd. En dan nog wel met de aanklacht dat ik de weg heb geëffend voor zijn aanval op de kerk.

Naar: Erasmus, Antwoord op de Vermanende Brief van Albertus Pius, 1529.

Erasmus werd niet graag in één adem met Luther genoemd, omdat hij de Duitse hervormer een fanaticus vond. Volgens Erasmus bracht Luther met zijn gedram de eenheid van de kerk in gevaar. Want Erasmus mocht dan wel kritiek hebben en vinden dat er veel te verbeteren viel aan het gedrag van de geestelijkheid, hij wilde geen scheuring binnen de Kerk. Voor hem stond verdraagzaamheid voorop. Ondanks zijn spot geloofde hij niet dat de mensen echt slecht waren. Het was geen goede zaak wanneer ze elkaar vanwege het geloof naar het leven stonden.

BRON 14

Erasmus geeft de jonge Karel V advies

Een vorst moet ernaar streven om zo weinig mogelijk geld te eisen van zijn volk. De beste manier om zijn geldzaken op orde te brengen is: geen overbodige uitgaven doen, onnodige ambten afschaffen, oorlogen en reizen naar het buitenland vermijden, de roofzucht van zijn ambtenaren beteugelen, zich liever inspannen voor een goed bestuur van zijn gebied dan voor de uitbreiding ervan.

Naar: Erasmus, De opvoeding van een christelijke vorst, 1516.

BRON 13 Mensen aan het werk met een nieuwe uitvinding: de drukpers. Gravure Steinmetzkabinet, Brugge.

2 2 Onrust in de Nederlanden

DEELVRAAG
2 Waardoor ontstond er in de Nederlanden grote onrust?

BRON 15 De Habsburgse familie: helemaal links keizer Maximiliaan I, rechts zijn vrouw Maria van Bourgondië. Naast haar hun zoon Filips de Schone. Onder van links naar rechts de kleinkinderen Ferdinand, Karel V en Lodewijk van Hongarije, die met hun zus Maria zou trouwen. Schilderij van Bernhard Strigel, omstreeks 1515.

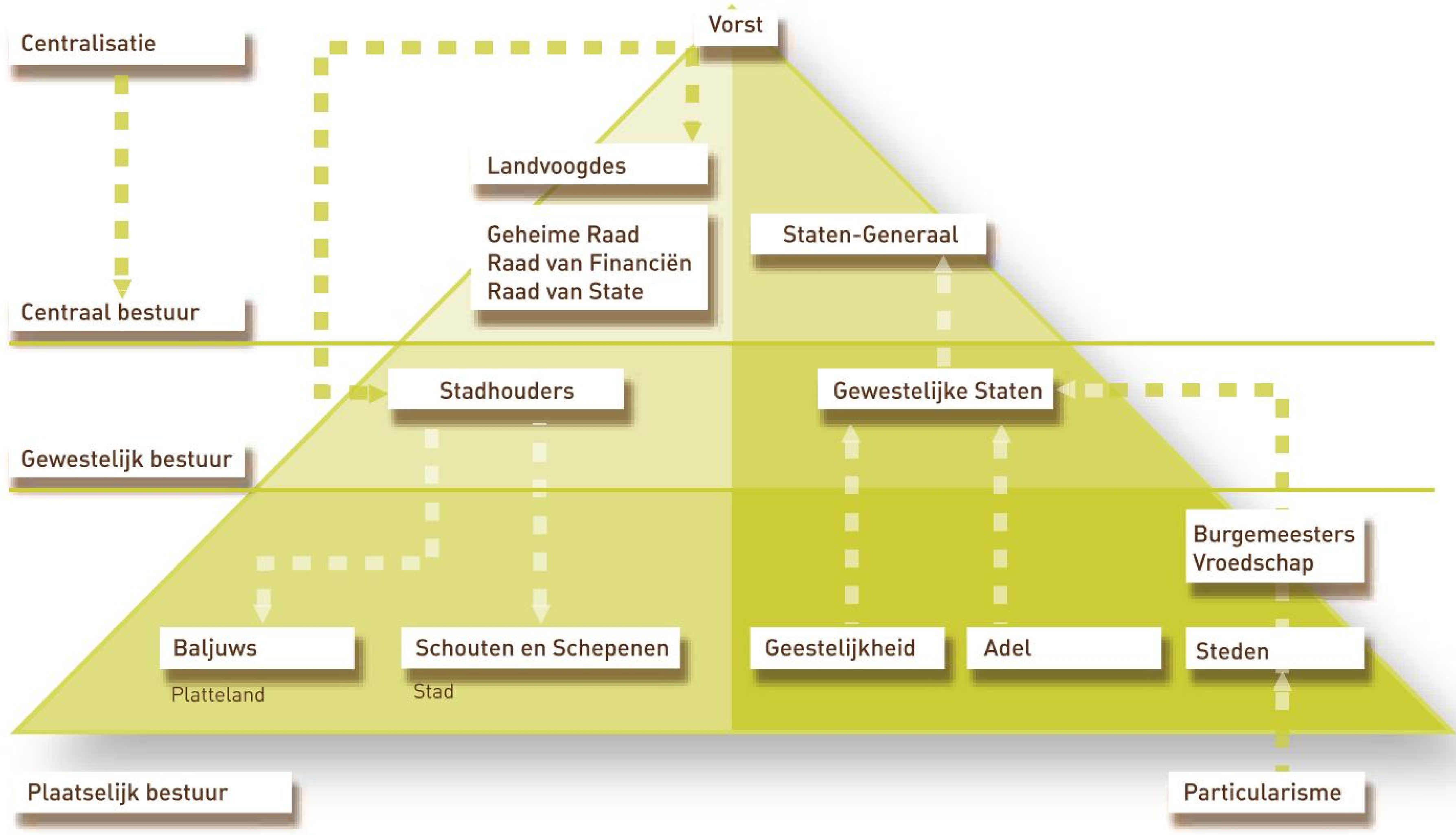
BRON 16 De zeventien Nederlandse gewesten van Karel V in 1543.

De Nederlanden onder Karel V

De Nederlanden bestonden in de Middeleeuwen uit een groot aantal losse hertogdommen, graafschappen en bisdommen. Vanaf de veertiende eeuw kregen de hertogen van Bourgondië grote delen van de Nederlanden in handen.
In vergelijking met omringende landen woonden hier sinds de late Middeleeuwen veel mensen in steden, waar ze leefden van handel en nijverheid. Het vroegst waren de steden in Vlaanderen tot ontwikkeling gekomen. In de zestiende eeuw overvleugelde de Brabantse stad Antwerpen de Vlaamse steden. In diezelfde tijd kwamen de steden in Holland en Zeeland steeds meer op.
Karel V werd in 1515 **landsheer** van de Nederlandse gewesten. In het begin had Karel nog niet de hele Nederlanden in handen. Door gebieden te kopen en oorlog te voeren bezat hij in 1543 op het bisdom Luik na echter alle gewesten (zie bron 16).

Het bestuur van de Nederlanden

De Nederlanden waarover Karel V heerste, vormden geen eenheid. Ze bestonden uit zeventien **gewesten**, elk met eigen regels en gewoonten. Om aan geld te komen, bijvoorbeeld voor het voeren van oorlog, moesten vorsten in de Nederlanden steeds met ieder afzonderlijk gewest onderhandelen over de belasting. Dit gebeurde in de gewestelijke **Staten**. In de Staten zaten de voornaamste edelen, geestelijken en afgevaardigden van de steden van het gewest. Pas wanneer de vorst hun oude **privileges** wilde bevestigen of hun nieuwe wilde geven, waren de Staten bereid hem de belasting te betalen.
Omdat hij ook keizer van het Duitse Rijk en koning van Spanje was, verbleef Karel meestal buiten de Nederlanden. Hij liet zich daarom vertegenwoordigen door een **landvoogd(es)**. Binnen ieder afzonderlijk gewest benoemde hij een plaatsvervanger of **stadhouder**.

BRON 17 Het bestuur van de Nederlanden onder de Habsburgers.

Centralisatie van het bestuur

Voor een vorst was het niet handig als ieder gewest zijn eigen regels en privileges had. Dat maakte het besturen erg ingewikkeld. Karel probeerde daarom het bestuur van de Nederlanden te hervormen door meer vanuit de hoofdstad Brussel te regeren. Dit proces, waarbij steeds meer vanuit één plaats wordt geregeerd, noemen we **centralisatie**.
Als Karel snel geld nodig had, riep hij afgevaardigden uit alle gewesten tegelijk bij elkaar. Zo'n bijeenkomst heette de **Staten-Generaal**. In Mechelen zetelde een gerechtshof dat optrad als hoogste rechtbank voor de hele Nederlanden. Hierdoor konden mensen uit bijvoorbeeld Zeeland in Mechelen worden gedagvaard. Veel mensen vonden dat zoiets in strijd was met de oude gewoonten en privileges. De gewesten wilden alles liever bij het oude laten. Het streven naar zoveel mogelijk zelfbestuur en behoud van privileges noemen we **particularisme**.
Karel V stelde het liefst rechters en ambtenaren aan die aan de universiteit waren opgeleid. Meestal kwamen die uit de burgerij. De adel, die eerder alle hogere functies had bekleed, verloor zo veel inkomsten en aanzien.

Plakkaten tegen ketters

Intussen hadden de hervormers ook in de Nederlanden aanhangers gekregen. Karel V wenste echter dat al zijn onderdanen katholiek waren. Hij vaardigde daarom een paar keer **plakkaten** uit tegen de protestanten, die hij als **ketters** beschouwde. Een plakkaat uit 1550 was zo streng dat het bekend staat als het Bloedplakkaat (bron 18).
De stadsbesturen in de Nederlanden moesten zorgen voor de uitvoering van de plakkaten. Maar vaak deden ze dat expres niet goed, omdat ze niet gediend waren van die centrale wetgeving.

BRON 18

Het Bloedplakkaat
Wij verbieden alle leken om met elkaar over de Bijbel te discussiëren. Zeker niet over ingewikkelde, moeilijke zaken. Degenen die dit toch doen, zullen voor straf worden vervolgd en als verstoorders van de openbare orde worden veroordeeld. Als ketters hun dwalingen afzweren, zullen mannen met het zwaard worden gedood en vrouwen levend begraven. Wie zijn dwalingen, verkeerde meningen en ketterijen wil volhouden, wordt gestraft met de brandstapel. In alle gevallen wordt hun bezit in beslag genomen en verkocht. De opbrengst is voor ons.
Naar: Plakkaat van Karel V, 1550.

BRON 19 Ketters worden terechtgesteld.

Filips II

Door de nalatigheid van de stadsbesturen kwam er onder Karel V niet veel terecht van de uitvoering van het Bloedplakkaat. In 1555 trad Karel echter af. Hij was uitgeput na veertig jaar reizen en besturen. Hij ging in het warme Spanje wonen. Zijn jongere broer Ferdinand volgde hem in het Duitse Rijk op als keizer. Zijn zoon Filips II werd koning van Spanje en landsheer over de Nederlanden.
Filips voelde zich niet thuis in de Nederlanden. In 1559 vertrok hij voorgoed naar Spanje. Het bestuur in de Nederlanden liet hij over aan zijn halfzuster Margareta van Parma; zij werd landvoogdes.
Vanuit Spanje probeerde Filips de controle over het bestuur te behouden. Hij verbood Margareta bijvoorbeeld de Staten-Generaal bijeen te roepen, omdat die alleen maar hinderden in de besluitvorming.
Filips was streng katholiek en eiste dat het Bloedplakkaat strikt zou worden nageleefd. Dat zorgde voor steeds meer onrust. De verontwaardiging over de **inquisitie**, die alles in het werk stelde om protestanten op te sporen en te veroordelen, groeide (bron 20).

BRON 20

De reactie op Filips' bevel tot naleving van het Bloedplakkaat
Veel fatsoenlijke katholieke mensen vonden de nieuwe bevelen van de koning maar raar. Onze nieuwe christenen hadden het toch alleen maar over het evangelie, dat hun voorschreef de koning te gehoorzamen en de armen met liefdadigheid te ondersteunen? Veel katholieken vonden het hard zulke vreedzame mensen lastig te vallen vanwege hun geweten. Die mensen verlangden toch niks anders dan rustig in hun huizen te mogen leven? Het was nog wreder ze te laten sterven, want ze veroorzaakten de katholieken geen enkele overlast.
Naar: Pontus Payen, Memoires, tussen 1581 en 1609

BRON 21

De terechtstelling van de calvinistische predikant Christoffel Fabritius op 4 oktober 1564
De veroordeelde werd naar de markt geleid. Er werd gemopperd dat men zulke mensen niet zo ruw en haastig moest meesleuren, dat men beter rovers en dieven kon berechten, maar dat die altijd vrijuit gingen. Terwijl de beul hem begon te wurgen, begonnen sommige mensen te zingen. Om dat te verhinderen waarschuwden de gerechtsdienaren ermee op te houden. Ze lieten hun stokken en hellebaarden neerdalen op de mensen. Sommigen probeerden weg te komen. Dit veroorzaakte veel paniek. De beulsknecht had inmiddels de takkenbossen aangestoken. De vlammen sloegen al uit. Op dat moment werden er stenen geworpen in de richting van de beul. Die werd verwond. De gerechtsdienaren, de beul, de markgraaf en de schout trokken zich met de pistolen in de hand terug in de richting van het stadhuis.
Een gerechtelijk verslag uit 1564, naar: R. van Stipriaan, Ooggetuigen van de Gouden Eeuw, Amsterdam 2002.

De edelen bieden het Smeekschrift aan

Uiteindelijk kwam een groep edelen in actie. Met veel machtsvertoon trokken ze naar Brussel. Daar boden zij op 5 april 1566 aan landvoogdes Margareta van Parma het **Smeekschrift** aan. Hierin verzochten zij Margareta de koning te vragen de Staten-Generaal bijeen te roepen om de politieke en religieuze problemen in de Nederlanden op te lossen. Ook vroegen ze de plakkaten tegen ketters buiten werking te stellen totdat Filips had geantwoord. Geschrokken beloofde Margareta dat ze de inquisiteurs opdracht zou geven voorlopig minder streng te zijn.

BRON 22 De edelen betreden het paleis op de Koudenberg om het Smeekschrift aan te bieden. Ets door Frans Hogenberg gemaakt tussen 1566 en 1570.

2 3 De Opstand breekt uit

BRON 23 Beeldenstormers aan het werk. Prent van Frans Hogenberg, 1566-1570, Kunsthalle Hamburg.

DEELVRAAG
3 **Hoe leidde de onrust in de Nederlanden tot de Opstand?**

De Beeldenstorm

Nadat Margareta had beloofd de inquisitie voorlopig te matigen, vatten de protestanten moed. Tot dan toe hadden ze in het geheim hun kerkdiensten moeten houden. Nu kwamen ze openlijk bij elkaar. Omdat ze geen kerkgebouwen hadden, vonden de bijeenkomsten plaats buiten de stadsmuren, in de openlucht. Tijdens zulke **hagenpreken** riepen sommige predikanten de toehoorders op om katholieke kerken in bezit te nemen. Die stonden vol met heiligenbeelden. Volgens de predikanten was dit afgoderij. De kerkgebouwen moesten worden ontdaan van alle beelden en alle andere pracht en praal. Zo brak in de zomer van 1566 in Vlaanderen de **Beeldenstorm** uit. Binnen korte tijd verspreidde die zich over de hele Nederlanden.

De IJzeren Hertog

Margareta gaf de stadhouders opdracht in hun gewesten een eind te maken aan de Beeldenstorm. Sommige stadhouders pakten de beeldenstormers hard aan, andere gingen voorzichtiger te werk. Willem van Oranje bijvoorbeeld, de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, herstelde de rust door kerken toe te wijzen aan de calvinisten. Dat was echter tegen de wens van Margareta. De landvoogdes slaagde erin de orde herstellen en berichtte Filips II dat alles weer onder

Gebondenheid aan tijd en plaats

In de Oudheid dachten de mensen dat de goden een ramp of een groot geluk veroorzaakten. In de christelijke Middeleeuwen overheerste het geloof in de almacht van de ene God. Die zou de mensen na hun dood straffen of belonen voor hun manier van leven. Deze verschillen in denkwijze zijn gebonden aan tijd en plaats.
In de geschiedenis moet je de mensen van vroeger in de eerste plaats proberen te begrijpen vanuit hun eigen tijd en plaats. Oordelen vanuit onze moderne kijk op de zaak kan en mag ook, maar ook wij zijn gebonden aan de plaats en de tijd waarin wij leven. Dat beïnvloedt ons oordeel. Door je goed in te leven in het verleden kun je pas echt begrijpen hoe gedacht werd en waarom mensen in een bepaalde tijd zo handelden en niet anders.

BRON 24 De Beeldenstorm verspreidde zich razendsnel over de hele Nederlanden.

controle was. Maar die had inmiddels besloten dat er hardere maatregelen nodig waren. Hij stuurde zijn beste Spaanse veldheer naar de Nederlanden: de hertog van Alva. Toen hij het nieuws over de komst van Alva vernam, ontvluchtte Willem van Oranje het land. Veel andere edelen en protestanten volgden zijn voorbeeld.
Nadat de hertog met zijn Spaanse troepen in augustus 1567 in Brussel arriveerde, volgde hij Margareta op als landvoogd en richtte de **Raad van Beroerten** op. Deze rechtbank moest de daders van de Beeldenstorm straffen. Omdat de raad veel mensen ter dood veroordeelde, stond zij bekend als de 'Bloedraad'. Door Alva's harde beleid vluchtten nog meer mensen.
Alva regeerde vanuit het paleis op de Koudenberg (bron 2). Vanwege zijn harde optreden kreeg hij de bijnaam de 'IJzeren Hertog'. Alva was niet populair. Het verzet tegen het beleid van Filips II nam alleen maar toe.

BRON 25

Een koukleumende hertog
Ik logeer nu in het paleis van Uwe Majesteit, omdat ik hier alle bestuursraden in de buurt heb. De Raad van Beroerten is gevestigd op de bovenverdieping. Zo kan ik bij de vergaderingen aanwezig zijn. Ik ga naar boven via de trap van het verwarmde kamertje, waar ik nu zit te schrijven met een flinke stapel hout in de kachel. Maar het is niet genoeg. Omwille van Uwe Majesteit neem ik geen rust, ondanks de kou. Ik verwachtte al geen vorst meer, omdat het zulk zacht weer was. Maar vijf dagen geleden begon het te vriezen.
Naar: een brief van Alva aan Filips II, 20 januari 1568

BRON 26 Toen Alva naar de Nederlanden werd gestuurd, was hij bijna 60 jaar oud; in die tijd was je dan al een oude man.

BRON 27

De inname van Den Briel
De inwoners verwonderden zich over zoveel schepen. Een veerman, Jan Pieterszoon Koppelstok, dacht dat het de Watergeuzen konden zijn, en roeide naar de vloot toe. De Watergeuzen vroegen hem een boodschap aan de stad over te brengen. Koppelstok ging aan land en deelde in het stadhuis mee dat de Watergeuzen met het stadsbestuur wilden spreken. Ze waren gekomen om hen van de Tiende Penning te verlossen en tegen de dwingelandij van Alva en de Spanjaarden te beschermen. Men vroeg Koppelstok of zij sterk waren. Zonder veel nadenken zei hij: 'Wel vijfduizend man.' (Het waren er vermoedelijk zo'n 1100.) De Watergeuzen eisten de stad op en gaven twee uur bedenktijd. Het deel van de bevolking dat iets te verliezen had, vluchtte bepakt en bezakt op wagens en paarden de stad uit. De Watergeuzen waren intussen geland en naar de stad getrokken. Zij vroegen aan de mensen die vanaf de stadsmuren toekeken of de stadspoort zou worden geopend of dat zij het zelf moesten doen. Het stadsbestuur aarzelde en dacht erover om ook te vluchten. Daarop vielen de Watergeuzen in twee groepen de stad aan.
Naar: P.C. Hooft, Nederlandse Historiën, 1642.

Oorlog in de Nederlanden

Willem van Oranje was naar Duitsland gevlucht. In 1568 viel hij met huurlingenlegers op twee plaatsen de Nederlanden binnen. De inval mislukte, maar in 1572 probeerde hij het opnieuw. Weer ging het mis, tot de **Watergeuzen** op 1 april bij verrassing het stadje Den Briel innamen.
Nu kozen andere steden in Holland en Zeeland ook de kant van de opstandelingen. Ze waren ontevreden, omdat Alva de **Tiende Penning** wilde invoeren. Dat was een nieuwe belasting van tien procent over elk verkocht product. De Staten van Holland en Zeeland benoemden Willem van Oranje op eigen gezag opnieuw tot stadhouder.
Alva zette de tegenaanval in: een voor een belegerde hij de opstandige steden. Als een stad zich niet meteen overgaf, richtten de Spaanse troepen er een bloedbad aan. Eerst had deze terreur succes: veel steden gaven zich over zodra de Spanjaarden verschenen. Maar op den duur werkte het averechts, want de opstandelingen gebruikten zulke gebeurtenissen in hun propaganda. Het verzet groeide. Doordat Alkmaar en Leiden stand hielden tegen de belegeraars, bleek de Opstand geen hopeloze zaak. Door de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand gingen de opstandige gewesten zich ook een beetje meer één voelen.

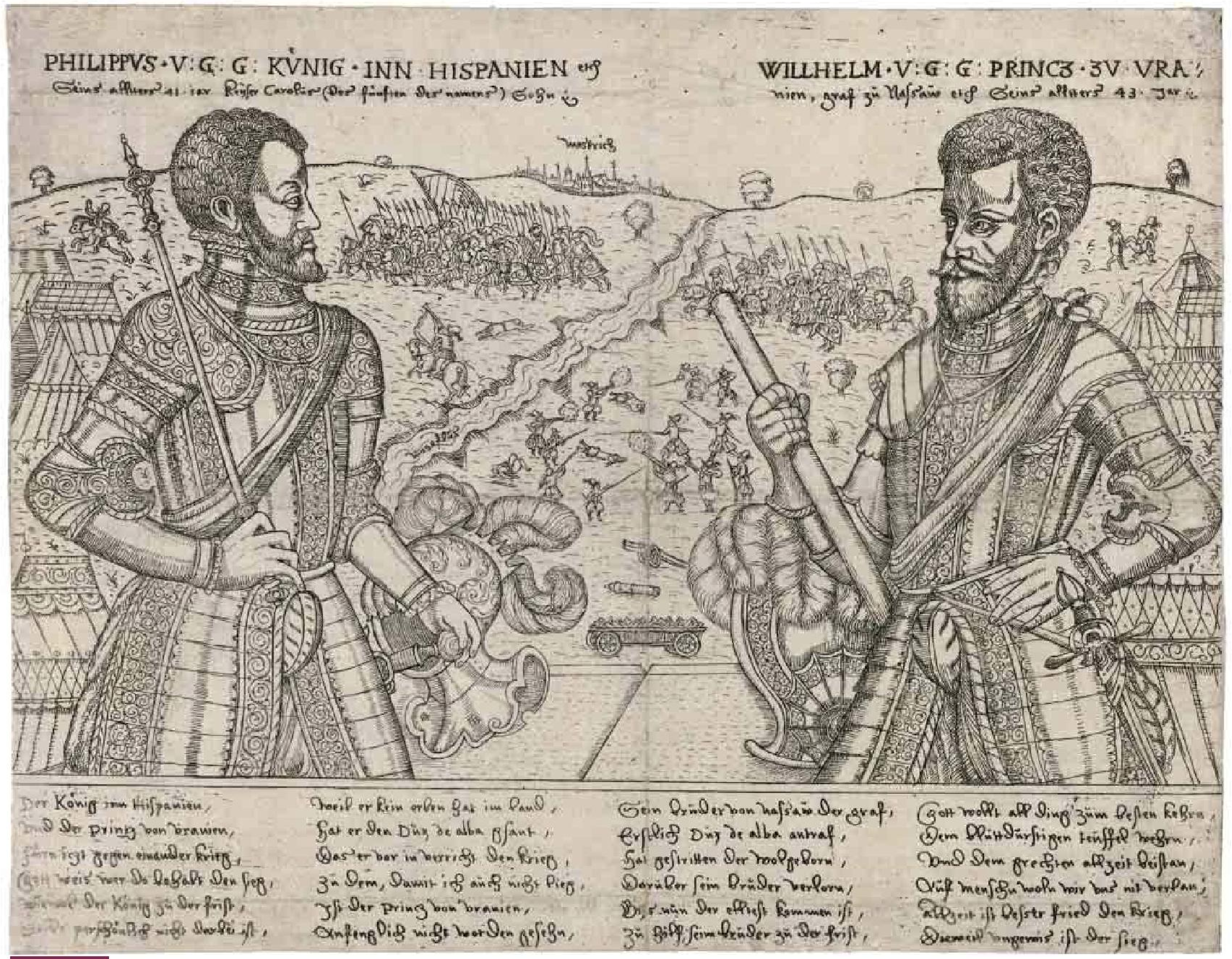

BRON 28 Burgemeester Van der Werf biedt tijdens het beleg van Leiden aan zichzelf te doden zodat hij kan dienen als maaltijd voor de burgers. Schilderij van Mattheus Ignatius van Bree, 1816-1817, Lakenhal Leiden.

2 4 Willem van Oranje en Filips II

DEELVRAAG

4 **Hoe kwam het tot een definitieve breuk tussen Filips II en Willem van Oranje?**

BRON 29 Filips II tegenover Willem van Oranje. Op de achtergrond trekken de legers van Oranje in 1568 over de Maas de Nederlanden binnen. Prent door Balthasar Jenichen.

De Spaanse furie

Requesens volgde in 1573 Alva op als landvoogd over de Nederlanden. Requesens kondigde een **generaal pardon** af voor alle opstandelingen die bereid waren de wapens neer te leggen. Maar in 1576 overleed hij plotseling, op een heel ongunstig moment. De Spaanse staat was bankroet gegaan. Er was geen geld meer om de Spaanse troepen hun soldij uit te betalen. De soldaten sloegen aan het muiten. Verschillende steden werden tijdens deze **Spaanse furie** geplunderd. Vooral in Antwerpen gingen de Spaanse soldaten verschrikkelijk tekeer.

Van Pacificatie naar verdeeldheid

De Staten-Generaal kwamen op eigen initiatief bijeen en sloten een vredesverdrag met de opstandige gewesten Holland en Zeeland. Bij deze **Pacificatie van Gent** besloten alle gewesten samen de Spaanse troepen uit de Nederlanden te verdrijven. Maar men kon het niet eens worden over het probleem van de godsdienst. Men besloot de oplossing uit te stellen tot later. Voorlopig zouden Holland en Zeeland calvinistisch blijven en de overige gewesten katholiek. Men beloofde elkaar niet meer te vervolgen.
In praktijk kwam er weinig terecht van de Pacificatie. De katholieken zagen met schrik hoe de calvinisten in veel

BRON 30 De plundering van Antwerpen tijdens de Spaanse furie.
Prent uit het boek De Spaensche tiranye geschiet in Nederlant, 1641.

Betrouwbaarheid van bronnen

De vraag of je de informatie uit een bron kunt geloven (of de bron betrouwbaar is), is een probleem waarmee je bij het vak geschiedenis voortdurend te maken krijgt. Bronnen kunnen onjuiste informatie bevatten. Een schrijver kan informatie achtergehouden hebben, verdraaid hebben of verkeerd hebben uitgelegd. Er zijn vragen waarmee je de betrouwbaarheid kunt controleren. Je moet letten op drie dingen:

1 *Wanneer is de bron gemaakt?*
Wanneer iemand ooggetuige is geweest van bijvoorbeeld een veldslag, maar pas jaren later opschrijft wat hij allemaal heeft gezien, kan zijn geheugen hem in de steek laten. Over het algemeen geldt: hoe minder tijd er zit tussen de gebeurtenis en het maken van de bron, des te betrouwbaarder is de bron.

2 *Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen?*
Was hij er zelf bij of heeft hij zijn informatie van iemand anders? Hoeveel schakels zitten er tussen het opschrijven van een gebeurtenis en die gebeurtenis zelf? Over het algemeen: hoe minder tussenschakels, des te betrouwbaarder is de bron.

3 *Wat is de bedoeling van de maker van de bron?*
Dit is de belangrijkste en lastigste vraag om te beantwoorden. Wil de maker zo goed mogelijk informeren of wil hij juist, met een bepaald doel, informatie achterhouden of verdraaien? Wil hij een boodschap overbrengen? Is hij zakelijk of overdrijft hij? Is hij neutraal of partijdig? Over het algemeen: hoe zakelijker en onpartijdiger, des te betrouwbaarder de bron.

Betrouwbaarheid onderzoeken is moeilijk, omdat een bron volgens het ene punt heel betrouwbaar kan lijken, maar volgens het andere juist niet. Het is daarom nodig een zorgvuldige afweging te maken.

steden met geweld de macht overnamen. Enkele Franstalige gewesten in het zuiden sloten zich in 1579 aaneen in de **Unie van Atrecht** en besloten vrede te sluiten met Filips II. De gewesten en steden die de Opstand wilden voortzetten, verenigden zich in datzelfde jaar in de **Unie van Utrecht**.

BRON 31 Willem van Oranje was een vazal van Filips II, maar groeide uit tot leider van de Opstand. Schilderij door Adriaen Key, omstreeks 1579.

Willem van Oranje vogelvrij

Filips II besloot dat hij van Willem van Oranje af moest zien te komen. Lang geleden had hij hem benoemd tot stadhouder, maar nadat Filips naar Spanje was vertrokken, was Willem zich steeds meer gaan afzetten tegen het beleid van de koning. Hij en andere hoge edelen wilden meer invloed op het bestuur. Ook vond hij Filips' aanpak van de protestanten te streng. Nadat de Raad van Beroerten hem zijn bezittingen had afgenomen, werd hij de leider van de Opstand.
In 1580 verklaarde Filips Oranje vogelvrij. Volgens Filips was Willem de veroorzaker van alle onrust in de Nederlanden. Hij was een verrader. Wie hem zou doden, zou als beloning een grote som geld en een adellijke titel ontvangen.

BRON 32

De vogelvrijverklaring

Al deze woelingen en rampen in onze landen worden veroorzaakt door deze boosaardige huichelaar. Zolang hij zich er zal ophouden, zal er geen vrede heersen. Hij alleen is het hoofd en de aanstichter van deze onlusten. Kortom: de algemene pest voor de christenheid. Het is dus redelijk en rechtvaardig dat we hem een misdadiger en verrader noemen, een vijand van ons en van onze landen. Wij doen hem in de ban en verbannen hem uit onze landen. Wij verbieden al onze onderdanen met hem te onderhandelen, bij hem te zijn, met hem te spreken in hun huizen, hem te voorzien van levensmiddelen, drinken, vuur of op een andere manier van dienst te zijn. Wij beloven dat als er iemand is die dit bevel van ons zou kunnen uitvoeren, en ons zou verlossen van voornoemde pest, wij hem en zijn erfgenamen zullen belonen met 25.000 gouden kronen, in grond of in geld. Als hij niet van adel is, verheffen wij hem in de adelstand als beloning voor zijn dapperheid.

Naar: Filips II, Banvloek, 1580

Als reactie publiceerde Willem van Oranje een apologie (verweerschrift), waarin hij uitlegde waarom hij de wapens had opgenomen tegen de koning. Filips had volgens Willem de rechten en privileges van zijn onderdanen geschonden en hun geen gewetensvrijheid gegund. Ook leverde Willem harde kritiek op het privéleven van de koning.

BRON 33

Een incestueuze moordenaar

Hij is met zijn eigen nicht getrouwd. Om met haar te kunnen trouwen heeft hij zijn eerdere vrouw, een dochter van de koning van Frankrijk, wreed vermoord. We hebben gehoord dat men daar in Frankrijk meer over weet. Behalve deze verschrikkelijke misdaad heeft hij nog een andere vreselijke moord gepleegd: hij heeft zijn eigen zoon en erfgenaam op een onmenselijke manier omgebracht. Want pas daarna had de paus een mooie smoes om toestemming te geven voor dat weerzinwekkende huwelijk met zijn nicht. Wie kan het mij kwalijk nemen dat ik niet wens te worden geregeerd door zo'n koning?

Naar: Willem van Oranje, Apologie, 1581

2 5 De Republiek

DEELVRAAG
5 Hoe legde de Opstand de grondslag voor de Nederlandse staat?

Op zoek naar een nieuwe vorst

Intussen had de nieuwe landvoogd, Margareta's zoon, de hertog van Parma, met veel succes de tegenaanval ingezet. Hij was een goede militair en de Spaanse schatkist was juist weer even gevuld, zodat hij zijn soldaten kon betalen. Vanaf 1578 viel de ene na de andere stad in de zuidelijke Nederlanden in zijn handen. De opstandige gewesten beseften dat ze niet opgewassen waren tegen het machtige Spanje. Zonder hulp van een machtige bondgenoot zouden ze het niet redden. Frankrijk leek de beste kansen te bieden. De Staten-Generaal boden de heerschappij over de Nederlanden daarom aan de hertog van Anjou aan. Anjou was een jongere broer van de Franse koning. Filips II moest toen wel officieel worden afgezworen als vorst. Dat gebeurde in 1581.

BRON 34

Het Plakkaat van Verlating

Het is iedereen duidelijk dat een vorst door God is aangesteld om zijn onderdanen te beschermen tegen onrecht, leed en geweld, zoals een herder waakt over zijn schapen. De onderdanen zijn niet door God voor de vorst geschapen, alsof zij hem moeten gehoorzamen en als slaven dienen bij alles wat hij beveelt. De vorst is juist aangesteld voor de onderdanen, om hen rechtvaardig te regeren, hen te verdedigen en lief te hebben als een vader zijn kinderen. Wanneer hij dat niet doet, maar in plaats daarvan zijn onderdanen onderdrukt, te zwaar belast en hun de vrijheden, privileges en oude gebruiken ontneemt, moet hij niet worden beschouwd als een vorst, maar als een tiran. De onderdanen hebben dan het recht hem niet meer als vorst te erkennen, maar hem te verlaten en een ander in zijn plaats te kiezen.

Naar: het Plakkaat van Verlating, 1581

De mislukking van de zoektocht

De samenwerking met de hertog van Anjou verliep slecht, omdat hij vond dat de gewesten te weinig macht aan hem lieten. Bovendien overleed hij in 1584 aan tuberculose. Sommige mensen hadden er eerder al aan gedacht Willem van Oranje graaf van Holland en Zeeland te maken, anderen waren het daar niet mee eens. Ze zeiden dat het erop leek dat Oranje alleen maar aan de Opstand was begonnen om zelf vorst van de Nederlanden te kunnen worden. Voordat Willem de grafelijke titel kon aanvaarden, schoot de katholiek Balthazar Gerards hem dood, in Delft. De moordenaar kon niet genieten van zijn beloning. Meteen na de aanslag werd hij gearresteerd. Hij werd ter dood veroordeeld en op een gruwelijke manier terechtgesteld. De Staten-Generaal boden de heerschappij nu aan koningin Elizabeth van Engeland aan. Zij ging niet in op het aanbod, want ze wilde geen oorlog met Spanje. Wel steunde ze de opstandige gewesten met geld en soldaten. In 1588 besloten de Staten-Generaal de zoektocht naar een nieuwe vorst te staken.

BRON 35 Maurits was als stadhouder de legeraanvoerder van de Republiek. Schilderij door Michiel Jansz. van Mierevelt, 1613.

De Republiek

Toen de Staten-Generaal in 1588 besloten niet langer een nieuwe vorst te zoeken, werden de gewesten van de Unie van Utrecht een republiek: de **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden**. De term **republiek** komt van de Romeinen. Letterlijk betekent het: 'de gemeenschappelijke zaak'. Een republiek is een staat zonder vorst. Het hoogste gezag in de Republiek was verdeeld tussen de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten. De Staten-Generaal bepaalden het buitenlandse beleid en de verdediging van het land. In de Staten-Generaal zaten afgevaardigden van de gewestelijke Staten. Als er in de Staten-Generaal een besluit moest worden genomen, moesten de afgevaardigden steeds overleggen met hun gewest. De gewestelijke Staten regelden binnen ieder gewest of provincie zaken als belastingen, de godsdienst en de rechtspraak. Ook benoemden ze een stadhouder als legeraanvoerder.
Omdat Holland het rijkste gewest was, had het binnen de Republiek de meeste invloed. De **raadspensionaris** van Holland was een belangrijk man. Vaak kwam hij in botsing met de stadhouder, die ook streefde naar meer macht.

Oorlog, Bestand, weer oorlog en eindelijk vrede

In 1588 leed Spanje een gevoelige nederlaag. Filips II had een enorme vloot laten bouwen. Deze Armada was bedoeld voor een invasie van Engeland en de opstandige Nederlanden. De Engelsen en Nederlanders wachtten de komst van de Armada in angst en beven af. Maar het grootste deel van de Armada verging met man en muis in een zware storm. Filips II was in één klap een hoop geld en een groot deel van zijn manschappen kwijt. Stadhouder Maurits, een zoon van Willem van Oranje, wist daarna veel van het gebied dat Parma had ingenomen te heroveren. Toen Filips II in 1598 overleed, zat Spanje financieel aan de grond. Tegelijkertijd wilden veel Hollandse kooplui dat de oorlog zou stoppen. In 1609 sloten de gewesten daarom een wapenstilstand met de Spanjaarden, die duurde tot 1621. Na afloop van dit Twaalfjarig Bestand hervatte men de oorlog als vanouds. Frederik Hendrik, een halfbroer van Maurits, veroverde als stadhouder verschillende steden in het noorden van Brabant, waaronder 's-Hertogenbosch. Ook veroverde hij Maastricht. De nieuw veroverde gebieden werden geen zelfstandige gewesten, maar werden als **generaliteitslanden** door de Staten-Generaal bestuurd.
Uiteindelijk hadden beide partijen genoeg van de strijd. Na jaren van onderhandelen kwam in 1648 de Vrede van Münster tot stand, waarin Spanje de Republiek als onafhankelijke staat erkende. Na tachtig jaar zwegen eindelijk de kanonnen.

BRON 36

In het legerkamp van stadhouder prins Maurits
Over de militaire zaken is hij Kapitein-Generaal en Admiraal van de Zee en hij voert het bevel over het hele leger in deze gewesten. Hij geeft de bevelen aan de forten, hij verplaatst naar zijn wens de ruiterij, de garnizoenen en alles. Hij benoemt alle officieren. Kortom: hij is meester over de zaken van oorlog, over de vestingen en dus over het land zelf. De soldaten erkennen geen enkel gezag boven het zijne. Wat betreft de oorlogsdoelen doet hij wat hij wil, al zijn er steeds twee afgevaardigden van de Staten-Generaal bij hem. Hij doet dit met een grote rust, zodat iedereen hem bewondert.
Naar: Anonieme Italiaanse reiziger, 1622, geciteerd in: Van Stipriaan, Ooggetuigen van de Gouden Eeuw, 2002.

BRON 37 De twee Spaanse en zes Nederlandse onderhandelaars leggen de eed af op de Vrede van Münster. Holland had twee gezanten gestuurd, de andere gewesten ieder één. De gezanten van Zeeland en Utrecht weigerden de eed af te leggen. Schilderij van Gerard ter Borch uit 1678.

Verdieping bij 2.5

Het Staatse leger

BRON 38 'Stap 17: Voeg het buskruit toe.' Een tekening door Jacob de Gheijn uit een boek met instructies voor het gebruik van wapens, dat in opdracht van Maurits is geschreven, 1607.

BRON 39

In het legerkamp van Prins Maurits
De soldij is laag, maar wordt elke week netjes uitbetaald. Het kamp is overvloedig van alles voorzien, zodat de soldaat, met de goede orde die er heerst, best kan leven en aan niets gebrek lijdt. Bovendien hebben de mannen de zekerheid niet voor niets opgeofferd te zullen worden of door de prins al te zeer te worden afgemat. Om die reden vereren ze hem als een verstandige bevelhebber, die hen niet aan gevaar zal blootstellen zonder dat er ook voordeel te behalen valt. Ze hebben daarom een onbeperkt vertrouwen in hem. De inrichting van het legerkamp, de bewaking en alle andere zaken die komen kijken bij een goede discipline zijn voortreffelijk geregeld. De uitvoering is zelfs nog beter, aangezien de prins in dit opzicht met de meest stipte nauwkeurigheid wil worden gediend.
Naar: Anonieme Italiaanse reiziger (1622), geciteerd in: Van Stipriaan, Ooggetuigen van de Gouden Eeuw (2002).

De legerhervorming van Maurits

In het begin van de Opstand maakten bevelhebbers als Willem van Oranje gebruik van huursoldaten. Deze soldaten dienden onder hun eigen commandanten, die hele legers, compleet met wapens, paarden en andere uitrusting aanboden aan de hoogstbiedende partij. Zulke legers werden voor de duur van een veldtocht ingehuurd. Na afloop werden ze weer afgedankt. Het zal je niet verbazen dat deze huurlegers zelden goedgeoliede vechtmachines waren.

Stadhouder Maurits hervormde daarom het leger. De soldaten kwamen in dienst van de Staten-Generaal en werden na afloop van de veldtocht gewoon doorbetaald. De soldaten van dit Staatse leger werden eindeloos gedrild en getraind. Binnen het leger was alles goed geregeld (bron 39).

Simon Stevin

De legerkampen van Maurits waren volgens een strak patroon ingericht. Alles had er zijn vaste plaats. Je kon zonder problemen het hoofdkwartier vinden, evenals de voorraadkamers, de kruitkamers en de verblijven van de soldaten en marketentsters (vrouwen die voor de was, het eten en drinken, en de andere behoeften van de soldaten zorgden). Deze indeling was bedacht door Simon Stevin. Deze wiskundige en ingenieur was door Maurits in dienst genomen. Stevin schreef ook boeken over de krijgskunde en de bouw van forten en vestingsteden. Veel oude vestingsteden in Nederland zijn gebouwd volgens de principes die hij beschreef.

BRON 40 Een typische Nederlandse vestingstad: Heusden, gelegen aan de Maas.

De slag bij Nieuwpoort

De Staten-Generaal gingen officieel over de verdediging van de Republiek, maar als aanvoerder van het Staatse leger wilde Maurits in de oorlog zoveel mogelijk zelf de beslissingen nemen. Volgens hem hadden de meeste bestuurders te weinig verstand van oorlogvoering. Soms leidde dit tot wrijvingen. In 1600 bijvoorbeeld wilde de raadspensionaris van het gewest Holland, Johan van Oldenbarnevelt, een veldtocht ondernemen tegen het piratennest Duinkerken in het uiterste zuidwesten van Vlaanderen. Maurits twijfelde aan de zin van de onderneming, die in zijn ogen ook te riskant was. Van Oldenbarnevelt zette door en vanuit Vlissingen begon het Staatse leger aan de tocht naar Duinkerken.
Het leger kwam nooit in het zicht van die stad, want onderweg stuitte het op Spaanse troepen. In de veldslag die volgde, scheelde het weinig of Maurits was met zijn leger de zee ingedreven. De stadhouder zou dit de **landsadvocaat** nooit vergeven. Tijdens het Twaalfjarig Bestand kwam het smeulende conflict tussen beide mannen aan de oppervlakte. Maurits en Oldenbarnevelt verschillen van mening over de vraag of het Bestand moest worden verlengd. Van Oldenbarnevelt, die de belangen van de Hollandse kooplui voor ogen had, wilde graag vrede. Maurits had als generaal belang bij hervatting van de strijd. Er volgde een openlijke strijd om de macht. De oude Van Oldenbarnevelt verloor. Hij eindigde zijn leven op het schavot.

BRON 41 Het leger van Maurits ging vanuit Vlissingen op weg naar Duinkerken, maar bij Nieuwpoort stuitte het op Spaanse troepen.

2 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het veranderende mens- en wereldbeeld van de Renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling.
2 De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had.
3 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.
4 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht van de Nederlandse Republiek.

JE WEET

Hoe er tussen circa 1550 en 1650 een Nederlandse staat ontstond.

1 Hoe de kritiek op de rooms-katholieke kerk tot de Reformatie leidde en uiteindelijk tot een splitsing in de christelijke kerk.
2 Waardoor er in de Nederlanden grote religieuze en politieke onrust ontstond.
3 Hoe de onrust in de Nederlanden tot de Opstand leidde.
4 Hoe het tot een definitieve breuk tussen Filips II en Willem van Oranje kwam.
5 Hoe de Opstand de grondslag legde voor de Nederlandse staat.

JE KUNT

1 Je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere tijd en in hun leefomstandigheden. Bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen kun je rekening houden met gebondenheid aan tijd en plaats. Je bent ervan bewust dat je bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen zelf ook bent gebonden aan jouw eigen tijd en plaats.
2 Bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt. De antwoorden op deze vragen moet je tegen elkaar afwegen.

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

1500

- **1515** ▸ Karel V wordt landsheer van de Nederlanden
- **1517** ▸ Luther publiceert zijn 95 stellingen tegen de praktijken in de rooms-katholieke kerk

1525

1550

- **1550** ▸ Karel V vaardigt het Bloedplakkaat uit
- **1555** ▸ Filips II volgt Karel V op als landsheer
- **1566** ▸ Smeekschrift en Beeldenstorm
- **1567** ▸ Alva arriveert in de Nederlanden
- **1568** ▸ Willem van Oranje valt met een huurleger de Nederlanden binnen
- **1572** ▸ Den Briel wordt ingenomen door de Watergeuzen

1575

- **1576** ▸ Spaanse furie en Pacificatie van Gent
- **1579** ▸ Unie van Atrecht en Unie van Utrecht
- **1580** ▸ Filips II doet Willem van Oranje in de ban
- **1581** ▸ Plakkaat van Verlating
- **1584** ▸ Willem van Oranje vermoord
- **1588** ▸ Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ontstaat

1600

- **1609-1621** ▸ Twaalfjarig Bestand
- **1619** ▸ Terechtstelling van Johan van Oldenbarneveldt
- **1648** ▸ Vrede van Münster

1650

Veroveringen van de Republiek 1579 - 1648
- Staten Generaal in 1588
- veroverd 1588 - 1609
- veroverd 1625 - 1647
- grens Verenigde Nederlanden in 1648
- Spaans in 1648

BRON 42 De Nederlanden tijdens de Opstand.

generaliteitslanden | Landschap Drenthe

BRON 43 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bij de Vrede van Münster in 1648.

BEGRIPPEN

aflaat
Bewijs dat (een deel van) iemands zonden zijn kwijtgescholden.

Beeldenstorm
Actie van protestanten (die 'beeldenverering' verafschuwden) om beelden en versieringen uit kerken te verwijderen, bedoeld om onderdak te regelen voor protestantse kerkdiensten.

centralisatie
Proces waarbij een gebied of land steeds meer vanuit één plaats wordt bestuurd, met dezelfde regels voor dat gebied of land.

generaal pardon
Opstandelingen die bereid waren de wapens neer te leggen, zouden niet vervolgd of veroordeeld worden.

Generaliteitslanden
Katholiek gebleven delen van de Nederlanden die waren veroverd door de Republiek. Ze werden direct bestuurd door de Staten-Generaal: Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en Zuid-Limburg.

gewest
Gebied in de Nederlanden met eigen bestuur, regels en privileges (provincie).

hagenpreek
Preek voor protestanten, die in de openlucht werd gehouden omdat zij nog geen eigen kerkgebouwen bezaten en met het oog op de veiligheid.

Hervorming
Poging om iets te doen aan de misstanden binnen de katholieke kerk, die leidde tot de stichting van de protestantse kerk (ook Reformatie genoemd).

inquisitie
Organisatie binnen de katholieke kerk die zich bezighield met het opsporen en veroordelen van ketters.

katholiek
Behorend tot het deel van het christendom dat gehoorzaamt aan de bisschop van Rome, de paus.

ketter
Iemand die zich niet houdt aan de officiële leer en regels van de Kerk.

landsadvocaat
Hoge ambtenaar (ook raadspensionaris genoemd) in een gewest. Hij was de woordvoerder van zijn gewest in de Staten-Generaal.

landsheer
Heerser over een gebied dat geen koninkrijk is. In de Nederlanden wordt de titel gebruikt om alle titels van Karel V en Filips II mee samen te vatten.

landvoogd(es)
Vervang(st)er van de landsheer, verantwoordelijk voor het bestuur van alle gewesten in de Nederlanden.

Pacificatie van Gent
Verdrag waarin alle Nederlandse gewesten zich aaneensloten om samen de Spaanse legers te verdrijven.

particularisme
Streven van de gewesten, edelen en steden om de oude voorrechten (privileges) te behouden en zo zelfstandig mogelijk te zijn.

plakkaat
Wet.

predestinatie
De opvatting dat God van tevoren de mensen heeft uitgekozen die na hun dood in de hemel zullen komen.

privilege
Speciaal recht dat een persoon, stad of gewest kreeg van de landsheer.

protestants
Behorend tot het deel van het christendom dat in navolging van Luther, Calvijn en andere hervormers het gezag van de paus verwerpt.

Raad van Beroerten
Rechtbank, ingesteld door Alva, om de daders van de Beeldenstorm te straffen.

raadspensionaris
Zie landsadvocaat.

Reformatie
Zie Hervorming.

republiek
Staatsvorm zonder vorst aan het hoofd.

Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
De republiek die ontstond toen de opstandige gewesten in 1588 besloten niet langer een nieuwe landsheer te zoeken. De Republiek was bijzonder, omdat ze geen staatshoofd had.

Smeekschrift
Verzoek van de edelen aan de landvoogdes om de vervolging van ketters te matigen.

Spaanse furie
Muiterij van de Spaanse soldaten, die leidde tot de plundering van onder andere Antwerpen.

stadhouder
Vervanger van de landsheer in het gewest. In de tijd van de Republiek benoemden de gewestelijke Staten de stadhouder. Toen was hij ook opperbevelhebber van het leger.

Staten (gewestelijke)
Bijeenkomst van de afgevaardigden van de geestelijkheid, adel en steden in een gewest. (In de tijd van de Republiek ontbrak de geestelijkheid.)

Staten-Generaal
De afgevaardigden van alle gewestelijke Staten bij elkaar.

Tiende Penning
Belasting, ingesteld door Alva. Over elk verkocht product moest tien procent belasting betaald worden.

Unie van Atrecht
Bond van Zuid-Nederlandse, Waalse gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent vrede sloten met Filips II.

Unie van Utrecht
Bond van de gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent besloten de Opstand voort te zetten.

Watergeuzen
Protestantse opstandelingen die op en vanaf zee vochten.

3 De Republiek in de Gouden Eeuw

BRON 1 Amsterdam gezien vanaf de overkant van het IJ. Schilderij van Willem van de Velde uit 1686, Amsterdam Museum.

DE GOUDEN EEUW
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN, 1600-1700

Een woud van scheepsmasten

Huizen, kerken en zelfs torens gaan schuil achter een woud van scheepsmasten. Zij zijn van de talloze binnenvaartschepen, haringbuizen en koopvaardijschepen die aan de wal liggen om gelost of geladen te worden. Maar ook van de varende schepen op het IJ, de zeearm van de Zuiderzee waaraan Amsterdam ligt. Tussen de grote schepen door zoeken sloepen en kleinere jachten hun weg over het water.
Wie, net als de schilder, dit tafereel vanaf de overkant van het IJ ziet, kan zich wel indenken dat Amsterdam de belangrijkste Europese handelsstad van de zeventiende eeuw was. Het grote schip dat zijn spiegel (achtersteven) naar schilder Willem van de Velde heeft toegedraaid is De Gouden Leeuw, het vlaggenschip van admiraal Cornelis Tromp. Na jarenlange trouwe dienst is het aangekomen op zijn laatste bestemming, de marinewerf waarop het gesloopt zal worden. Het jacht van de Staten-Generaal heeft het schip opgewacht en schiet een kanon af als saluut voor deze oorlogsveteraan. Handel en oorlog gaan samen. Dat was niet alleen zo op dit schilderij, maar ook in de geschiedenis van de Republiek in de Gouden Eeuw.

BRON 2 Burgemeesterszoon Gerard Andriesz. Bicker. Schilderij van Bartholomeüs van der Helst uit 1639, Rijksmuseum, Amsterdam.

Gerard Andriesz. Bicker

Hij kijkt ons een beetje nors en uit de hoogte aan en heeft zijn linkerhand stoer in zijn zij gezet. Dacht schilder Bartholomeus van der Helst dat ook, toen hij hem voor zich had in zijn atelier? Het was anders wel een mooie opdracht om deze twintigjarige Gerard Andriesz. Bicker te mogen schilderen. Zijn vader, Andries Bicker, was burgemeester van Amsterdam, lid van de Staten-Generaal en bestuurder van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Zoon Gerard genoot van de rijkdom van zijn vader, kocht dure kleren volgens de laatste mode en at en dronk zijn buikje rond. Zijn portret past net zo goed bij de Republiek in de Gouden Eeuw als het schilderij van Willem van de Velde. Die Gouden Eeuw, waarin de Republiek zich met durf en doorzetten opwerkte tot de economische top van Europese landen.

Amsterdam stapelmarkt

In de zeventiende eeuw werd Amsterdam het knooppunt van handelsroutes. Dat begon met de handel op het Oostzeegebied. Amsterdamse korenhandelaren haalden in de zestiende eeuw volop goedkoop graan uit Noord-Duitsland en Polen. In de loop van de zeventiende eeuw stapelden de kooplieden ook goederen uit Europa, Azië, Amerika en Afrika in de Amsterdamse haven op. De handelaren verkochten ze met winst weer naar elders . Zo werd Amsterdam de stapelmarkt van de wereld. Er kwamen zoveel mensen op die rijkdom af, dat de stad zich enorm uitbreidde. Onder de nieuwe inwoners waren veel rijke protestantse vluchtelingen uit Antwerpen, die hun stad ontvluchtten na de inname door de katholieke Spanjaarden. Burgemeester Andries Bicker was nog opgegroeid in middeleeuws Amsterdam. Maar familie van hem bouwde een huis op het Bickerseiland, een nieuw eiland in het IJ. Net zo nieuw als de Herengracht, Keizersgracht, Prinsengracht en de Jordaan.

Nieuwe handelsgebieden

De gevluchte Antwerpse kooplui brachten hun kennis over de handel in oosterse producten mee. Maar hoe kwam je in het Verre Oosten? Barentsz. en Van Heemskerck liepen vast in het poolijs rond Nova Zembla, maar De Houtman en Keyser lukte het wel. Zij bereikten Azië door om Zuid-Afrika heen te varen. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) ging handel drijven met het tegenwoordige Indonesië, China en India, maar ook tussen die gebieden onderling. De schepen van de VOC brachten volop oosterse producten mee naar Nederland. Nieuw was dat je aandelen kon kopen in de VOC: niet alleen rijke lieden zoals burgemeester Bicker, maar ook gewone mensen, zoals een huisknecht of een timmerman. Nog steeds woedde de Tachtigjarige Oorlog. Nederlandse kaperschepen wachtten de Spaanse en Portugese vloten op als die met zilver en suiker uit de Amerikaanse koloniën terugkwamen. De beroemdste kaperkapitein was Piet Hein. In dienst van de West-Indische Compagnie (WIC) richtte hij zich op West-Afrika en Amerika. De WIC veroverde Portugees Brazilië en nam deel aan de slavenhandel over de Atlantische Oceaan.

Tolerantie

Interessant, die vreemde landen en culturen, vond gouverneur Johan Maurits van Nassau van Nederlands Brazilië. Hij liet de indianenculturen onderzoeken en tekenen. Sommige calvinistische dominees vonden dat maar niets: indianen waren immers ongelovigen. De calvinistische kerk werd bevoorrecht in de Republiek. Alleen als je calvinistisch was, kon je burgemeester worden. Er mochten alleen protestantse kerken gebouwd worden. Katholieken richtten op zolder schuilkerkjes in. Iets anders geloven was namelijk wel toegestaan, maar je mocht het niet laten merken. Alleen de joodse kooplui uit Antwerpen mochten hun eigen synagogen bouwen. Vergeleken met het buitenland was de Republiek een tolerant land. Sommige onderzoekers voelden zich zo vrij dat ze verkondigden dat je niet alle wijsheid en kennis in de Bijbel kon vinden. Met je verstand kon je alles ontdekken. Zij zagen met de telescoop voor het eerst de reusachtige ringen om Saturnus en met een eenvoudige microscoop minuscule bacteriën.

Welvaart

De kooplui in de welvarende Republiek showden hun rijkdom met deftige grachtenhuizen en zomerpaleisjes buiten de stad. Die hingen ze vol met dure schilderijen.

BRON 3 De ruïne van het middeleeuwse kasteel Nijenrode aan de Vecht werd verbouwd tot zomerverblijf. Schilderij van Jacobus Storck, 1660-1686, Rijksmuseum, Amsterdam.

Ook gewone mensen kochten schilderijtjes; niet bij topschilders als Rembrandt van Rijn, maar bij de duizenden schilders die goedkopere kunst leverden. Arme mensen die vanwege honger in opstand kwamen, kende de Republiek nauwelijks. De lonen waren hoog en brood was er genoeg, vanwege het importgraan. 's Winters kon je extra brood of turf (voor het haardvuur) krijgen. De stad Amsterdam wist wel raad met haar rijkdom. Het nieuwe stadhuis was nog groter dan het paleis van de stadhouder!

Het belang van de Republiek in de tijd van regenten en vorsten

Uit de Opstand tegen Filips II was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (hoofdstuk 2) ontstaan. Een bijzonder staatje niet met een koning, maar met vertegenwoordigers van steden en adel aan het hoofd: de Staten-Generaal. Die kleine Republiek werd in de zeventiende eeuw een belangrijk land in de wereldeconomie en bouwde een koloniaal rijk op in Azië en Amerika. De Nederlandse uitvinders en wetenschappers, nieuwsgierig, praktisch en slim, zijn nu nog wereldberoemd, net als de schilders van de Gouden Eeuw. Amsterdam werd de belangrijkste Europese handelsstad, die het zelfs lukte om de handel op Azië en Amerika van Spanje en Portugal af te snoepen. Sinds de Ontdekkingsreizen (hoofdstuk 1) kenden die landen de zeeroutes naar de gebieden waar je specerijen, zijde, porselein, thee, zout, goud, zilver en andere kostbare handelsproducten kon halen. Al gauw ging de jonge Republiek zelf op ontdekkingstocht. Zeevaarders De Houtman en Keyser voeren om Afrika heen naar Azië. Nederlandse kaperschepen veroverden de zilvervloot die van Amerika naar Spanje voer en pakten Brazilië van de Portugezen af. Zo veroverde de Republiek niet alleen een eigen plek in de internationale politiek (hoofdstuk 2), maar ook in de internationale economie.

BRON 4 De pannenkoekenbakster, geëtst door Rembrandt van Rijn in 1635. Rembrandt schilderde niet alleen rijke mensen, ook schetste hij graag gewone mensen en straattaferelen. Rijksmuseum, Amsterdam.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie.
2. Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland.
3. De wetenschappelijke revolutie.

HOOFDVRAAG

Hoe kon de Republiek uitgroeien tot een van de belangrijkste landen in Europa?

DEELVRAGEN

1. Hoe werd Amsterdam de stapelmarkt van Europa en welke gevolgen had dat voor de landbouw in de Republiek?
2. Waarvoor werd de VOC opgericht en hoe werkte deze handelsmaatschappij?
3. Waar hield de WIC zich mee bezig en waardoor ontstond de trans-Atlantische slavenhandel?
4. Hoe leidde de vrijheid van denken tot meer wetenschap?
5. Hoe kwam de welvaart tot uiting bij de mensen?

3 1 Amsterdam stapelmarkt van de wereld

DEELVRAAG

1 **Hoe werd Amsterdam de stapelmarkt van Europa en welke gevolgen had dat voor de landbouw in de Republiek?**

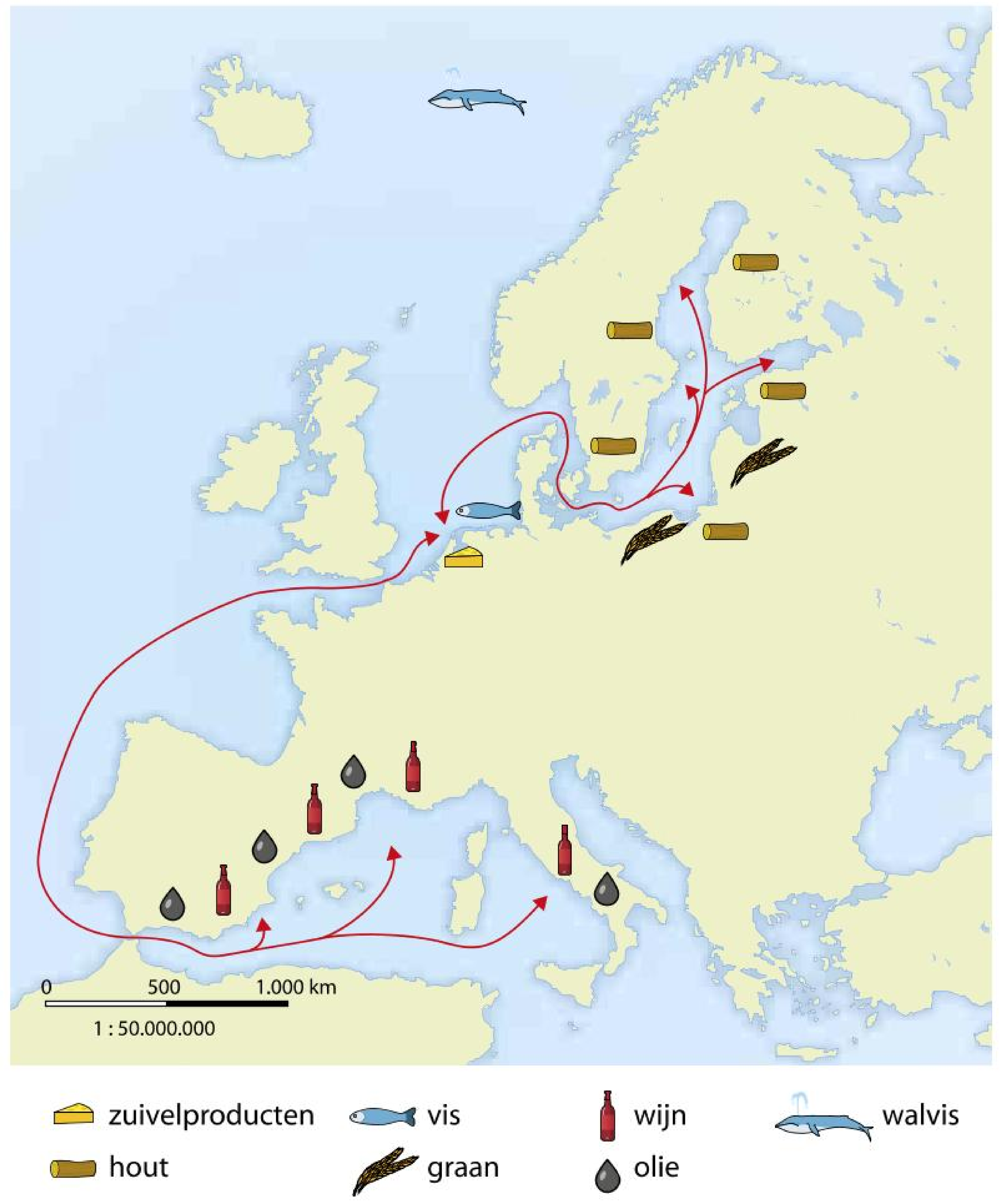
BRON 5 De Herengracht in aanbouw. De schilder liet expres de bomen weg. Zo kon je de prachtige huizenrijen beter zien. Schilderij van Gerrit Adriaensz., 1672, Rijksmuseum, Amsterdam.

We gaan verhuizen!

Vrachtkarren knersen over de hobbelige keien van de smalle straatjes. Afgeladen met huisraad verlaten ze de binnenstad. 'Opzij, kwajongens, opzij!', schreeuwen deftige koetsiers ongeduldig en laten hun zwepen knallen. Zij vervoeren de eigenaren van al die tafels, stoelen en kasten. Het zijn kooplui en fabrikanten, die met hun gezin hun oude huizen in de smalle straatjes rond Damrak en Rokin verruilen voor gloednieuwe woningen. Heel Amsterdam lijkt te verhuizen! Waar gaan ze eigenlijk naartoe? Minder ver dan je denkt. Amsterdam is tot het begin van de zeventiende eeuw een rechthoekig havenstadje aan de Amstel, met Nieuwendijk en Kalverstraat op de westoever en Warmoesstraat en Nes op de oostoever. Knus, dat wel, maar het is echt te klein geworden. Er zijn de laatste jaren veel mensen in de stad komen wonen en er worden meer baby's geboren. Daarom heeft het stadsbestuur een groots uitbreidingsplan bedacht.
In dat middeleeuwse Amsterdam woonde en werkte iedereen nog door elkaar. De boekhandelaar naast de koopman, de eenvoudige leerlooier met de doordringende stank van rottende huiden naast de burgemeester. Links van de notaris een lawaaiige smid en rechts een slager die zijn slachtafval gewoon op straat gooit. 'Eindelijk onder ons,' denken de rijke burgers, terwijl ze in hun koetsen achter de verhuiswagens aanhobbelen. Voor hen zijn tegen de oude stad aan brede grachten gegraven. Aan die grachten zijn smalle, hoge, diepe huizen verrezen. Koopmanshuizen met kantoor aan huis en een zolder voor de opslag van goederen. En een grote tuin om tot rust te komen na het geld verdienen. Als halve manen omringen die grachten de oude binnenstad: Singel, Herengracht, Keizersgracht en Prinsengracht. En de leerlooier, de slager, de schilder en hun knechten? Zij verhuizen naar nieuwe etagewoningen en werkruimtes in de Jordaan. Dit is een gloednieuwe stadswijk buiten de nieuwe grachtengordel, speciaal voor de vervuilende werkplaatsen en woningen van de ambachtslui en hun knechten.
Dit gebeurt allemaal tussen 1610 en 1620. Voortaan wonen en werken rijk en arm in Amsterdam apart.

Stadsbewoners en stapelmarkt

Niet alleen Amsterdam, ook andere steden in de Republiek groeiden in die tijd. Toen de grachtengordel van Amsterdam werd volgebouwd, woonde al 60% van de Nederlanders in een stad. De Nederlandse economie werd er meer een van stedelijke handel en nijverheid dan van landbouw en veeteelt. Maar de Nederlandse boeren konden die grote hoeveelheid stadsbewoners niet meer van voedsel voorzien. Daarom begon handelsstad Amsterdam graan te importeren uit landen rond de Oostzee, zoals Polen. Het werd opgeslagen in graanpakhuizen voordat het aan de molens en bakkerijen in de Republiek verkocht werd. Al gauw kregen andere landen door dat je in Amsterdam graan kon kopen. Als er ergens in Europa tekort aan graan was en de graanprijs flink steeg, kwamen de Amsterdammers in actie. Als hun schepen toch graan uit het noorden haalden, konden ze meteen ijzer uit Zweden meenemen of hout voor de scheepsbouw. Trouwens, leeg heen varen en vol terug is niet rendabel. Daarom namen de Amsterdamse graanschepen Franse of Duitse wijn en wollen, lakense stof uit Vlaanderen mee naar het noorden. Toen de Nederlanders eenmaal om Afrika heen naar Azië konden varen, brachten ze ook specerijen, zijde en thee mee. Al snel importeerde en exporteerde Amsterdam goederen uit heel Europa, eigenlijk uit de hele wereld. Omdat alles tijdelijk in Amsterdamse pakhuizen en op zolders werd 'opgestapeld', werd de stad de **stapelmarkt** van Europa. Die eerste import van graan werd zo de basis voor de handel – oftewel 'negotie' – die eeuwenlang het meest op zou brengen: de vaart op Scandinavië en de Oostzee. Die kreeg niet voor niets de eretitel **moedernegotie**.

BRON 6 Kaart van Amsterdam als stapelmarkt van Europa.

Amsterdam barst uit zijn voegen

Amsterdammers dreven al heel lang handel met havenstad Antwerpen. Van de Antwerpenaren leerden ze hoe je meer kon verdienen aan handelsgoederen. Antwerpse handelaren kochten wol in Engeland. Vlaamse spinners, wevers en ververs bewerkten die voor hen tot gekleurde lakense stoffen. De kooplieden exporteerden die dan weer. Dit leverde hun meer op dan wolhandel alleen. Hun kapitaal groeide en daar ging het om. Dat is **handelskapitalisme**.
Toen de Spanjaarden in 1585 Antwerpen innamen, veranderde de situatie. Het leger van de Republiek stak namelijk van de Zeeuwse eilanden over naar Zeeuws-Vlaanderen en veroverde dat. Zo kreeg Nederland de monding van de rivier de Schelde in handen. De kanonnen van fort Rammekens en een marinevloot sloten daarna de Schelde af voor internationaal handelsverkeer. Dat betekende het einde van Scheldestad Antwerpen als grootste handelsstad van West-Europa. Protestantse en joodse handelaren en ondernemers vluchtten naar de Republiek. Uit angst voor vervolging vanwege hun geloof én omdat er niets meer te verdienen viel. Vanwege de goede contacten met Amsterdam vestigden velen zich juist daar. De Antwerpse vluchtelingen namen hun internationale handelsnetwerk mee. Hun kapitaal investeerden ze voortaan in Amsterdam.

Oorzaak en gevolg

Om de geschiedenis goed te begrijpen, willen we weten waarom iets gebeurt. Daarbij gebruiken we de begrippen oorzaak en gevolg.
Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. De Spanjaarden namen Antwerpen in 1585 in. Deze gebeurtenis werd de oorzaak van de vlucht van duizenden rijke kooplui naar Amsterdam. Die vlucht is dus een gevolg van de inname door de Spanjaarden.
Dit gevolg van de inname van Antwerpen werd op zijn beurt de oorzaak van de groei van Amsterdam tot de grootste Europese handelsstad van de zeventiende eeuw.
Er zijn verschillende soorten oorzaken en gevolgen te onderscheiden. Dat de Spanjaarden Antwerpen veroveren, is een politieke of militaire oorzaak. Het vertrek van de handelaren is een economisch gevolg. Dat er ook handelaren zijn die om hun geloof de katholieke Spanjaarden ontvluchten, is een godsdienstige oorzaak.
Oorzaken en gevolgen kun je ook indelen in korte en lange termijn en in bedoeld en onbedoeld. Een van de gevolgen van de rijkdom van de familie Bicker was dat ze zoon Gerard konden laten schilderen. Dat is een gevolg op de langere termijn. Dat gebeurt niet onmiddellijk, maar na enige tijd. Een onbedoeld gevolg van hun rijkdom was misschien dat hij zo dik was.

Maar ook uit Duitsland kwamen godsdienstige en economische vluchtelingen, anders gezegd: mensen op zoek naar werk. Hoe beter het met onze economie ging, hoe meer mensen hiernaartoe kwamen. Zoiets geldt ook voor trouwen en kinderen krijgen. Een goede economie biedt toekomst. Er wordt dan meer getrouwd en er komen meer baby's. Dus ook de oorspronkelijke Nederlandse bevolking groeide. Dit zijn de oorzaken van de verstedelijking van de Republiek en de groei van de Amsterdamse bevolking.

BRON 7

Huwelijksregisters en immigratie

Volgens de huidige schattingen vestigden zich in totaal een half miljoen vreemdelingen in de Republiek. Dat was op de totale bevolking van de Republiek zo'n zes tot acht procent. Net als nu was dat percentage voor de steden veel hoger. Bij gebrek aan betrouwbare bevolkingsregisters gebruiken we de huwelijksboeken om te kijken wie er uit het buitenland kwam en wie in de Nederlanden geboren was. Dat werd namelijk aan bruid en bruidegom gevraagd als ze in het huwelijksbootje stapten. In Amsterdam bleek bijna 40% van de bevolking uit het buitenland te komen, meestal Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden. Voor Leiden was dat getal 45% en in Utrecht was twee derde van de bruiden uit Nederland afkomstig en de helft van de bruidegoms uit het buitenland.

Naar: M.Prak, Gouden Eeuw, het raadsel van de Republiek, 2002.

BRON 8 De oude Waag op de Dam in Amsterdam. Het water van het Damrak rechts kwam tot hier. Het nieuwe zeventiende-eeuwse stadhuis is in aanbouw. Schilderij van Jacob van der Ulft uit 1654, Rijksmuseum, Amsterdam.

Waag en Beurs

Tegenwoordig kun je via internet van alles kopen en verhandelen. Maar in die tijd waren plekken nodig waar kooplui elkaar tegenkwamen. Dat kon bij de Waag op de Dam, waar je je koopwaar moest laten wegen. Zo garandeerde de stad dat alles eerlijk verliep. Echt handel werd er gedreven in de Beurs, iets verderop.

BRON 9

De Beurs, een plaats die krioelt van allerhande volcken...

'Aanbieders van koopwaar hebben vaste plaatsen. Op pilaren zijn de namen van goederen en van steden en gewesten waarmee zij handeldrijven. Er wordt gehandeld in honderden soorten producten. Ook kun je in de Beurs scheepsruimte charteren, lading laten verzekeren, krediet aanvragen, de laatste nieuwtjes horen, betalingen doen, pakhuisruimte huren en sjouwers aannemen.'

Naar: M.Hell & E.Los, Amsterdam voor vijf duiten per dag, 2011.

Specialisatie en commerciële landbouw

De ambachtslieden in de steden gingen ook voor de export werken. Sommige provinciesteden specialiseerden zich in één tak van nijverheid. Leiden en Haarlem bijvoorbeeld werden echte textielsteden: Leiden produceerde lakense stoffen, Haarlem linnen en katoen. De Delftenaren bakten tegels en serviezen: het Delfts blauw. In Gouda maakten ze tabakspijpen van witte gebakken klei. In Hoorn en Amsterdam bouwden ze zelfs complete schepen als exportartikel.
Nu er via Amsterdam genoeg goedkoop graan voor brood en pap binnenkwam, loonde het voor de boeren niet meer om op hun akkers graan te verbouwen. Ze zetten hun toch altijd te natte akkers om in weilanden en begonnen zich te specialiseren. Zo zorgden de Hollandse boeren voor melk, boter, kaas en vlees. Ze produceerden voortaan niet alleen voor het eigen dorp, maar voor de hele Republiek en voor de exportmarkt. In de Krimpenerwaard teelden de boeren hennep voor de zeilen en touwen van de scheepsbouw. Groningse, Friese en Hollandse veengravers leverden turf voor de haardvuren en de ovens en smederijen van de nijverheid. Die marktgerichte manier van boerenbedrijvigheid noemen we **commerciële landbouw**.
Om aan de vraag naar grond te voldoen werden grote binnenwateren aangelegd en werden aan de kust door inpoldering kostbare akkers gewonnen op de zee. De hele Republiek leek wel één grote productie- en handelsmaatschappij te worden. En met succes: Nederland stond aan het begin van een lange periode van voorspoed en welvaart, een **Gouden Eeuw**.

BRON 10 Industriemolens in Dordrecht met de werkplaats eronder. Prent van Aert Schouwman uit 1744, Rijksmuseum, Amsterdam.

Verdieping bij 3.1

Een reiziger in zeventiende-eeuws Amsterdam

BRON 11 Gezicht op de Haarlemmerpoort. Gravure van Reinier Nooms uit 1617.

De stad in

De Haarlemmerpoort op een mooie middag in de herfst. In het buitengebied profiteren koren- en houtzaagmolens van de wind die vrij over het vlakke land aan komt zetten. Vrouwen leggen doeken en kleren op de bleek. Kijk, daar komt de trekschuit uit Haarlem aan. Er zitten zo te zien wel dertig passagiers onder het canvas-dak en achterin liggen stapels wasgoed. Ik weet hoe snel en betrouwbaar de trekschuit is, zeven kilometer per uur en altijd op tijd, maar ik wandel liever over de IJ-dijk. Dijken zijn de wegen in dit waterland. 'Neem die trekschuit maar niet terug, reiziger,' begroet de wacht mij lachend. 'Naar Haarlem gaat de vuile was mee. Dat stinkt! Rijken laten hun beddengoed graag met duinwater wassen en daarna bleken!'
's Avonds luiden de poortklokken en gaat de stad op slot. Voor het drie kilometer brede havenfront aan het IJ staat een dubbele rij palen met openingen, die 's nachts ook met sluitbomen worden gesloten. Alleen dekschuiten en kleine vissersboten kunnen zulke openingen passeren. Grote koopvaardijschepen niet, maar die ankeren toch al op de rede van Texel, vanwege de ondiepe Zuiderzee. Kleinere vrachtschepen gaan op het IJ voor anker. Vandaar nemen schuiten de lading over. Wie de poortklok niet haalt, kan logeren in een stadsherberg. Er staat er een aan het IJ. Handig voor als je beurtschip uit Lemmer of Enkhuizen tegenwind had.

Eerst iets drinken

Binnen de poort is het wagenplein. Hier wordt de vracht van interlokale transportkoetsen, zoals de postkoetsen die volgens dienstregeling van post naar post rijden, overgeladen in kleine koetsen en sleperskarren. Aan beide kanten van de Haarlemmerpoort strekken zich brede, moderne aarden verdedigingswallen uit. Daarachter is ruimte voor de uitgestrekte lijnbanen, waar ze van vlas en hennep touwen en kabels produceren. En daarachter wachten mij de gloednieuwe Jordaan en die deftige grachten waar Amsterdam zo bekend om staat.

BRON 12 Vlas verwerken tot touw op een lijnbaan. Rechts worden de bundels vlas uit de opslag getakeld. Links wordt het vlas geklopt en gesponnen. Op de achtergrond de lijnbaan, waarop het tot lange draden gesponnen vlas tot touwwerk en kabels wordt gedraaid. Prent van Claes Jansz. Visscher uit 1600, Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 13

Versierselen van de stad
Die bolwerken rond Amsterdam kostten grote sommen, maar ze zijn niet meer dan versierselen van de stad. Deze vestingbouw is nutteloos. Bij het naderen van een vijandig leger, kan immers het lage land buiten de stad onder water worden gezet door de sluizen open te zetten.
De Franse Markies van Seignelay (1671)
Naar: M.Hell & E.Los, Amsterdam voor vijf duiten per dag, 2011.

'Waar kan ick my vermeyen met dranck?' vraag ik iemand. Ik hoor over koffiehuizen voor koffie, thee en chocolade, deftige eethuizen en ruige kroegen, zoals de Spelonk van Desperatie, met spotgoedkoop bier en opdringerige dames van lichte zeden. 'Sla Het Grote Wijnvat niet over, want binnen staat een reusachtig wijnvat. Gij kruipt erin door een deurtje. Vergeet bij het afrekenen de muzikanten niet!' Ik kies voor een koffiehuis. Zelf vind ik het niet vreemd om in zo'n gelegenheid vrouwen met mannen te zien praten en drinken, maar buitenlandse bezoekers weten niet wat ze zien. Vrouwen hier zijn toch al zo zelfstandig, vinden ze. Naast het huishouden handelen vrouwen ook op de markt en doen zij de boekhouding, als gelijke naast hun echtgenoot. Sterft die, dan zetten zij het bedrijf voort.

BRON 14

Wat meisjes hier mogen...
Meisjes mogen 's nachts over straat met hun vriendjes, en in de winter gaan ze samen schaatsen; ze brengen vaak de nacht door in een herberg in een buitenwijk of zelfs in een andere stad.
De Engelsman William Aglionby (1669)
Naar: M.Hell & E.Los, Amsterdam voor vijf duiten per dag, 2011.

Amsterdamse vrouwen zoeken zelf hun huwelijkspartner uit, al hebben de ouders wel vetorecht. Dat kan een verliefde jongen omzeilen door het meisje te schaken. Om verdere schande te vermijden moeten de ouders dan wel toestemmen.
'Ick moet bloemen,' zeg ik tegen de waard. 'Achterin, daar is het sekreet.' Even later zit ik te poepen op een plank met een gat erin boven de klotsende golven van de gracht. Naast mij zit een andere gast, boven zijn eigen gat. Grachten vol poep, pis en slachtafval, de straten bezaaid met drollen van de talloze paarden en honden en van mensen, ondanks het verbod op wildplassen en wildpoepen. Ik begrijp hoe het komt dat de stad geteisterd wordt door difterie, cholera en de pokken, maar wat is het alternatief?

Exotische bijzonderheden

Ik besluit naar herberg het Oude Doolhof te gaan. Op de binnenplaats is een echt doolhof. Uiteindelijk kom je bij Theseus en de Minotauros uit. Ook staan er beelden van Willem van Oranje, een levensgrote Chinees en een magere vrouw die 32 jaar niet gegeten zou hebben. Topstukken zijn David met zijn slinger en Goliath met rollende ogen. In Het Nieuwe Doolhof kun je spuitende fonteinen, bewegende attracties, een sterrenvuurwerk, muziekautomaten en rariteiten als een olifantsschedel zien. Daarna ga ik naar de menagerie van Blauw Jan. Hij heeft op de binnenplaats van zijn herberg kooien met apen, papegaaien, kroonkranen, ara's, koningsgieren en helmkasuarissen. Amsterdammers houden van exotische dingen en dieren en ik ook!

Kinderen

Onderweg struikel ik over de kinderen. Er worden wel veel kinderen geboren, maar de helft haalt het vijfde levensjaar niet. Er sterven elk jaar meer mensen dan er geboren worden. Alleen immigratie kan de bevolking op peil houden en vermeerderen. De stad is een menseneter, denk ik huiverend. Als kinderen niet naar school zijn, werken ze voor hun ouders of spelen op straat. Er zijn ook avondschooltjes. Ik hoorde dat ze beter kunnen lezen en schrijven dan kinderen in andere landen. Ook hun vaders en moeders zijn redelijk geletterd. Bijna 75% van de mannen en 45% van de vrouwen zetten hun handtekening bij het trouwen, de rest een kruisje. 'Echte kinderkleding, zegt ge?' Nee, dat kent mijn tijd niet. Of bedoel je dit soms? Jongens dragen tot hun vijfde een rokje en lang haar. Meisjes natuurlijk ook. Als kinderen wat ouder worden, dragen ze dezelfde kleding als hun ouders. Jongens een breedgerande hoed, wambuis, korte broek en lange kousen. Meisjes een wit mutsje, een jakje, een lange rok en een keurig schortje.

BRON 15 Spelende kinderen van tien jaar oud. Prent van Nicolaes de Bruyn uit 1598-1602, Rijksmuseum, Amsterdam.

3 2 De Oost en de VOC

DEELVRAAG

2 Waarvoor werd de VOC opgericht en hoe werkte deze handelsmaatschappij?

BRON 16 Volle kracht vooruit: tegeltableau met Oost-Indiëvaarder. Rijksmuseum, Amsterdam.

Volle kracht vooruit

Voortgestuwd door wind en woeste golven vaart een houten zeilschip over de golven op het tegeltableau. De zeilen staan bol, de masten kraken en de stagen staan strak. Het schip is gevechtsklaar, want de geschutpoorten zijn geopend en de lopen van de kanonnen steken dreigend naar buiten. De vijf vlaggen lijken het schip wel vooruit te willen wapperen. Er staan letters in: een A, een O, een C en daar doorheen een grote V. Zo zien passerende zeelui dat het een Oost-Indiëvaarder is van de **Verenigde Oost-Indische Compagnie**, afgekort **VOC**. En de A? Die staat voor Amsterdam. De afdeling Amsterdam van de VOC heeft dit schip de zee opgestuurd. Zulke zwaar bewapende schepen met zeelui en soldaten voeren in de zeventiende eeuw voor de VOC vanuit Nederland naar Azië en terug.

BRON 17 Klont peperkorrels, opgedoken uit het wrak van VOC-schip De Witte Leeuw. Rijksmuseum, Amsterdam.

Dit ging regelmatig mis. Het VOC-schip de Witte Leeuw leed schipbreuk bij het eiland Sint Helena, midden in de Atlantische Oceaan, duizend kilometer van de Afrikaanse kust. Eeuwen later vonden duikers het wrak en haalden er van alles uit, waaronder de klont peperkorrels die nu in het Rijksmuseum wordt bewaard.

BRON 18

Een zeemansgraf

Op 18 augustus 1629 is op het schip Hollandia in de Heer gerust [=gestorven] fiscaal [controleur] Roose en op de 19e is zijn uitvaart gehouden op de volgende wijze: eerst werden alle soldaten over de hele lengte van het schip in het gelid gezet. Daarna werd het lijk driemaal rond de mast gedragen en aan stuurboord overboord gezet, waarop dadelijk een grof geschut werd afgevuurd, waar de soldaten met een salvo op antwoordden, en dat tot drie keer toe. De volgende dag werden al zijn goederen voor de mast verkocht aan de meest biedende.

Naar: Dagboek van Seyger van Regteren, ziekenverzorger aan boord van een konvooi van vier schepen, ter hoogte van het eiland Sunda, 1629.

Nederlanders overzee

Sinds de Ontdekkingsreizen brachten Portugezen en Spanjaarden specerijen, zijde, porselein en thee op de Europese markt. Portugese schepen zeilden om Afrika heen naar Azië. Die kostbare handelsproducten leverden veel op. In Antwerpen kon je ze kopen. Na de Val van Antwerpen (1585) vluchtten Antwerpse kooplui naar Amsterdam. Ze namen hun kennis van de handel in oosterse producten mee. Amsterdam was al de stapelmarkt van Europa. Daarop konden specerijen, porselein, thee en zijde ook een plekje krijgen. De Nederlanders zochten nu eigen routes naar Azië.

Om de noord of om de zuid

Jacob van Heemskerck en Willem Barentsz. probeerden het in 1596 langs het noorden van Europa en Azië. Ze zeilden langs Noorwegen, rondden de Noordkaap en toen ging het verder naar het oosten. Ze bleven echter in het ijs steken en moesten op Nova Zembla overwinteren. Van aangespoelde Siberische boomstammen en wrakhout van hun eigen schip bouwden ze een onderkomen, het 'Behouden Huys'. Willem Barentsz. zelf overleefde het niet, Jacob van Heemskerck wel. We weten er veel van dankzij het dagboek van een van de schepelingen, Dirk de Veer, en archeologische opgravingen op Nova Zembla.
Terug in Holland bleek dat het Cornelis De Houtman 'om de zuid' wel was gelukt. Hij nam de route van de Portugezen, rondde Kaap de Goede Hoop en voer de Indische Oceaan over naar Indonesië.

VOC

Heel wat kooplui wilden De Houtman achterna naar Azië. Zij werkten samen in handelscompagnieën, de zogenaamde voorcompagnieën, die elkaar stevig beconcurreerden. Bij de tweede expeditie ging Jacob van Heemskerck weer mee (bron 19) Van die onderlinge wedijver moest geen ruzie komen, bedacht de Hollandse raadspensionaris Van Oldenbarnevelt, naast stadhouder Maurits de belangrijkste politicus in de Republiek. Door de onderlinge concurrentie zakten bovendien de prijzen. De Republiek was in oorlog met Spanje en had daarvoor een hoop geld nodig. Daarom nam Oldenbarnevelt in 1602 het initiatief om de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) op te richten. De VOC had een afdeling, Kamer genoemd, in zes Hollandse en Zeeuwse handelssteden. Zo'n Kamer had een eigen scheepswerf, pakhuis en kantoor. Zij huurde voor elke vaart opnieuw zeelui en soldaten. Afgevaardigden van de Kamers vormden samen het bestuur van de VOC, de **Heren Zeventien**. De VOC kreeg van de Staten-Generaal het alleenrecht om op Azië te varen, het **handelsmonopolie** voor de Republiek. Kooplui buiten de VOC om en zelfs de schepelingen op de VOC-vloot zelf mochten geen eigen handeltje beginnen in bijvoorbeeld peper of nootmuskaat. Elke scheepskist werd gecontroleerd. De VOC mocht ook, net als zelfstandige staten, oorlog voeren en verdragen sluiten met Aziatische vorsten. Die soldaten en kanonnen aan boord van de Oost-Indiëvaarder waren er heus niet alleen vanwege de zeerovers!

BRON 19 De terugkomst van de tweede expeditie om de zuid naar Indië, 1599. Schilderij van Hendrick Cornelisz. Vroom, Rijksmuseum, Amsterdam.

Jacatra werd Batavia

Er viel heel veel te verdienen met de import van oosterse producten. Spijtig genoeg hadden de hoog ontwikkelde volkeren van Japan, China, India, Indonesië, Arabië en Oost-Afrika geen behoefte aan Europese producten. Behalve aan vuurwapens! Maar om iets te kunnen aankopen in Azië moest een Oost-Indiëvaarder vooral goud en zilver meenemen.
De volkeren van Zuidoost-Azië dreven onderling al eeuwenlang handel. Wilde de VOC hieraan meedoen, dan moest de vloot langer in de Aziatische wateren blijven. Daar waren goed verdedigbare handelssteunpunten, **handelsfactorijen**, voor nodig en een centrale plek voor het bestuur. De VOC stichtte zulke plekken of veroverde ze op Spanje of Portugal. Nog steeds vind je resten ervan in India, Indonesië, Maleisië, China en Japan.
Jan Pietersz. Coen besloot in 1618 dat de juiste plaats voor een centraal bestuur lag bij de plaats Jacatra, aan de oever van de Ciliwungrivier, op de noordwestelijke punt van het eiland Java. De inwoners liet hij wegjagen en hun huizen verbranden. Het handelsfort noemde men Batavia, en het zou uitgroeien tot een complete stad. In dit bestuurscentrum van **de Oost** zetelde Coen tot 1629 als eerste gouverneur-generaal van de VOC in Azië.

Ruilen en kopen

De VOC verdiende uiteindelijk vooral met de **inter-Aziatische handel**. Met meegebracht zilver en goud kocht de VOC bijvoorbeeld zijde, thee en porselein in China. Een deel van die zijde verkocht ze door in Japan. Dat land had zilver, waardoor de VOC nu ook binnen Azië aan betaalmiddelen kwam. De rest ging samen met porseleinen serviezen, schokvrij verpakt tussen de theeblaadjes, in theekisten naar de Republiek. In India sloeg de VOC katoen in voor Indonesië. Daar kocht ze weer specerijen. Op al deze transacties behaalde de VOC winst. Retourvloten brachten regelmatig nootmuskaat, kruidnagels, peper, foelie, zijde, porselein en thee terug naar Holland.
Voor zoiets was het niet nodig om grote gebieden te veroveren, factorijen waren voldoende. De VOC sloot handelsverdragen met de Aziatische vorsten, vrijwillig of met geweld afgedwongen. De Hollanders leverden slag met Arabische koopvaarders, Spanjaarden, Engelsen en andere concurrenten. En zo probeerden zij de markt te beheersen en de winsten te maximaliseren.
De VOC had van de Staten-Generaal het monopolie op de specerijenhandel gekregen en paste dat nu ook toe op de oorspronkelijke bevolking. Dat monopolie was echter bedoeld om andere Nederlandse kooplui te verhinderen ertussen te komen. De bewoners van de Banda-eilanden verkochten ondanks het verbod toch zelf nootmuskaat. Jan Pietersz. Coen liet hen door Japanse beulen, specialisten in dat bloederige werkje, onthoofden. Hollandse 'perkeniers' namen hun plaats in. De VOC voerde slaven voor hen aan en zo begonnen ze eigen nootmuskaatplantages. Maar behalve de handelsfactorijen, het gebied rond Batavia en een paar eilanden stichtte de VOC geen koloniën in Azië.

Aandelen

Om alles te financieren gaf de VOC aandelen uit. Je gaf geld aan de VOC, en kreeg in ruil daarvoor een aandeel in het bedrijf en een deel van de winst: het dividend. Je kon de aandelen ook kopen en verkopen op de Amsterdamse Beurs. Daarmee was de VOC de allereerste firma ter wereld die aandelen uitgaf. Niet alleen rijke mensen, maar ook ambachtslieden, bakkers of dienstboden kochten een aandeel. Zo werd de VOC 'van iedereen'.

Oorlog en handel

De oprichting van de VOC was ook tegen de Spanjaarden en Portugezen gericht. Immers, de Oost-Indiëvaarders probeerden hun zeeroutes en handelsgebieden in Azië af te pakken. Dat paste in de strijd die de Republiek nog altijd voerde tegen Spanje: de Opstand. Voor de schepen begon het gevaar al meteen buitengaats. Als Hollandse of Zeeuwse schepen de Noordzee opzeilden, voeren ze door het Kanaal, vlak langs het zeeroversstadje Duinkerken, of door de gevaarlijke wateren ten noorden en oosten van Schotland en Ierland. Duinkerken lag in de Spaanse Nederlanden. De Spanjaarden gaven de Duinkerkers kaperbrieven om hun vijanden aan te pakken, als bewijs dat ze officiële kapers waren en geen ordinaire zeerovers. De Republiek deed overigens hetzelfde. Handel en oorlog gingen hand in hand.

BRON 20 Het fort Batavia. Op de voorgrond een markt onder de palmbomen. Schilderij van Andries Beeckman uit 1661, Rijksmuseum, Amsterdam.

3 3 De WIC en Suriname

DEELVRAAG

3 Waar hield de WIC zich mee bezig en waardoor ontstond de trans-Atlantische slavenhandel?

BRON 21 Slavenfort El Mina op de westkust van Afrika. Prent uit de Atlas van Blaeu, 1665-1668.

Fort El Mina

De Portugezen ontdekten dat je op de West-Afrikaanse kust slaven kon kopen. Die konden ze wel gebruiken op de suikerplantages in hun nieuwe kolonie Brazilië. In Afrika waren krijgsgevangenen altijd al als slaaf verhandeld. De aanvoer ervan was niet constant, want alleen als Afrikaanse koningen oorlog voerden, onderling of met de Arabieren, kwamen er slaven op de markt. Portugal bouwde daarom op de Afrikaanse Goudkust een fort, El Mina, om de slaven in te 'bewaren' tot het volgende slavenschip naar Brazilië kon worden volgeladen.

BRON 22

Slavenhandel

Afrikaanse slavenhandelaars hebben in totaal 11 miljoen slaven aan Europeanen verkocht. Dat is 40% van alle Afrikaanse slaven. De overige 60% verkochten ze aan Afrikaanse eigenaren of aan Arabische slavenhouders in Marokko, Algerije en Tunesië en in het Midden-Oosten.

Naar: H.S. en J. Klein, The Atlantic Slave Trade, 1999.

Kaapvaart en Manhattan

De Nederlanders wilden ook naar West-Afrika en Amerika. In 1621 werd daarvoor de **West-Indische Compagnie (WIC)** opgericht. Van de Staten-Generaal kreeg zij het monopolie op de handel op die gebieden. Net als de VOC liet ook de WIC zien dat handel en oorlog samengingen. Met officiële kaperbrieven van de Staten-Generaal kaapte de WIC Spaanse en Portugese schepen beladen met goud, zilver, koffie en suiker voor Europa. Zo veroverde kaperkapitein Piet Hein in 1628 bij Cuba de Spaanse **zilvervloot**.
In 1624 bouwde de WIC op het eiland Manhattan in Noord-Amerika het fort Nieuw Amsterdam. Het was een handelsfactorij voor de handel in beverbont en tabak met de Indianen. De WIC probeerde er een kolonie, Nieuw Nederland, van te maken. Weinig mensen uit de Republiek voelden er echter voor om daar te gaan wonen en werken. Uiteindelijk ruilde de WIC in 1667 Nieuw Nederland met de Engelsen voor Suriname. Nieuw Amsterdam werd New York en Suriname was voortaan een kolonie van de Republiek.

Brazilië en slavenhandel

Zes jaar na de bouw van Nieuw Amsterdam op Manhattan veroverde de WIC Portugees Brazilië, inclusief de slavenplantages (1630). Johan Maurits van Oranje werd er gouverneur. Omdat er steeds nieuwe slaven nodig waren, veroverde de WIC ook slavenfort El Mina op de westkust van Afrika, vandaar die Nederlandse vlag in bron 21. Enkele eilanden van de Antillen, zoals Curaçao, werden voor de WIC doorvoerstations aan de overkant van de Atlantische Oceaan. Ook nu weer hadden weinig Hollanders zin in een kolonistenbestaan. Daarom werd Brazilië na twintig jaar opgegeven.
De WIC bleef actief in de winstgevende **trans-Atlantische slavenhandel**. Vanuit de Republiek werden vuurwapens, katoenen stoffen en goud en zilver naar West-Afrika gebracht om slaven te kopen. Die menselijke handelswaar werd in Noord- en Zuid-Amerika aan plantagehouders verkocht. Op hun terugweg naar de Republiek namen de schepen Amerikaanse katoen, suiker, tabak en koffie mee. Ze voeren in een driehoek, zou je kunnen zeggen: Europa, Afrika, Amerika, Europa. Daarom heet dit ook wel de **driehoekshandel**.
Het was belangrijk de slaven gezond te houden. Bijna 20% overleefde de overtocht echter niet. Die sterfte was overigens niet groter dan onder de scheepsbemanningen in die tijd. De Afrikanen besmetten de bemanning met Afrikaanse ziekten en werden zelf ziek van Europese virussen en bacillen. Op de slavenmarkten inspecteerden plantagehouders de slaven en lieten hen brandmerken als eigendomsbewijs. Ook plantagehouders hadden belang bij gezonde slaven, want een slaaf kostte tweemaal het jaarloon van een ambachtsman. Daarom waren er niet alleen op de slavenschepen, maar ook in de plantagekoloniën speciale dokters aanwezig. Toch was door de wrede behandeling en de bevattelijkheid van Afrikanen voor Europese en inheemse Amerikaanse ziekten de sterfte zo groot, dat er constant nieuwe aanvoer nodig was.

Wereldeconomie en concurrentie

Met de Moedernegotie, de VOC en de WIC verbond de Republiek de economieën van Europa, Azië, Afrika en Amerika. De driehoekshandel door de WIC is er een goed voorbeeld van. Zo ontstond er een **wereldeconomie**.
Engeland werd zo jaloers dat het bij wet besloot dat alleen Engelse schepen goederen van en naar Engeland mochten vervoeren, of schepen uit het land van afkomst van de handelswaren: de **Acte van Navigatie** (1651). Van 1652 tot 1654 brak nu de Eerste Engelse Zeeoorlog uit en in 1665 de Tweede. De Engelse zeeoorlogen maakten duidelijk dat de internationale concurrentie steeds groter werd. Tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog voer Admiraal Michiel de Ruyter dwars door een ketting die voor de marinehaven Chatham over het water was gespannen. Hij verwoestte een aantal oorlogsbodems en bracht het Engelse vlaggenschip de Prince Charles in triomf naar de Republiek. De houten versiering van de hoge achtersteven, de spiegel, hangt nu in het Rijksmuseum. Het was na deze Tweede Engelse Zeeoorlog dat het onrendabele Nieuw Nederland werd geruild voor Suriname. Daar hoopten de ondernemers winstgevende suikerrietplantages te beginnen.

Plantagekolonie Suriname

Suriname werd de grootste **plantagekolonie** van de Republiek. Aan de benedenloop van de machtige Surinaamse rivieren lagen poldertjes met dijkjes, sloten, windmolentjes en sluisjes, met daarin de suikerriet- en koffieplantages. De plantagehouder woonde in een groot houten huis, de tien tot 250 slaven in hutjes en houten schuren. De opbrengst ging via Paramaribo naar Europa. Regelmatig vluchtten opstandige slaven het bos in. Daar probeerden deze 'marrons' of 'bosnegers' te overleven. Ze overvielen plantages om andere slaven te bevrijden en om aan vrouwen te komen.

Pas op 1 juli 1863 werd in Nederland eindelijk de slavernij verboden. In onze tijd wordt op 1 juli niet alleen in Suriname, maar ook in Nederland het Keti Koti feest gevierd: het feest van het 'verbreken van de ketenen'.

BRON 23 Diorama van een 'du', een slavendans met vertelling. De afrankeri (uiterst links), is de vertelster. De man in het rode pak speelt voor koning. Du's werden een paar keer per jaar gehouden. Als de plantage-eigenaar ze verbood, dreigde er een staking of een opstand. Origineel in het Rijksmuseum, Amsterdam.

3 4 Geloof, tolerantie en onderzoek

DEELVRAAG

4 Hoe leidde de vrijheid van denken tot meer wetenschap?

BRON 24 Frans Jansz. Post tekende en schilderde vissende en jagende Tapuya Indianen in Nederlands Brazilië. Een tapijtknoper nam dit omstreeks 1680 als voorbeeld. Rijksmuseum, Amsterdam.

Geloof en tolerantie

In de Republiek was de Hervormde Kerk de 'bevoorrechte kerk'. Calvinistische dominees werden betaald door de overheid en alleen calvinisten konden burgemeester of bestuursambtenaar worden. Toch mocht je in stilte wel een ander geloof aanhangen. Wat iemand in zijn hart geloofde, daar bemoeide de overheid zich niet mee. Katholiek zijn bijvoorbeeld mocht, maar katholieken mochten geen processies houden of kerken bouwen. Daarom verbouwden zij hun zolder wel tot '**schuilkerk**', zoals 'Ons Lieve Heer op Solder' in Amsterdam. Via een zijsteegje kwamen de gelovigen naar binnen en namen dan de trap omhoog. Het lijkt vreemd misschien, als je ziet wat je allemaal niet kon en niet mocht als je niet calvinistisch was, maar voor die tijd was de Republiek een tolerant land. In andere landen werden mensen die niet de officiële godsdienst aanhingen meestal streng vervolgd.

Handel en tolerantie

Johan Maurits van Nassau was tolerant tegenover de Indianen, omdat hij bondgenoten zocht tegen de Portugezen. En ook tegenover de katholieke Portugese plantagehouders, omdat Nederlanders geen kolonist in Brazilië wilden worden. Zijn tolerantie kwam dus voort uit politieke en economische belangen. Dat zag je wel meer in de Republiek. De joodse vluchtelingen uit Antwerpen mochten in Amsterdam wél een 'kerk' bouwen, de Portugese synagoge. Ooit waren deze joden uit Portugal naar Antwerpen gevlucht en van daaruit in 1585 naar Amsterdam. Hun kennis van de handel en hun rijkdom kon Amsterdam goed gebruiken.

BRON 25 De Portugese synagoge in Amsterdam. Ets door Romeyn de Hooghe uit 1675, Rijksmuseum, Amsterdam.

Wetenschap en tolerantie

Johan Maurits liet tekenaars, schilders, biologen en aardrijkskundigen de Braziliaanse natuur en cultuur bestuderen. Die nieuwsgierigheid hadden velen toen. Dankzij de vrijheid van denken en omdat je stilletjes je eigen geloof mocht houden, waren natuurwetenschappelijke onderzoeken mogelijk. Uitvindingen doen werd zelfs een rage.

BRON 26

Een geweldige amateur: Antoni van Leeuwenhoek

Van Leeuwenhoek was laken- en zijdehandelaar. Later werd hij gemeenteambtenaar te Delft. Hij ontwikkelde zich als bioloog en maker van microscopen. Dat deed hij zelf, als een soort amateur-instrumentenmaker. Uiteindelijk had hij er 527, met vergrotingen van 40 tot 270 maal. Hij schreef op wat hij door zijn microscopen zag. Behalve de 'kleijne diertgens' die in het water leven, ontdekte hij bacteriën, rode bloedlichaampjes en 'zaaddiertjes': spermatozoïden.

Naar: website Teylers Museum Haarlem, 2015.

Antoni van Leeuwenhoek vond een microscoop uit en ontdekte in het vocht van koeienogen, in waterdruppels en in tandplak 'kleijne diertgens, duijsent mael cleijnder dan een luys'. Voor het eerst zag een mens bacteriën! Anderen onderzochten hoe de natuur precies werkte. Wat zit erachter? Christiaan Huygens vond het in de wiskunde. Hij vond in 1651 de telescoop uit en ontdekte als eerste mens de ringen rond de planeet Saturnus. Hoe scherper hij de lens sleep, merkte hij, hoe meer je kon zien. Die scherpte, leerde de natuurkunde hem, hangt af van het brandpunt. En omdat natuurkunde wiskunde gebruikt, is wiskunde de basis van alles, verkondigde Huygens.

Het bepalen van de juiste tijd was belangrijk om je positie op zee te bepalen. Elke 15e van de 360 lengtegraden (een afstand van de omtrek van de aarde gedeeld door 24) staat de zon namelijk een uur verder. Met een nauwkeurige klok kun je bijhouden hoever je oost- of westwaarts bent gevaren. De middeleeuwse klok kon dat niet. Huygens ontwierp daarom het slingeruurwerk. Dankzij de slinger deden de gewichten regelmatiger hun werk ondanks de deining van het schip op de golven. Toch voldeed dit uurwerk nog niet erg goed. Alles slingert op zo'n schip en dus ook de nauwkeurigste klok.

BRON 27 Zeventiende-eeuwse microscoop, zoals Antoni van Leeuwenhoek die zelf maakte. Museum Boerhaave, Leiden.

Baruch de Spinoza

Veel opzien baarde de joodse denker Baruch de Spinoza. In een tijd dat nagenoeg alle mensen in God geloofden en een godsdienstig leven leidden, durfde hij te schrijven dat de Bijbel door mensen bedacht is en niet door God gedicteerd. God is geen persoon, verkondigde hij, maar het goddelijke zit in elk stukje natuur. Wie met zijn verstand de natuur onderzoekt in plaats van met de Bijbel of de joodse Thora, komt pas echt dicht bij God. 'Verstand' is in het Latijn van de geleerden 'ratio'. Spinoza's idee over de rol van het verstand noemen we daarom **rationalisme**. De joodse voorgangers, de rabbijnen, zetten Spinoza uit de joodse gemeenschap. Het Amsterdamse stadsbestuur verbande hem. Maar dat was pas nadat zijn werk uit het Latijn in het Nederlands was vertaald, toen iedereen zijn denkbeelden kon lezen. Spinoza was een voorman van de **wetenschappelijke revolutie** die in de Gouden Eeuw losbarstte.

3 5 Laat zien dat je het goed hebt

DEELVRAAG
5 Hoe kwam de welvaart tot uiting bij de mensen?

BRON 28 Het schilderij De burgemeester van Delft en zijn dochter vertelt een verhaal. Jan Steen omstreeks 1655, Rijksmuseum, Amsterdam.

Rijk en arm

Deze deftige heer draagt eenvoudige zwarte kleding. Niet wat je noemt 'pronkkleren'. Kleurige kleding hoort niet voor een strenge calvinist. Hij zit op het stoepbankje van zijn voorname grachtenhuis in Delft. Daar pronkt hij wel graag mee. Zijn dochter kijkt ons aan. Aan haar zie je de rijkdom van de familie wel af. Een arme vrouw vraagt om een aalmoes. Haar zoontje kijkt eerbiedig omhoog, met zijn hoedje in de hand. Misschien gaf de deftige heer wel de opdracht aan schilder Jan Steen om dit tafereel te schilderen. Misschien hing hij het in zijn grachtenhuis om te laten zien hoe goed hij het had. Niet alleen vanwege dit schilderij, maar ook om te laten zien dat hij aan armen wilde geven. De rijke kooplui en regenten, de elite van de Republiek, gaven kunstenaars graag opdrachten. Dat was niet goedkoop. Topschilders als Rembrandt van Rijn en Frans Hals vroegen voor hun werk het vijfvoudige van het jaarloon van een werkman. Maar je had ook complete schilderijenfabrieken, die goedkopere schilderijen produceerden. Tijdens de Gouden Eeuw zijn naar schatting vijf miljoen schilderijen gemaakt. Daardoor konden ook de bakker, de kruidenier en andere zelfstandigen met een schilderijtje, ets of tekening pronken.

Er waren natuurlijk wel echt arme mensen in ons land, maar vergeleken met het buitenland viel dat mee. Door de enorme groei van de economie was er in de Gouden Eeuw altijd een tekort aan werklui. De lonen waren hier hoger, om nieuwe arbeidskrachten mee te lokken. Maar de prijzen waren ook hoger. Bovendien verdiende je in de winter minder dan in de zomer. Winterdagen duren immers korter. Dit winterloon was voor velen te weinig om van rond te komen. Dan kon je als aanvulling gratis brood afhalen of klompen of turf voor het haardvuur. Zo werd de ergste armoede verzacht. Dat heette de **bedeling**. Rijke mensen werkten hieraan mee, omdat het zo hoorde volgens de opvattingen van de kerk. Door de import van graan uit de Oostzeelanden was er nooit een tekort aan brood, het basisvoedsel in die tijd. Hongeroproeren kende de Republiek dan ook niet, in tegenstelling tot andere landen. Gewone mensen pronkten trouwens niet alleen met een schilderijtje aan de wand, maar ook met hun netheid. Nergens werd zoveel in en rond het huis gepoetst als in de Republiek, vonden buitenlandse bezoekers.

Buitenhuizen en stadhuis

Waar je pas echt mee kon pronken, dat was met een buitenhuis aan de Vecht, de Amstel of in de duinstreek. De familie ging daar voor de zomermaanden heen, terwijl de heer des huizes in Amsterdam bleef werken. Niet alleen de succesrijke handelaren pronkten met hun paleisjes, ook instellingen en steden toonden hun status met gebouwen. Het grootste 'paleis' werd gebouwd door en voor de regenten van Amsterdam. Het nieuwe stadhuis op de Dam was bij zijn officiële opening in 1655 zelfs het grootste gebouw van Europa.

BRON 29 Het zeventiende-eeuwse stadhuis van Amsterdam, tegenwoordig koninklijk paleis op de Dam. Rechts zie je de zijkant van de Waag. Tussen Waag en stadhuis zie je nog net een stukje van de middeleeuwse Nieuwe Kerk. Schilderij van Gerrit Berck Heide uit 1672, Rijksmuseum, Amsterdam.

Het reusachtige gebouw heeft twee open binnenplaatsen. Daartussenin ligt de Burgerzaal, die tot aan het dak reikt. Precies een gebouw uit de Klassieke Oudheid. De architect vergelijkt Amsterdam hiermee met het oude Rome, centrum van het Romeinse Rijk! Deze architectuur werd **classicisme** genoemd. Op de vloer van de Burgerzaal zie je twee enorme mozaïeken, een kaart van de toen bekende wereld en een kaart van de hemel met sterren en planeten. Amsterdam heerst over hemel en aarde, wil die vloer zeggen. Iedereen mocht naar binnen om de macht van Amsterdam te ervaren. Behalve de Burgerzaal zijn er kamers om in te vergaderen en kantoortjes voor ambtenaren.

Onderin zetelde de rechtbank van de stad. Als je veroordeeld werd tot geseling of een andere lijfstraf, of als je ter dood moest worden gebracht, gebeurde dat op een podium, zodat iedereen het kon zien. Eerst op een voor de gelegenheid getimmerd podium bij de Waag, later op een vlak voor het stadhuis. Gedode misdadigers, of afgehakte handen of andere lichaamsdelen van minder zwaar gestraften, werden per schuit naar de overkant van het IJ gebracht, naar het galgenveld. Daar werden ze opgehangen aan een soort wagenwielen op palen (radstaken). De vogels mochten alle vlees en pezen eraf pikken, ratten en ander ongedierte deden de rest.

BRON 30 Galgenveld op de Volewijck op de noordoever van het IJ, prent van Anthonie van Borssom uit 1664. Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 31

Feestgedicht bij de opening

'De Zeven Gewesten, alle uit een Duitse stam
Bekennen dat hun heil van Godt en Amsterdam
Gelijk een morgendouw en zegen neer komt vallen.'

Uit: Feestgedicht van Vondel, in opdracht van het stadsbestuur, 1655.

Verdieping bij 3.5

Rembrandt van Rijn

BRON 32 Zelfportret uit 1628 van Rembrandt van Rijn. Rijksmuseum, Amsterdam.

Een schilder van 22 jaar

Vanonder de schaduw van zijn wilde haardos kijkt hij - waarnaar? Naar de spiegel in zijn hand misschien? Het licht valt op de zijkant van zijn gezicht, hals en neus. Het is de 22-jarige Rembrandt Harmenszoon van Rijn, die nog beroemd zal worden om de manier waarop hij licht en donker schildert. Hij woont nog in zijn geboortestad Leiden en leeft, evenals andere schilders, van de leerlingen die hem lesgeld betalen. De eervolle uitnodiging om Amalia van Solms, de vrouw van stadhouder Frederik Hendrik, te schilderen, slaat hij af. Rembrandt wil geen brave Haagse hofschilder worden, maar de ster van de Amsterdamse 'schilder-scene'. En natuurlijk wil hij rijk worden van opdrachten van de Amsterdamse kooplui, fabrikanten en regenten. Naast het stadhouderlijke hof is deze stedelijke elite de enige opdrachtgever voor echte kunstenaars zoals hij. Katholieke kerken met hun beelden en schilderingen zijn immers verboden in de Republiek.

Doorbraak

Eenmaal in Amsterdam trok Rembrandt veel belangstelling vanwege de enorme tegenstelling tussen licht en donker in zijn schilderwerk en het gevoel dat hij erin legde. Opdrachtgevers accepteerden dat hij hen realistisch schilderde: dus ook hun rimpels, haartjes en puistjes. En ook dat deze meesterschilder bij groepsportretten niet koos voor een statige en statische voorstelling, maar voor beweging en licht-en-donker-effecten. Hij verdiende meteen aardig dankzij de opdrachten die hij via kunsthandelaar Hendrick van Uylenburgh kreeg. Wel gaf hij het geld direct weer uit aan exotische kleding en antieke voorwerpen om mensen van zijn tijd en bijbelse figuren mee af te beelden. Maar ook aan kunst van collega's. Van Uylenburgh's Friese nichtje Saskia werd de liefde van zijn leven. Zij bracht een behoorlijk familiekapitaal mee. In 1639 kocht Rembrandt een groot pand aan de Sint-Antonie-Breestraat. Bovenin, in zijn atelier op het noorden met mooi gelijkmatig licht, produceerde hij samen met zijn leerlingen driehonderd schilderijen en talloze tekeningen en etsen. Rembrandt verdiende zijn geld met (groeps-) portretten, schilderijen over de Nederlandse geschiedenis (historiestukken) en bijbelse voorstellingen. Inspiratie vond hij ook op straat en in kroegjes bij vreemdelingen, hoeren en bedelaars. Het liefst zwierf hij in en rond Amsterdam met zijn schetsboek in de hand. Buiten schetste je, binnen werkte je je schetsen uit tot echte schilderijen.

BRON 33 De koekenbakster. Schets van Rembrandt van Rijn, 1633-1637, Rijksmuseum, Amsterdam.

BRON 34 De compagnie van Frans Banning Cocq en Willem van Ruytenburgh, later De Nachtwacht genoemd. Schilderij van Rembrandt Harmensz. van Rijn, 1639-1642, Rijksmuseum, Amsterdam.

Rembrandts beroemdste schilderij is De compagnie van Frans Banning Cocq en Willem van Ruytenburgh geworden. Beide heren waren officier van de schutterij. Schutters verdedigden de stad en bestreden relletjes. Ze oefenden in 'de Doelen'.

Het schuttersstuk van Rembrandt werd in de Doelen opgehangen. Veel later verhuisde het naar het stadhuis. Omdat het daar niet helemaal paste, werd het bijgesneden tot 82% van de oorspronkelijke omvang. Nog later raakte het schilderij in de vergetelheid, net als Rembrandt zelf. Door stof en vuil werd het zo donker, dat men het omdoopte in De Nachtwacht.

Arm en vergeten, maar toch weer beroemd

Uiteindelijk ging het bergafwaarts met Rembrandt, die niet met geld kon omgaan. Saskia stierf kort na de geboorte van hun zoon Titus. Rembrandt ging ongehuwd samenwonen met zijn huishoudster, Hendrickje Stoffels. 'Hoererij' vond de Hervormde Kerk en dat kostte hem opdrachten. Na zijn faillissement in 1656 woonde Rembrandt in een eenvoudig huisje aan de Rozengracht in de Jordaan. In 1669 werd hij, arm en vergeten, begraven in een huurgraf in de Westerkerk. Huurgraven worden snel geruimd.
In de negentiende eeuw kwam Rembrandt weer in de belangstelling en werd hij onze nationale trots. Veel mensen vonden toen de zeventiende eeuw namelijk het hoogtepunt in de geschiedenis van Nederland en noemden deze de Gouden Eeuw. Ook de schilderkunst van toen werd herontdekt. In 1885 werd het Rijksmuseum geopend. Rembrandts 'Nachtwacht' kreeg daar de mooiste plek in de speciaal voor de meesters van de Gouden Eeuw ontworpen Eregalerij.

3 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
2 Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland
3 De wetenschappelijke revolutie

JE WEET

Hoe de Republiek kon uitgroeien tot een van de belangrijkste landen in Europa.

1 Hoe Amsterdam de stapelmarkt van Europa werd en welke gevolgen dat had voor de landbouw in de Republiek.
2 Waarvoor de VOC opgericht werd en hoe deze handelsmaatschappij werkte.
3 Waar de WIC zich mee bezighield en waardoor de trans-Atlantische slavenhandel ontstond.
4 Hoe de vrijheid van denken leidde tot meer wetenschap.
5 Hoe de welvaart tot uiting kwam bij de mensen.

JE KUNT

Je kunt de begrippen oorzaak en gevolg hanteren. Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. Wat er gebeurt is het gevolg. Oorzaak en gevolg vormen meestal een keten waarbij het gevolg ook weer een oorzaak is. Je kunt verschillende soorten oorzaken en gevolgen onderscheiden, zoals politieke, economische, culturele en godsdienstige. Ook is er variatie in de tijd. Dan spreken wij van korte en lange termijn. Bovendien zijn er bedoelde en onbedoelde oorzaken.

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

1575 – 1600 – 1625 – 1650 – 1675 – 1700

- **1585** ▸ Antwerpenaren vluchten naar Amsterdam uit angst voor de Spanjaarden
- **1595-1596** ▸ Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck proberen een route om het noorden
  De Houtman en Keyser bereiken Indië via Kaap de Goede Hoop
- **1602** ▸ Oprichting van de VOC
- **1610-1620** ▸ Grachtengordel en Jordaan in gebruik genomen
- **1621** ▸ Oprichting van de WIC
- **1624** ▸ Nieuw Amsterdam gesticht op Manhattan
- **1628** ▸ Piet Hein verovert de Spaanse zilvervloot
- **1630** ▸ De WIC verovert Portugees Brazilië en slavenstation El Mina
- **1651** ▸ Jan Pietersz. Coen sticht bestuurscentrum Batavia
- **1651** ▸ Christiaan Huygens vindt de telescoop uit
- **1652-1654** ▸ Eerste Engelse Zeeoorlog
- **1655** ▸ Nieuw stadhuis op de Dam officieel geopend
- **1665** ▸ Admiraal De Ruyter valt Engelse oorlogsvloot aan in marinehaven Chatham
- **1667** ▸ Nieuw Nederland, met Nieuw Amsterdam, geruild voor Suriname

BEGRIPPEN

Acte van Navigatie
Alleen Engelse schepen mogen goederen van en naar Engeland vervoeren.

bedeling
Uitdelen van brood en turf aan armen en mensen die van hun winterloon niet kunnen rondkomen.

classicisme
Stijl in kunst en architectuur die de (bouw)kunst van Grieken en Romeinen in de Oudheid nadoet.

commerciële landbouw
Boeren werken voor de nijverheid of voor de export en niet alleen meer voor eigen dorp of streek.

driehoekshandel
Zie trans-Atlantische slavenhandel.

Gouden Eeuw
Naam, later bedacht voor de lange periode van voorspoed en welvaart voor de Republiek in de zeventiende eeuw.

handelsfactorij
Versterkt steunpunt voor de handel van bijvoorbeeld VOC of WIC.

handelskapitalisme
Kapitaal vermeerderen door handel te drijven én door gekochte (ingevoerde) materialen en grondstoffen te laten bewerken en daarna te verkopen met meer winst dan met handel alleen.

handelsmonopolie
Alleenrecht om in een gebied (of in een bepaald product) handel te drijven.

Heren Zeventien
De zeventien bestuurders van de VOC.

inter-Aziatische handel
Handel tussen Aziatische landen onderling.

moedernegotie
Eerste en eeuwenlang belangrijkste internationale handel van Nederlanders met de landen rond de Oostzee.

De Oost
Alle gebieden waarmee de VOC handel dreef.

plantagekolonie
Kolonie met katoen-, suiker- of tabaksplantages, meestal met slavernij.

rationalisme
Proberen de wereld te begrijpen met het verstand, in plaats van vanuit het geloof.

schuilkerk
Geheime kerk in bijvoorbeeld een koopmanshuis. Anderen dan hervormden mochten hun geloof wel uitoefenen, maar niet openlijk.

stapelmarkt
Goederen vanuit alle windstreken naar de handelsstad vervoeren om van daaruit weer te verhandelen.

trans-Atlantische slavenhandel
Handel in slaven van Afrika via de Atlantische Oceaan naar Amerika. Ook driehoekshandel: uit de Republiek koopwaar (katoenen stoffen, geld) vervoeren naar Afrika, van Afrika slaven vervoeren naar Amerika, van Amerika koopwaar (ruwe katoen, koffie, tabak, suiker) vervoeren naar Nederland.

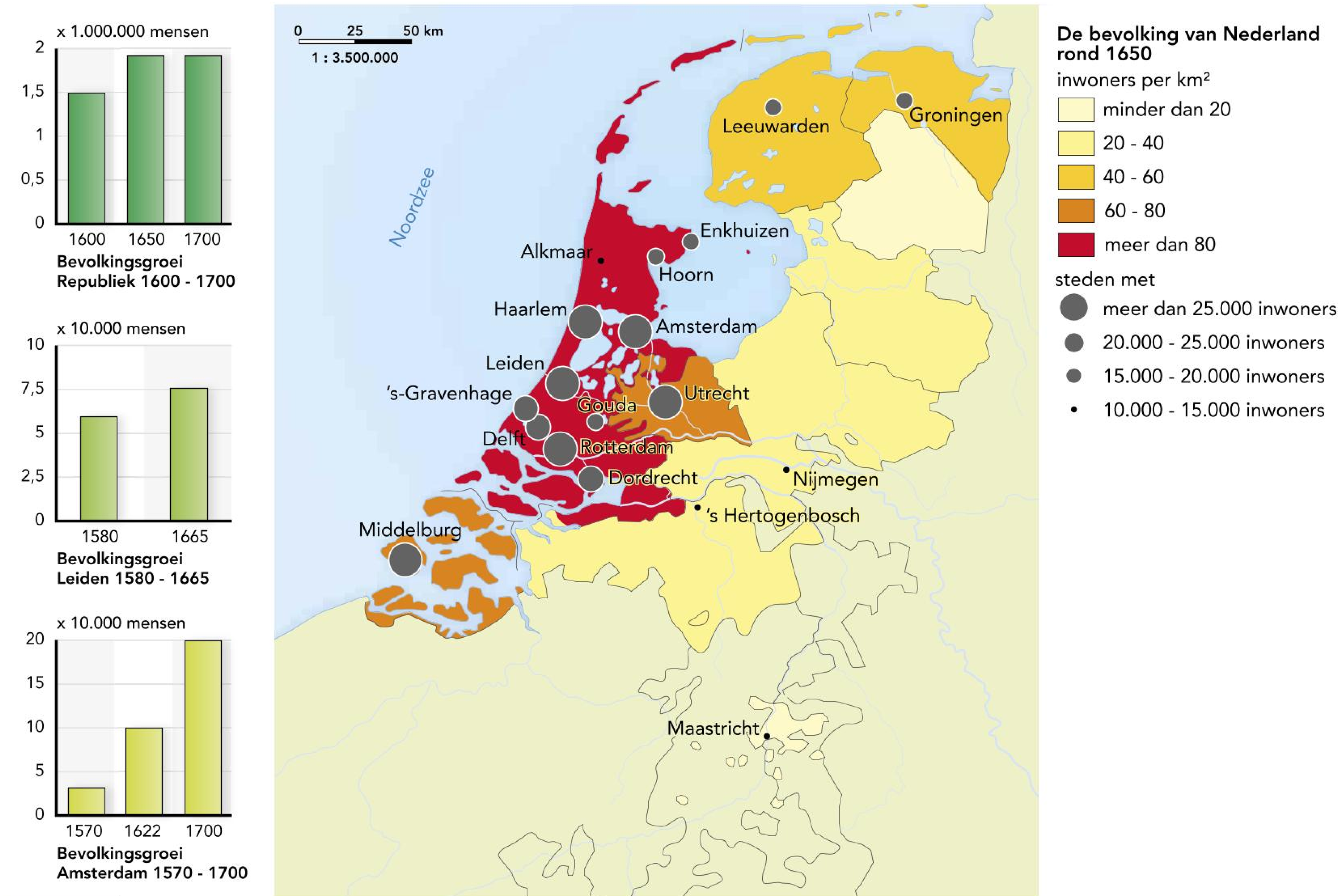
Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Handelsmaatschappij met monopolie op de zeevaart naar Azië.

wereldeconomie
Stelsel van handels- en financiële relaties dat de hele wereld omspant.

West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsmaatschappij met monopolie op de zeevaart naar West-Afrika en de Amerika's.

wetenschappelijke revolutie
Snelle ontwikkeling in West-Europa op het gebied van uitvindingen en wetenschap.

zilvervloot
Jaarlijkse Spaanse vloot met de opbrengst van de zilvermijnen uit de Amerika's.

BRON 35 De bevolking van Nederland rond 1650.

4 Verlichting en Revolutie

BRON 1 Bestorming van de Bastille. Schilderij van een tijdgenoot, anoniem.

VROEGMODERNE TIJD
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

Buskruit uit de Bastille

Veertien juli 1789 bestormden inwoners van Parijs de Bastille, een enorm fort dat diende als gevangenis. Criminelen, maar ook politieke tegenstanders van de Franse koningen werden er in opgesloten. Het was een gehate plek, symbool van de enorme macht van de koning. Je ziet de muren ver uittorenen boven de schermutselingen die beneden plaatsvinden . Het schilderij laat zo de dapperheid van de bestormers extra goed uitkomen. De opstandelingen zijn zwaar bewapend, ze dragen pieken en bajonetten. De meeste mensen dragen gewone kleren, maar er lopen ook mensen tussen in mooie uniformen. Dat zijn soldaten van de troepen van de koning die zijn overgelopen. Ze hebben ook kanonnen meegenomen.
Er liggen doden op de grond. Op het schilderij zie je dat de directeur van de Bastille (rechtsvoor, in grijs met wit) tussen twee opstandelingen wordt afgevoerd. Even later zou de massa hem vermoorden, zijn hoofd afsnijden en op een piek steken. Dat moment is weliswaar niet afgebeeld, maar dat de mensen moordlustig zijn is op deze afbeelding al wel te zien.
Boven op de toren zie je, tussen de kantelen, de lopen van kanonnen. Ze stonden gericht op de huizen rondom de Bastille, huizen van gewone Parijzenaren. Misschien zijn ze gebruikt, want de huizen aan de overkant staan in brand. Er komt vuur en rook uit de zolderramen. In de Bastille zelf zaten zeven gevangenen; die werden bevrijd. Daarnaast lag er een enorme hoeveelheid buskruit, wat de opstandelingen goed konden gebruiken want aan geweren zonder buskruit heb je niet veel!
Na afloop van deze gebeurtenissen werd de Bastille steen voor steen afgebroken. Het mocht niet meer gebeuren dat de koning zijn politieke tegenstanders zomaar kon opsluiten en ook mochten de kanonnen van de koning niet meer vanaf de Bastille op het volk van Parijs kunnen schieten.

Absolute macht

Hoe kwam het dat de Bastille zo'n slechte reputatie had gekregen? Ten tijde van de bestorming van de Bastille zat er immers maar een handjevol gevangenen. Zij werden redelijk behandeld, van martelingen en mensonterende toestanden was geen sprake. Die gevangenen waren er echter terechtgekomen nadat ze een brief hadden ontvangen: een 'lettre de cachet', een brief met het zegel van de koning zelf. Tegen de inhoud van zo'n brief was geen bezwaar mogelijk en daarom was de Bastille het symbool geworden van de willekeur van de koning. Lodewijk XIV had bijvoorbeeld een aantal tegenstanders door middel van zo'n brief onschadelijk gemaakt. Deze vorst was veel beter dan de eerdere koningen van Frankrijk in staat in zijn eentje het politieke en economische beleid van zijn land te bepalen. Hij zou uitgroeien tot hét voorbeeld van **absolutisme**. Aan het eind van zijn leven was hij niet geliefd en zijn regeringsdaden kwamen in een kwaad daglicht te staan.

Verlichting en Franse Revolutie

In de achttiende eeuw begonnen mensen openlijk te twijfelen aan de absolute macht van de koning. Er werd nagedacht over nieuwe en betere manieren om een land te besturen. Filosofen waren tot het inzicht gekomen dat de koning ten onrechte alle macht opeiste en dat dit leidde tot machtsmisbruik. Een koning die met één brief iemand de gevangenis in kon sturen, was daar een voorbeeld van. Dat moest anders! Al die nieuwe denkbeelden en ideeën bij elkaar noemen we **Verlichting**. In Frankrijk werden die ideeën bijzonder populair.
Mede door de verlichte denkbeelden brak in 1789 de **Franse Revolutie** uit. Uiteindelijk werden de Franse koning en zijn vrouw het slachtoffer. Het volk wilde niet langer geregeerd worden door een koning en Lodewijk XVI eindigde onder de guillotine. Vervolgens liep het in Frankrijk uit de hand en kwamen nog veel meer mensen onder de guillotine. Na deze woelige periode greep een nieuwe sterke man de macht: Napoleon Bonaparte. Op de slagvelden in Europa behaalde hij enorme successen, ook wanneer hij tegenover een overmacht stond. Hij had een enorm organisatietalent en zorgde in Frankrijk voor een beter georganiseerd bestuur. Van invloed van het volk wilde hij niets weten; in 1804 kroonde hij zichzelf tot keizer. Weer had Frankrijk een heerser die in zijn eentje kon beslissen wie er in de gevangenis kwam en wie niet.

BRON 2 Lodewijk XIV werd koning toen hij pas vijf jaar oud was. De hoge Franse adel en de stad Parijs probeerden van de situatie gebruik te maken om meer invloed te krijgen op het bestuur van het land. Troepen van de hoge edelen raakten onder de muren van Parijs slaags met die van de koning. Op de achtergrond de Bastille. Anoniem schilderij uit 1659.

BRON 3 De keizerskroning van Napoleon,1804. Afgebeeld is het moment dat hij zijn vrouw Josephine tot keizerin kroont. Schilderij van Jacques-Louis David uit 1806

Het belang van de Verlichting en Franse Revolutie

De bestorming van de Bastille is nu een gebeurtenis die ieder jaar met veel feestelijkheden in Frankrijk wordt herdacht. Ook in de rest van Europa vindt men de ideeën van de Verlichting en de Franse Revolutie belangrijk. Dat komt doordat de Franse Revolutie niet alleen afrekende met het oude vorstenhuis en het oude politieke systeem, maar ook een einde maakte aan de standenmaatschappij en de horigheid. Daarnaast heeft Napoleon een aantal praktische bestuurlijke vernieuwingen ingevoerd in de landen die hij veroverde. Het belangrijkst zijn de wetboeken, waarin stond dat iedereen gelijk was voor de wet; maar ook de afspraak om rechts van de weg te rijden, de invoering van huisnummers, achternamen en het metrieke stelsel zijn voorbeelden van maatregelen die na het vertrek van de Fransen bleven bestaan. Het hielp veel machthebbers in Europa na Napoleon bij het opzetten van een efficiënter bestuur en betere belastinginning. De invloed van het volk op het bestuur was nog niet echt geregeld, maar het streven naar een regeringsvorm waarin het volk meer te zeggen had, bleef de mensen na de Franse Revolutie bezighouden.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het streven van vorsten naar absolute macht.
2. Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen.
3. De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

HOOFDVRAAG

Waardoor brak de Franse Revolutie uit en welke politieke en maatschappelijke veranderingen bracht die teweeg?

DEELVRAGEN

1. Hoe bestuurde Lodewijk XIV Frankrijk?
2. Welke kritiek hadden de Verlichtingsfilosofen op de absolute heersers en welke ideeën hadden zij over politiek en bestuur?
3. Hoe leefde de Franse bevolking aan de vooravond van de Franse Revolutie?
4. Hoe verliep de Franse Revolutie en waarom liep die uit op de Terreur?
5. Wat veranderde er door de komst van Napoleon?

4 1 Lodewijk XIV, een absoluut heerser

DEELVRAAG

1 **Hoe bestuurde Lodewijk XIV Frankrijk?**

BRON 4 Koning Lodewijk XIV, tien jaar oud. Schilderij van Henri Testelin uit 1648.

Een moeizame start

In januari 1649 stond Frankrijk er niet goed voor. Lodewijk XIV was op dat moment elf jaar oud en al ruim vijf jaar koning. Zijn moeder, Anna van Oostenrijk, regeerde in zijn naam als regentes. Ze vertrouwde daarbij geheel op haar eerste minister kardinaal Mazarin, die haar adviseerde in alle staatszaken. Het land was in oorlog met Spanje en dat kostte veel geld. De staatskas was leeg, en de minister van Financiën wilde daarom de belastingen verhogen. Het Parlement van Parijs, dat was in die tijd het hoogste gerechtshof van de stad, wilde daar niets van weten. Er braken opstanden uit en de troon van Lodewijk was in gevaar. De adel en de inwoners van Parijs spanden samen om de koning te verslaan.

De situatie werd zo gevaarlijk dat Lodewijk en zijn moeder midden in de nacht de stad moesten ontvluchten. Het was ijskoud en het paleis waar zij hun toevlucht moesten zoeken was niet verwarmd, er waren zelfs geen echte bedden. Lodewijk lag die nacht bibberend in een veldbedje terwijl zijn moeder en eerste minister kardinaal Mazarin, Parijs lieten belegeren (bron 2).
Uiteindelijk lukte het Mazarin om verdeeldheid te zaaien onder de opstandelingen en zo de macht weer stevig in handen te krijgen. De troon was gered en toen hij vijftien was, werd Lodewijk in de kathedraal van Reims officieel tot koning gekroond (1653). Na de dood van kardinaal Mazarin in 1661 besloot Lodewijk voortaan alleen te regeren. De kardinaal had hem geadviseerd geen nieuwe eerste minister meer te benoemen en alles alleen te besluiten. Ministers voerden voortaan alleen nog uit wat de koning wilde.

De adel onder de duim

Lodewijk XIV was er door de gebeurtenissen in zijn jeugd vast van overtuigd geraakt dat de hoge adel niet te vertrouwen was. Hij verliet het Parijs, waaraan hij een hekel had en liet in de buurt van de stad, in het dorpje Versailles, een nieuw paleis bouwen. In 1682 was het klaar. Er werden grote feesten, jachtpartijen en officiële bijeenkomsten georganiseerd, waar de adel verplicht bij aanwezig was. Iedereen die iets van de koning gedaan wilde krijgen, moest meedoen aan de festiviteiten. Zo af en toe deelde de koning gunsten uit. Het was bijvoorbeeld een hele eer als je aanwezig mocht zijn bij het ontwaken en opstaan van de koning. In het paleis en de bijgebouwen woonden uiteindelijk 1200 adellijke gezinnen en 4800 bedienden. Zo kon Lodewijk de adel goed in de gaten houden.
Mensen die zich niet aan de regels van de koning hielden, liepen het risico een 'lettre de cachet' te krijgen, een brief met het koninklijke zegel, waarmee je zonder pardon in de gevangenis kon worden gegooid. Een van de eersten die dit overkwam, was de zeer rijke minister van financiën Fouquet in 1661. Hij had het gewaagd om zijn prachtige paleis aan de koning aan te bieden om te gebruiken als feestzaal. De koning vatte dat op als een belediging en zag Fouquet als een grote concurrent. Hij liet hem opsluiten, pikte zijn bezittingen in en organiseerde vervolgens een enorm ruiterfeest waaraan het volk van Parijs zich kon vergapen. Voortaan liet hij zich de Zonnekoning noemen. Hij liet al zijn paleizen, meubels en koetsen met zonnen versieren. Het was nu wel duidelijk wie in Frankrijk in het middelpunt stond!

BRON 5 Het paleis van Versailles. In dit paleis met zijn prachtige zalen organiseerden Lodewijk XIV en zijn opvolgers grote feesten, waarvan hij het middelpunt was. Ook dit paleis werd daardoor een symbool van de absolute macht van de koning.

Wetenschap en handel

De belangrijkste minister van de koning, minister van financiën Colbert, was niet van adel maar van burgerlijke afkomst. Hij wilde het bestuur beter organiseren en schakelde wetenschappers in om Frankrijk rijker en machtiger te maken. In bron 6 zie je dat hij belangrijke wetenschappers aan de koning voorstelt. Op de kaart die de man op de trap rechts omhooghoudt, is het ontwerp van een kanaal te zien. Colbert wilde twee dingen bereiken:

1 de Fransen moesten meer geld gaan verdienen;
2 het innen van de belastingen moest beter gaan.

Zijn eerste doel, meer geld verdienen in Frankrijk, probeerde hij te bereiken door de handel te bevorderen en de import uit het buitenland juist te belemmeren. Hij richtte staatsfabrieken op en haalde de benodigde ambachtslieden uit alle windstreken: glasblazers uit Italië, papiermakers uit de Nederlanden en goudsmeden uit Duitsland. Zo kon men luxe producten voortaan in Frankrijk zelf maken. De invoer uit het buitenland werd juist heel duur, omdat Colbert hoge invoerbelastingen liet heffen. Hij gaf opdracht kanalen te laten graven, zodat het transport van goederen binnen Frankrijk beter verliep.
Het tweede doel, een betere organisatie van de belastinginning, bereikte hij door een aantal maatregelen te nemen. Geestelijkheid en adel betaalden geen belasting. Rijke mensen kochten daarom adellijke titels zodat ook zij geen belasting hoefden te betalen. Colbert verbood de handel in adellijke titels en controleerde de titels die recht gaven op belastingvrijstelling. Hij benoemde dertig opzichters (intendanten), die elk in een deel van Frankrijk streng toezicht hielden op de belastinginning. Al snel kregen zij de bijnaam 'de dertig tirannen'.
Het beleid van Colbert was succesvol. Maar helaas gaf de koning de toegenomen inkomsten net zo snel weer uit.

BRON 6 De presentatie van de leden van de nieuw opgerichte Koninklijke Academie van Wetenschappen aan Lodewijk XIV. Schilderij van Henry Testelin, gemaakt rond 1667. De koning zit in het midden. Zijn minister van financiën Colbert, gekleed in het zwart, presenteert de leden van de Academie.

BRON 8 Colbert liet luxe producten in Frankrijk vervaardigen. Lodewijk XIV bezoekt de Manufacture des Gobelins waar tapijtwevers luxe wandtapijten maakten. Naar een schilderij van Charles Le Brun (1729-1734).

Hij luisterde niet naar de adviezen van Colbert om wat minder geld aan zijn hofhouding en aan oorlogen te besteden. De koning besliste nu eenmaal in zijn eentje. De gewone burgers betaalden de rekening, omdat de geestelijkheid en de adel nog altijd geen belasting hoefden te betalen.

Eén wet, één geloof, één vorst

De koning zette in 1685 een nieuwe stap om zijn macht te vergroten: hij verklaarde het Edict van Nantes ongeldig. Met dit document, dat koning Hendrik IV in 1598 had uitgevaardigd, was destijds een eind gekomen aan de godsdienstoorlogen in Frankrijk die het gevolg waren van de Reformatie. De Franse protestanten, Hugenoten genoemd, kregen toen vrijheid van geloof. Ze mochten hun geloof behouden en organiseerden hun eigen onderwijs en bestuur in bepaalde steden en gebieden. Lodewijk XIV vond dat onacceptabel en nam de Hugenoten hun rechten weer af.

BRON 7

Vervolging van de hugenoten

'Begin 1681 vaardigde de Koning een decreet uit, waarbij hij alle ambtenaren die van ons geloof waren, schorste. Dit had een grote uittocht uit onze kerken tot gevolg. Men hoorde over niets anders spreken dan over de edicten en decreten, die maakten dat het vrijwel onmogelijk was ons leven op oude voet voort te zetten'.

Uit: Het dagboek van Jean Migault, een protestantse schoolmeester.

BRON 9 Lodewijk XIV gekroond door de Godin van de Overwinning. Op de achtergrond de stad Maastricht. Schilderij van Pierre Mignard uit 1673, toen Lodewijk nog successen behaalde met zijn oorlogen.

Voor de protestantse schoolmeester Jean Migault (bron 7) werd de toestand onhoudbaar. Zijn bijbaan als notaris moest hij opgeven, omdat de hugenoten allerlei beroepen niet meer mochten uitoefenen. Hugenoten kregen ook te maken met gedwongen inkwartiering van soldaten, die hun huizen kapot maakten en leegplunderden. De koning wilde van de Hugenoten allemaal keurige katholieke onderdanen maken en probeerde te verhinderen dat zij het land verlieten. Voor velen zat er niets anders op dan zich te bekeren tot het katholicisme. Jean Migault wilde zich echter niet bekeren en vluchtte op een boot naar Amsterdam. Later reisde hij door naar Duitsland, waar hij opnieuw schoolmeester werd. Met hem vluchtten nog zo'n 200.000 Hugenoten het land uit, de grootste Europese migratie in die tijd.
Lodewijk was nu op het toppunt van zijn macht. Hij had bereikt dat er in Frankrijk één koning was die zijn burgers de wetten voorschreef en maar één geloof toestond. Hij had echter niet kunnen verhinderen dat veel Hugenoten het land waren ontvlucht.

Van oorlog naar oorlog

Lodewijk was een absoluut heerser. Dat betekent dat hij in zijn eentje over het voeren van oorlogen kon beslissen. Op jacht naar nog meer roem en glorie voerde Lodewijk geldverslindende oorlogen tegen onder meer Spanje, de Republiek en het Heilige Roomse Rijk. Lodewijk joeg met die oorlogen alle belangrijke Europese heersers tegen zich in het harnas. Hij rustte zijn soldaten uit met bajonetten, in die tijd een nieuw en zeer dodelijk wapen. Aan het eind van zijn leven kwam hij tot de conclusie dat al die oorlogen vooral veel geld gekost hadden. Lodewijk liet zijn land bijna bankroet achter: de schuld bedroeg twee miljard livres. Hij adviseerde zijn opvolger, Lodewijk XV, dan ook geen oorlogen te voeren, maar de lasten van zijn onderdanen te verlichten.

De gevolgen van de absolute heerschappij van Lodewijk

Lodewijk regeerde in zijn eentje 54 jaar lang over het land met het grootste aantal inwoners van Europa. Frankrijk had achttien miljoen inwoners in die tijd. Lodewijk had de adel politiek uitgeschakeld, de belastinginning laten verbeteren en de economie moderner gemaakt. Op het gebied van kunst en cultuur was hij een voorbeeld geworden voor de vorsten in heel Europa. Helaas werd het grote nadeel van zijn absolute heerschappij ook duidelijk. Het bleek zelfs voor iemand als Colbert onmogelijk om de nadelige effecten van het beleid van Lodewijk in te dammen. Terwijl Lodewijk XIV steeds weer op zoek ging naar roem op het slagveld en meer pracht en praal om zijn persoonlijke macht te onderstrepen, moesten de gewone mensen steeds meer belasting betalen. Hun huizen en landerijen werden dikwijls geplunderd door rondtrekkende soldaten. Ze begonnen zich af te vragen waarom de derde stand, de gewone burgers, steeds opnieuw voor alle ellende moesten opdraaien. Bij de begrafenis van Lodewijk werd er met modder naar de stoet gegooid. Het was duidelijk dat het volk niet tevreden was.

BRON 10 De slag bij Malpaquet in 1709 was een van de bloedigste veldslagen waar Lodewijk XIV bij betrokken was. Op één dag kwamen 20.000 mensen om. Het was een oorlog die niets opleverde en veel geld kostte. De vrouwen linksonder op de afbeelding ontdoen de lijken van hun kleren, voor hen is deze oorlog wel winstgevend.

4 2 Verlichting: theorie en praktijk

DEELVRAAG
2 **Welke kritiek hadden de Verlichtingsfilosofen op de absolute heersers en welke ideeën hadden zij over politiek en bestuur?**

BRON 11 Iedereen leek wel geïnteresseerd in wetenschap! Een gezelschap kijkt toe bij een nieuwe uitvinding. Schilderij van Joseph Wright of Derby, 1768.

De rede wordt steeds belangrijker

Uitvinders en natuurwetenschappers als Christiaan Huygens en Isaac Newton slaagden er steeds beter in de natuur te doorgronden. Hun manier van werken en denken leidde tot het **rationalisme**, omdat de wetenschappers steeds meer vertrouwden op hun eigen verstand en niet op het geloof. In West-Europa begonnen geleerden nu ook na te denken over mogelijke verbeteringen in bestuur en maatschappij.
Het idee van een absoluut heerser die door God was aangewezen om in zijn eentje het land te regeren kreeg in de loop van de achttiende eeuw steeds minder aanhangers. Wie mag het land besturen en hoe moet dat gebeuren? Mag je iemand zomaar oppakken, zoals Lodewijk XIV deed met Fouquet? Wat geeft iemand het recht om belastingen te heffen bij hardwerkende burgers? Vragen waar veel discussie over mogelijk was. De periode waarin deze vragen opkwamen en nieuwe ideeën over de samenleving ontstonden, noemen we het tijdperk van de Verlichting.

John Locke en het absolutisme

Locke (1632-1704) was de eerste die opschreef dat absolutisme onacceptabel is als je logisch nadenkt. Hij stelde dat ieder mens bij de geboorte gelijke rechten heeft. Je wordt dus niet als koning geboren, maar door je opvoeding tot koning gemaakt. Locke vond dat koningen het land alleen mogen regeren als zij rekening houden met de belangen van het volk. De inwoners van het land moeten in ruil daarvoor gehoorzamen aan de wetten van de koning. Een vorst die slechte wetten maakt en de belangen van zijn volk niet behartigt, mocht van Locke afgezet worden.

BRON 12

John Locke over absoluut heersende vorsten
Voor de onderdanen zorgen zij voor maatregelen, wetten en rechters die de onderlinge vrede en veiligheid moeten waarborgen. Maar de absolute heerser staat zelf boven die wetten, als hij mensen pijn doet of de verkeerde dingen doet is het toch goed omdat hij het doet. Als je dan beschermd wilt worden tegen de ellende en schade die zo'n heerser je aan kan doen, word je beschouwd als een rebel.
Naar: John Locke, Twee verhandelingen over een regering voor burgers. 1689

BRON 13 De Engelse verlichtings-filosoof John Locke.

BRON 14 De Franse verlichtingsfilosoof Charles de Montesquieu.

Als tijdgenoot van Lodewijk XIV zag hij hoe Lodewijk zijn absolute macht had weten te vergroten. In Engeland gebeurde juist het omgekeerde. Koning Karel I, die niet naar het Engelse parlement wilde luisteren, werd opgepakt en onthoofd. Een burgeroorlog brak uit en na een tijdje zonder koning besloten de Engelsen dat ze toch weer een koning wilden. Locke was betrokken bij het vinden van een vorst die wél naar het parlement wilde luisteren. Uiteindelijk werd de Nederlandse stadhouder Willem III koning van Engeland, met door wetten beperkte macht.

Montesquieu en de 'scheiding der machten'

Iemand die scherp nadacht over een goede verdeling van de macht was Charles de Secondat, baron de Montesquieu. Hij was van adellijke komaf en had een positie in het Parlement (het gerechtshof) van Bordeaux. Zijn kritiek op de Franse samenleving verstopte hij in een roman waarin hij twee Perzen door Europa liet reizen en alle opmerkelijke dingen liet opschrijven in brieven. Vele edelen waren volgens Montesquieu ijdele nietsnutten en hij had veel kritiek op de absolute macht van de koning.

BRON 15

De Perzen ontmoeten een man van adel
Ik ontmoette een man die zo trots was, zijn snuiftabak zó hooghartig gebruikte, zijn neus zo opvallend snoot zonder rekening te houden met wie dan ook, met zoveel kalmte op de grond spuugde en zijn honden met zoveel overdreven aandacht behandelde, dat ik niets anders kon dan hem bewonderen. Ik dacht bij mezelf: Jeetje, als ik me zo zou gedragen aan het Perzische hof. Stel dat we ons zo zouden moeten gedragen als zij, dan zouden we wel heel gemeen moeten zijn. We zouden constant moeten bedenken hoe we de mensen die ons iedere dag hun respect kwamen tonen zouden kunnen beledigen en op hun plaats wijzen.
Uit: Montesquieu, Perzische brieven, 1721.

Later verbleef Montesquieu anderhalf jaar in Engeland en bestudeerde daar de wetten. Hij wilde weten hoe de Engelsen erin geslaagd waren de macht van de koning in te perken. Montesquieu ontwierp daarna de leer van de **Trias Politica** of 'scheiding der machten'. Volgens hem waren er drie machten:
1 de wetgevende macht, die het recht heeft om wetten goed of af te keuren;
2 de uitvoerende macht, om te zorgen dat de wetten worden nageleefd;
3 en de rechtsprekende macht.

Gebondenheid aan tijd en plaats

Als je een bron leest, moet je altijd rekening houden met de achtergrond van de schrijver en de tijd waarin deze de bron schreef. Vragen die je over een bron uit de tijd van de revoluties in Engeland en Frankrijk kunt stellen, zijn:
- Wat is de politieke achtergrond van de maker van de bron?
- Is hij een katholiek of een protestant?
- Is hij een rijke burger, van adel of juist een arme sloeber?
- Is hij slachtoffer van bepaalde gebeurtenissen?

Het verschijnsel dat wat mensen schrijven en denken wordt beïnvloed door de tijd waarin ze leven en de positie die ze in de samenleving innemen, noemen we **standplaatsgebondenheid** of **gebondenheid aan tijd en plaats**. Bij Montesquieu merk je dat hij van adel was en wist wat zich afspeelde in adellijke kringen. Ook merk je dat zijn verblijf in Engeland grote invloed had op zijn ideeën.

Hij was van mening dat die drie machten nooit in handen van één persoon mogen komen. 'Dan is alles verloren,' schreef Montesquieu. Macht is gevaarlijk en moet altijd begrensd worden. De drie machten moeten elkaar daarom voortdurend controleren en in bedwang houden. Montesquieu wilde dat niemand bang zou zijn van de macht van de staat en dat iedereen in vrijheid zou kunnen leven en werken.

Verspreiding van de nieuwe ideeën

Het was in Frankrijk niet gemakkelijk vrijuit te discussiëren en boeken te publiceren die kritiek uitten op het bestaande systeem. Boeken waren duur en moesten in het buitenland gedrukt worden. Er waren nog geen echte kranten. Populair werden bijeenkomsten in de salons, georganiseerd door rijke dames. Daar wisselden de filosofen hun ideeën uit, las men elkaar voor uit boeken en maakte muziek.
Vooral door deze salons raakten de ideeën van de filosofen bekend. Bij sommige mensen ontstond daardoor de gedachte dat het écht anders moest in Frankrijk. Filosofen als Voltaire en Rousseau gingen verder met de ideeën van Montesquieu. Die werden ook elders in Europa populair. Voltaire was enkele jaren te gast bij de koning van Pruisen. Deze vorst bracht sommige Verlichtingsidealen in praktijk tijdens zijn regering. Dat gold ook voor Catharina de Grote van Rusland en zelfs de Franse koningen, maar van hun absolute macht deden ze geen afstand.

4 3 Het Ancien Régime

DEELVRAAG
3 **Hoe leefde de Franse bevolking aan de vooravond van de Franse Revolutie?**

Frankrijk 1789 - 1793
- hoge levensstandaard
- gemiddelde levensstandaard
- minimum levensstandaard
- hongergebieden

BRON 16 Honger en armoede in Frankrijk.

BRON 17

Een Engelsman beschrijft de tegenstellingen in Frankrijk

In 1787 reisde de Engelsman Arthur Young door heel Frankrijk. Hij wilde de gewoonten van het land bestuderen en alles opschrijven wat hij zag. Hij vergeleek daarbij de toestand van Frankrijk met die van Engeland en kwam tot de conclusie dat Frankrijk er niet best voorstond.

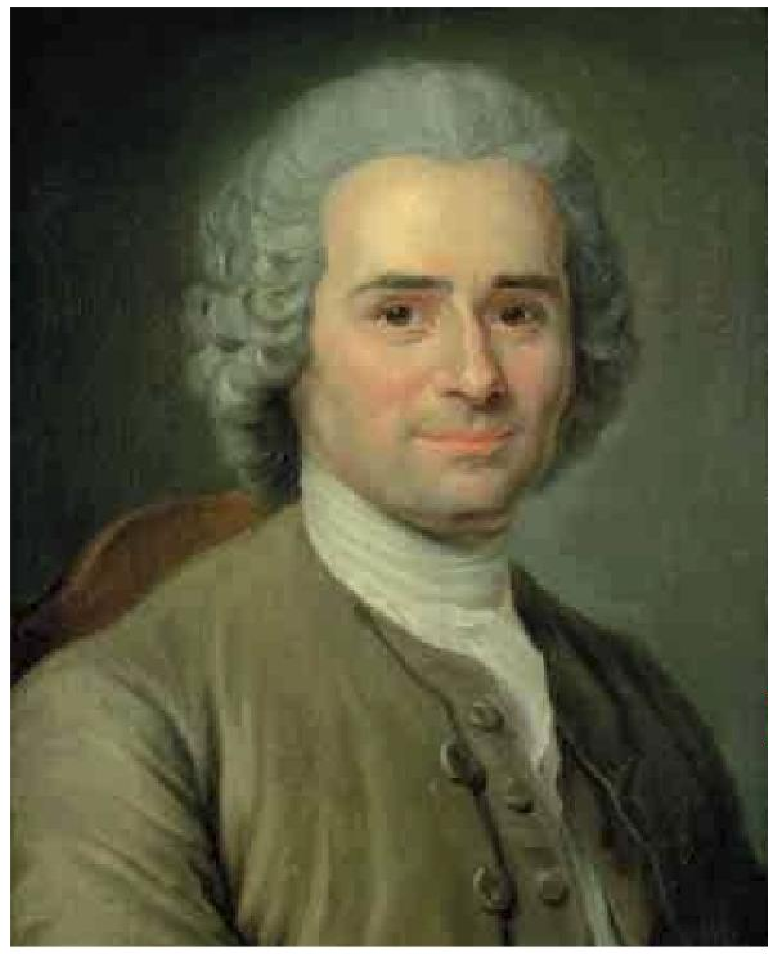
'De ceremonie van de dag was dat de Koning de Graaf van Berry, zoon van de graaf van D'Artois, de Blauwe Band omhing. Omdat ik zoveel pompeuze onzin aan moest zien, dacht ik eerst dat het om de kroonprins ging; ik vroeg het een dame naast me. Ze lachte me in m'n gezicht uit: de kroonprins krijgt de Blauwe Band immers direct na zijn geboorte! Dat ik dat niet wist! De vijfde juli ging ik naar Montauban. De armen zijn hier écht arm. De kinderen gaan gekleed in vreselijke vodden, ze zouden er nog beter uitzien als ze niets aan hadden. Schoenen en kousen zijn luxegoederen. Een knap meisje van een jaar of zes, zeven, gekleed in een hoop vodden, speelde met een stok en lachte naar me; mijn hart kromp ineen om haar zo te zien. Ze bedelde niet en toen ik iets gaf leek ze eerder verbaasd dan dankbaar.'

Naar: Arthur Young, Reizen door Frankrijk, 1792. Dit deel van het reisverslag is uit 1788.

De koning en de standen

Vóór de Franse Revolutie, in de tijd die later het **Ancien Régime** zou heten, stond de koning aan het hoofd van de regering. Hij nam alle belangrijke beslissingen, of het nu ging over oorlog en vrede of over de belastingen. Lodewijk XIV, XV en XVI gingen er allemaal vanuit dat zij als koning het hoogste gezag over hun onderdanen rechtstreeks van God hadden ontvangen.
Net zoals in de meeste Europese landen was de Franse samenleving in de achttiende eeuw een **standenmaatschappij**. De grote verschillen in rechten en plichten tussen de drie standen, geestelijkheid, adel en burgerij, waren steeds meer een punt van discussie.
De *eerste* stand was de geestelijkheid, mensen met een functie binnen de katholieke kerk. Sommige van hen waren heel rijk, zoals de bisschoppen. Sommigen waren arm, zoals de dorpspriesters. De katholieke kerk had 10% van het land in haar bezit, maar hoefde daarover geen belasting te betalen. De taak van de geestelijkheid was de zielzorg, maar slechts een klein aantal geestelijken was daarbij betrokken. Verlichte denkers, zoals de bekende en venijnige Voltaire, ergerden zich aan de bevoorrechte positie van de katholieke kerk. Zij streefden naar een tolerantere samenleving met gelijke rechten voor alle godsdiensten.
De *tweede* stand bestond uit de adel, mensen met titels als baron of graaf. Hun belangrijkste inkomstenbron was het land dat zij bezaten. De adel hoefde geen belasting te betalen omdat zij, zo werd het in die tijd uitgelegd, hun diensten aan het vaderland al betaalden met hun 'bloed': zij vervulden belangrijke functies binnen het leger. Naast militaire adel bestond er ook een administratieve adel, mensen die belangrijke functies in het bestuur en de rechtspraak hadden. Veel edelen verlangden terug naar vroegere tijden, toen de koning nog niet zoveel macht naar zich toe had getrokken en de adel nog invloedrijk was in het bestuur.
Alle andere mensen werden ingedeeld bij de *derde* stand. Dokters, advocaten en kooplieden, maar ook boeren en werklieden uit de steden, in totaal 90% van de bevolking. Het verschil in rijkdom tussen de leden van de derde stand was enorm. De rijke burgers waren het meest ontevreden. Zij hadden niets te vertellen, terwijl zij wel steeds belangrijker waren geworden voor de wetenschappelijke en intellectuele ontwikkeling en de welvaart van de samenleving.

Hun kritiek werd verwoord door de filosofen van de verlichting. De filosoof Rousseau zei bijvoorbeeld dat iedereen vrij geboren wordt en dat niemand over een persoon mag beslissen zonder dat hij er zelf mee instemt. Dat klonk veel leden van de derde stand als muziek in de oren!

BRON 18 Jean Jacques Rousseau (1712-1778), verlichtingsfilosoof. Hij vond dat de beschaving geen goede uitwerking op de mensen had en hen onvrij maakte. Hij vereerde de natuur. Vooral zijn romans waren enorm populair in Frankrijk. Pastel van Maurice Quentin de la Tour uit 1753.

Boeren en belasting

Er waren dan wel steeds meer rijke burgers, maar de meeste Fransen woonden op het platteland en werkten als boer. Niet overal waren de boeren heel erg arm, maar ze moesten wel allemaal veel belasting betalen. Zoals je gezien hebt, was de grond vaak in het bezit van rijke landeigenaren. In Frankrijk betaalden boeren pacht, vaak in de vorm van een deel van de oogst. Daarnaast moesten zij grondbelasting en een belasting per persoon betalen. Heel erg oneerlijk, omdat de helft van de grond eigendom was van de koning, de adel en de geestelijkheid, terwijl de boeren die de grond pachtten de grondbelasting moesten betalen. Een andere gehate belasting was de *gabelle*, de zoutbelasting. Er werd streng op toegezien dat iedereen de verplichte hoeveelheid zout kocht, wel zeven pond per persoon per jaar!

BRON 19 De drie standen. De derde stand ligt onder een steen waar de eerste en tweede stand op staan. Op de steen staat 'Taille (grondbelasting), Impots (belasting) et Corvees (herendiensten)'.

4 De Franse Revolutie

BRON 20 Dit schilderij van de opening van de Staten-Generaal, 5 mei 1789, laat goed zien wat de verschillen waren tussen de afgevaardigden van de verschillende standen. Geschilderd door Auguste Couder in 1839.

DEELVRAAG
4 Hoe verliep de Franse Revolutie en waarom liep die uit op de Terreur?

De schatkist is leeg

In 1788 was koning Lodewijk XVI behoorlijk in paniek. Van zijn voorgangers had hij een enorme staatsschuld geërfd en alle pogingen daar iets aan te doen waren mislukt. Hij en zijn vrouw Marie-Antoinette werden openlijk bekritiseerd, vooral omdat duidelijk was geworden dat de koning en de koningin niets deden om hun eigen uitgaven te beperken. Over Marie-Antoinette gingen de vreselijkste roddels rond. Zij was het symbool geworden voor alles wat mis ging in Frankrijk.
In de herfst riep de koning de Staten-Generaal bijeen. Dat was voor het eerst sinds 1614! Doel was om de belastingen anders te gaan heffen, zodat er meer inkomsten zouden zijn voor de schatkist. Aan alle drie standen werd daarnaast gevraagd klachten van hun eigen stand te verzamelen.

Het land was in rep en roer: wie mogen er worden afgevaardigd? Wat moet er in de klachtendossiers worden opgeschreven? Overal werd gediscussieerd en de discussie ging over meer dan alleen belastingen. Het ene na het andere pamflet verscheen waarin de derde stand meer rechten opeiste. Spotprenten stelden de bevoorrechte positie van de eerste en tweede stand aan de kaak en bespotten de koning en de koningin.

Om het allemaal nog erger te maken, waren de oogsten die zomer mislukt en volgde een ijskoude winter. In het voorjaar van 1789 leden de mensen honger. In die gespannen situatie kwamen de Staten-Generaal op 4 mei 1789 in Versailles bijeen. De opening was plechtig, de afgevaardigden schreden in een lange optocht de zaal binnen: 300 voor de eerste stand, 300 voor de tweede stand en 600 voor de derde stand. Iedere stand droeg de voorgeschreven kleding: de eerste stand in hun ambtsgewaden, de tweede in lange jassen van goudbrokaat en de derde stand in zwarte kleding zonder versierselen. De verschillen waren meteen duidelijk!
De teleurstelling was enorm toen bleek dat de koning iedere stand, zoals vanouds gebruikelijk was, apart wilde laten vergaderen en de stemming niet per hoofd maar per stand wilde laten plaatsvinden. Hoe kon de derde stand op die manier iets voor elkaar krijgen?

BRON 21

Wensen van de derde stand uit Dourdon
Dat het recht om te jagen de bezittingen van de burgers niet mag schaden en dat burgers altijd hun land mogen betreden, onkruid mogen weghalen en na de oogst het land direct mogen leeghalen...
Dat burgers en gemeentes de corvées (herendiensten) kunnen afkopen door betalingen in geld of goederen en dat de hoogte daarvan bepaald wordt door Zijne Majesteit op basis van het overleg in de Staten-Generaal.'
Doléances de Dourdon, Archives Yvelines.

BRON 22 Op dit schilderij probeert Marie Antoinette, echtgenote van Lodewijk XVI en koningin van Frankrijk, haar imago op te poetsen. Ze was het mikpunt van spot en kreeg veel kritiek op haar extravagante levensstijl. Hier presenteert ze zichzelf als moeder. Schilderij door Elisabeth Louise Vigee-le Brun, 1785-1787.

Bestorming van de Bastille

De statenleden van de derde stand besloten zich niets meer van de andere standen aan te trekken. Ze riepen zichzelf uit tot **Nationale Vergadering**. Enkele geestelijken en adellijken waren al overgelopen, er volgden er meer. De zaal waar ze tot dan toe hadden vergaderd, werd voor hun neus gesloten en daarom vergaderden zij verder op de nabijgelegen kaatsbaan (een soort sporthal). De afgevaardigden zwoeren een plechtige eed. Ze spraken af pas weg te gaan als Frankrijk een **grondwet** zou hebben. De koning gaf toe. Hij beval de andere standen zich bij de derde stand te voegen. Maar hij had ondertussen zijn troepen Parijs laten omsingelen om de situatie toch weer naar zijn hand te zetten. De hongerige inwoners van Parijs waren woedend. Ze lieten zich gemakkelijk ophitsen door mensen die al heel lang op dit moment hadden gewacht. De menigte bestormde de Bastille, de gevangenis die hét symbool van de willekeur van de absolute vorsten was geworden. Toen het nieuws over de bestorming zich verspreidde, kwam overal in het land de arme en hongerige boerenbevolking in opstand. Rijke landhuizen en kloosters werden geplunderd, eigendomspapieren verscheurd en verbrand. Het Ancien Régime was ten einde gekomen.
De afgevaardigden van de derde stand in de Nationale Vergadering zagen hun kans schoon. In de nacht van 4 op 5 augustus werden de voorrechten van de adel en geestelijkheid afgeschaft. Er werd een verklaring opgesteld: de **Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger**. Iedereen had voortaan recht op vrijheid van godsdienst en van meningsuiting. Iedereen was gelijk voor de wet. Er werd hard gewerkt aan een grondwet om deze rechten vast te leggen. Deze grondwet kwam er daadwerkelijk in 1791. De koning raakte bijna al zijn macht kwijt. Hij stond niet te juichen om de grondwet goed te keuren. Wat moest hij doen?

De Revolutie leidt tot Terreur

Al vanaf het begin was er veel discussie over de vraag of Frankrijk een koninkrijk moest blijven of een Republiek moest worden. De koning wist niet te overtuigen en nam nogal eens verkeerde besluiten. Hij probeerde zelfs te vluchten, maar werd herkend en gedwongen terug te keren. Was deze koning nog wel te vertrouwen?
Ondertussen had de nieuwe regering het leger niet echt onder controle en waren de problemen met de schatkist nog steeds niet opgelost. Veel Franse edelen waren naar het buitenland gevlucht en begonnen daar legers te vormen. De koningen van andere Europese landen hielpen de gevluchte edelen. Frankrijk begon daarom in 1792 een oorlog tegen Oostenrijk en Pruisen en leed in het begin de ene na de andere nederlaag.
Uiteindelijk kostten al deze gebeurtenissen de koning zijn kop. Hij en zijn vrouw kregen de schuld van het slechte verloop van de oorlog. Hij werd afgezet en Frankrijk werd tot Republiek uitgeroepen. Begin 1793 werden na een spannend proces eerst de koning en later zijn vrouw Marie-Antoinette onthoofd.
De spanningen en de verdeeldheid namen hierdoor nog verder toe. Radicale voorstanders van de Republiek vertrouwden de meer gematigde groepen niet. De gematigden waren tevreden geweest met een grondwet waarin de macht van de koning werd beperkt. Met hen werd afgerekend, velen werden een kopje kleiner gemaakt onder de guillotine. Deze periode is bekend geworden als de **Terreur**. In juli 1794 werd Robespierre, de leider van de radicalen, zelf onder de guillotine onthoofd omdat de mensen genoeg hadden van al het moorden.

BRON 23 Het hoofd van Lodewijk de XVI wordt aan het publiek getoond. Ingekleurde gravure uit 1793.

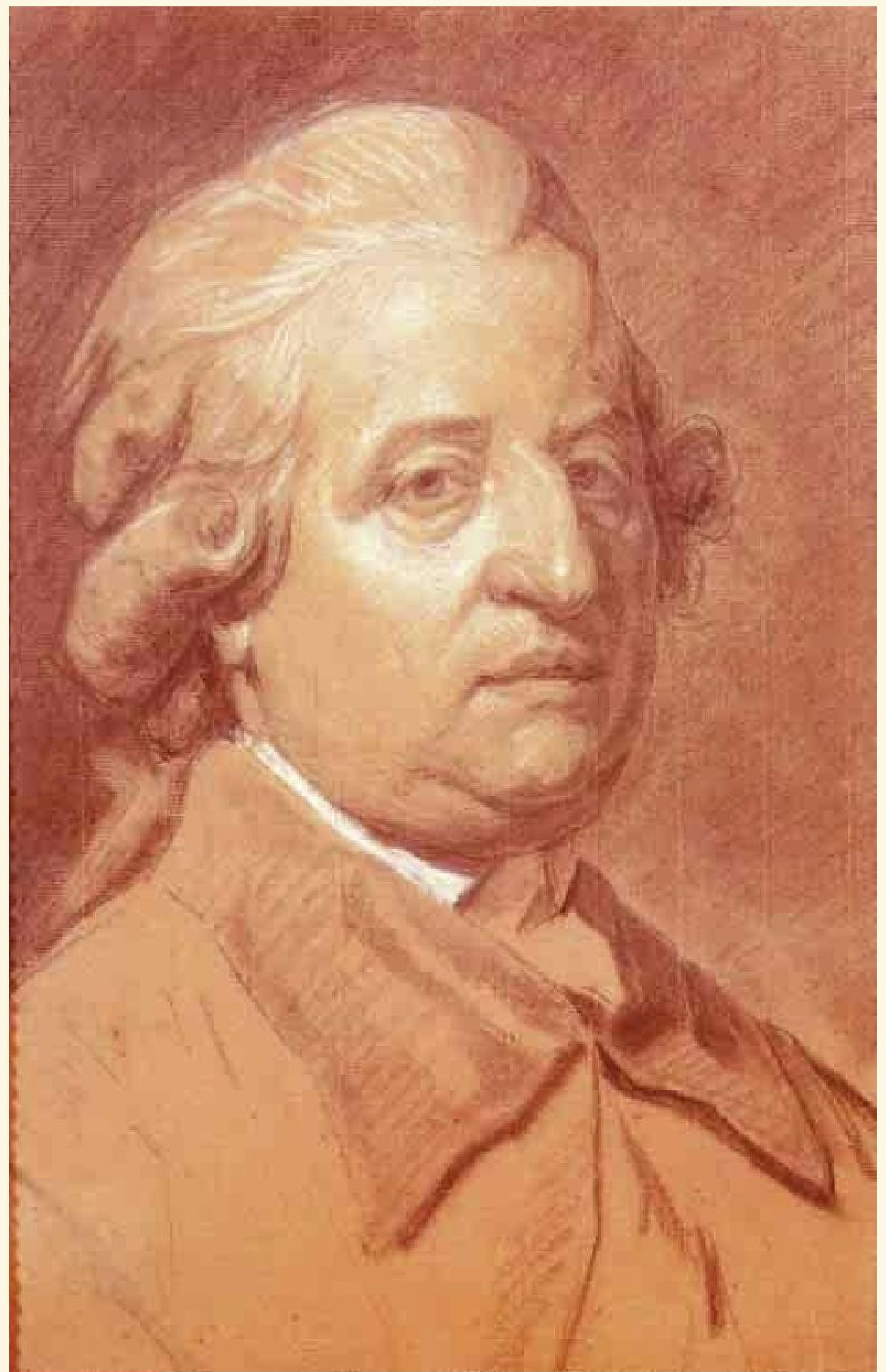
Verdieping bij 4.4

Adviseur van de koning

In deze verdieping onderzoek je aan de hand van een aantal bronnen wie er belang hadden bij de dood van Lodewijk XVI. Je kruipt daarbij in de rol van de adviseur van de koning. Had jij de koning kunnen redden?

Een spannend proces

De koning kon het niet geloven. Toen de Bastille werd bestormd zou zijn reactie geweest zijn: 'Maar dit is toch een opstand?' Een aanwezige hertog antwoordde: 'Nee sire, dit is de revolutie!'
Het leek erop dat de koning vanaf het begin van de revolutie niet wist wat hij moest doen. Zijn gehate Oostenrijkse vrouw, zijn briefwisseling met gevluchte edelen en zijn mislukte vlucht maakten het er allemaal niet beter op. Maar een koning zomaar ter dood veroordelen was voor die tijd toch een enorme beslissing. Nadat de koning in juli 1792 al was beschuldigd van hoogverraad, werd hij een maand later afgezet en in de gevangenis opgesloten. In december mocht hij zichzelf in het nieuw gekozen parlement verdedigen. Dat deed hij niet best. Drie dagen lang werd er gediscussieerd over zijn straf. Met één stem verschil (sommige bronnen zeggen met 20 stemmen verschil) koos het parlement voor de doodstraf.

BRON 24 Het portret van Lodewijk XVI dat 3 dagen voor zijn terechtstelling door Joseph Ducreux werd gemaakt. Hoewel de koning nog probeerde om uitstel te krijgen 'om zich er op voor te bereiden voor God te verschijnen' werd hij op 21 januari 1793 onthoofd op de Place de la Republique, dat later de naam Place de la Concorde zou krijgen.

BRON 25

Geachte heer baron van Breteuil,
Ik heb ervoor gekozen de belangen van mijn kroon aan U toe te vertrouwen, wetende dat U standvastig en trouw bent. Omdat ik door omstandigheden nu niet in staat ben om instructies te geven over bepaalde zaken of normaal met U te corresponderen, stuur ik deze brief als symbool van de macht die ik aan U overdraag om tegenover bepaalde machten beslissingen namens mij te nemen. U weet wat mijn bedoelingen zijn en ik laat het aan U over hoe U denkt mijn belangen zo goed mogelijk te behartigen. Ik keur alles goed wat U doet om mijn doelen te bereiken, namelijk het herstel van mijn wettelijk gezag en het geluk van mijn Volk. Ik bid tot God dat hij U zal beschermen.
Geheime brief van Lodewijk XVI, gedateerd 20 november 1790.

BRON 26

Robespierre: Lodewijk moet sterven
Het spijt me deze woorden te moeten uitspreken: Lodewijk moet sterven omdat het land moet leven. Als het volk in vrede en vrijheid zou leven en zowel binnen als buiten het land gerespecteerd zou worden, dan zou het mogelijk zijn gehoor te geven aan een verzoek hem te sparen. Maar een volk waarvoor tirannie een misdaad is waarover wordt gediscussieerd, zo'n volk wil niets anders dan wraak. Toegeeflijkheid zou in dit geval alleen maar tot grotere rampen leiden.
Ik stel voor dat onmiddellijk een wettelijk besluit wordt genomen over het lot van Lodewijk XVI. Ik vraag de Nationale Conventie te verklaren dat Lodewijk vanaf nu als een verrader beschouwd moet worden en misdaden tegen de menselijkheid heeft begaan.
Uit: Toespraak van Robespierre voor de Nationale Conventie, 3 december 1792.

BRON 27 Spotprent uit september 1792. Het volk van Parijs zet Lodewijk de vrijheidsmuts op.
Het onderschrift luidt: *Dit is dezelfde Lodewijk als degene die afwacht tot zijn burgers weer naar huis terugkeren en dan een geheime oorlog voorbereidt om wraak te nemen.*
De koning is zo afgebeeld na een opstand van het Parijse volk. Een menigte drong het paleis van de koning binnen omdat hij bepaalde wetten niet wilde ondertekenen. Ze zetten hem de vrijheidsmuts op. De koning bleef kalm en zei: 'Leg Uw hand maar op mijn hart, dan voelt U hoe rustig het klopt. Ik ben niet bang.' Hij dronk op het welzijn van het volk maar zette nog steeds zijn handtekening niet.

BRON 28 Maximilien Robespierre, leider van de radicalen en tegenstander van de koning, in 1786. Geschilderd door Pierre Roch Vigneron (1789-1872) naar een pastel van Adélaïde Labille-Guiard.

BRON 29

De executie van Lodewijk XVI
Het is mistig. Alle winkels zijn dicht en voor alle ramen hangen gordijnen. Zo ver als het oog reikt ziet men gewapende mannen. De guillotine staat naast het voetstuk waarop het ruiterstandbeeld van Lodewijk XIV heeft gestaan. De koning leest tijdens de hele rit door de stille stad in zijn gebedenboek. Samson, de beul, wacht op hem. Lodewijk duwt de helpers terug die hem willen ontkleden en ontbloot zelf zijn nek. Men bindt zijn handen vast en scheert de haren in zijn nek weg. Hij betuigt zijn onschuld en wordt met de woorden 'U bent hier niet om een redevoering te houden maar om te sterven' onderbroken.
Onder tromgeroffel valt het hoofd van de 38-jarige. Een van de beulen, een jonge knaap, tilt het op en laat het aan het volk zien. Dan wordt het in de doodkist tussen de benen van de dode gelegd. De doodkist wordt naar de begraafplaats gereden. De vrouwen van de Hallen keren weer naar hun stalletjes terug, de kooplieden openen hun winkels en de cafés lopen weer vol. Parijs komt tot leven.
Uit: Otto Flake, De Franse Revolutie 1789-1799, Amsterdam 1968.

4 5 Keizer Napoleon

DEELVRAAG
5 Wat veranderde er door de komst van Napoleon?

Napoleon Bonaparte

In een revolutie komen vaak mensen bovendrijven die gebruikmaken van de nieuwe situatie en de kans om hogerop te komen met beide handen aangrijpen. Zo iemand was Napoleon Bonaparte. Afkomstig uit een verarmde adellijke familie van het eiland Corsica, viel hij al snel op als kundig legeraanvoerder. Hij maakte gebruik van de nieuwe regel van de Revolutie: niet je afkomst, maar je kundigheid bepaalt of je carrière kunt maken of niet. Vóór de Revolutie zou hij als buitenbeentje geen enkele kans gemaakt hebben.
De regering die na de periode van de Terreur de macht had overgenomen in Frankrijk was niet populair. De oorlog verliep beter, maar er was veel corruptie. Sommige mensen verdienden schatten aan de oorlog, terwijl aan de andere kant de honger en armoede niet minder waren. Na enkele grote successen op het slagveld zagen de meeste Fransen Napoleon als de sterke man die orde op zaken kon stellen. Het kostte hem weinig moeite om na een staatsgreep in 1799 de macht voor zichzelf op te eisen. Eén ding had hij geleerd van de Revolutie: bij iedere verandering hoort een nieuwe grondwet. Hij ging onmiddellijk aan de slag, want hij hield niet alleen van het bedenken van strijdplannen voor zijn legers, hij zag zichzelf ook als wetgever. Daarnaast was hij zich ervan bewust dat je je successen moet bekendmaken aan het volk. Hij liet veel schilderijen maken van zichzelf als geweldig leider en legeraanvoerder.

BRON 30 Napoleon als groot legeraanvoerder. Schilderij van Jacques Louis David uit 1800.

De revolutiegeneraal wordt keizer

Napoleon liet alle wetten en regels vastleggen in één wetboek, de **Code Napoléon**. Daarin regelde hij dat overal en voor iedereen dezelfde wetten en straffen golden. Verder zorgde hij ervoor dat heel Frankrijk weer vanuit één plaats bestuurd werd en verbeterde hij het onderwijs.
In de veroverde buitenlandse gebieden voerde hij die wetten eveneens in. Ook daar schafte Napoleon de standenmaatschappij en horigheid af.
Om zijn eigen macht te onderstrepen, kroonde Napoleon zichzelf in 1804 tot keizer. Inspraak van het volk vond hij zonde van zijn tijd. De vrijheid van meningsuiting was in zijn keizerrijk weer afgeschaft. Hij liet iedereen in de gaten houden en voerde ook de censuur weer in.
Ondertussen gingen de oorlogen gewoon door. Napoleon moest en zou successen op het slagveld behalen. Daardoor bleef hij populair. Al ten tijde van de Terreur was er een nieuw systeem in Frankrijk ingevoerd om aan soldaten te komen, de 'Levée en masse', een soort dienstplicht. De Fransen hadden nu het idee dat zij voor het vaderland vochten en niet meer voor een of andere vorst die soldij betaalde.

Napoleon weet niet van ophouden

Napoleon wilde Engeland, met zijn koloniën en opkomende industrie, op de knieën krijgen, maar durfde een overtocht niet aan. Uiteindelijk probeerde hij Engeland uit te putten door het **Continentaal Stelsel** in te voeren. Hij verbood alle handel met Engeland vanaf het Europese continent. Rusland, dat door Napoleon was gedwongen mee te doen aan het Continentaal Stelsel, hield zich niet aan de bepalingen ervan. Napoleon voelde zich uitgedaagd. In juni 1812 trok hij met een enorm leger, ruim 600.000 soldaten, naar Moskou, diep in Rusland. Het leidde tot niets. In november had hij nog maar 150.000 man over. De Russen voerden onverwachte aanvallen uit en stalen voedsel, munitie en reserveonderdelen. De tactiek van de verschroeide aarde deed de rest: er was nergens iets bruikbaars te vinden voor de Franse soldaten, omdat de Russen de dorpen en steden waar zij doorheen trokken in brand staken. Napoleon liet zijn soldaten in de steek en ging ervandoor. Zij waren niet op de inmiddels invallende winter voorbereid. Uiteindelijk keerden maar rond de 18.000 soldaten terug. Een jaar later versloeg een enorm leger van Russische, Oostenrijkse en Pruisische troepen Napoleon bij Leipzig. Hij werd verbannen naar het eiland Elba.
In Frankrijk bleef Napoleon echter populair. In 1815 ontsnapte hij van het eiland en binnen 100 dagen wist hij weer een enorm Frans leger op de been te krijgen. De verontruste geallieerden verzamelden hun legers in de Zuidelijke Nederlanden en versloegen Napoleon voorgoed bij Waterloo, een dorpje in de buurt van Brussel. Hij werd nu verbannen naar een klein eilandje midden in de Atlantische Oceaan, St. Helena. Daar kon hij zijn memoires gaan schrijven.

Wat bleef er over van de idealen van de Franse Revolutie?

Na de definitieve verbanning van Napoleon keerde de broer van Lodewijk XVI terug naar Frankrijk als koning Lodewijk XVIII. De bestuurlijke en maatschappelijke verhoudingen van voor de Franse Revolutie kwamen niet meer terug. In de grondwet werd de macht van de nieuwe koning beperkt. Ook in de meeste Europese landen die door de Fransen bezet waren geweest, gold voortaan een grondwet die de macht van de vorst beperkte en alle mensen voor de wet gelijk maakte. Godsdiensten werden niet meer achtergesteld. Het bleek bovendien heel handig dat door de praktische maatregelen van Napoleon, zoals de invoering van achternamen en huisnummers, er veel efficiënter bestuurd kon worden.
In de dagelijkse praktijk probeerden de vorsten hun macht te herstellen en bleven discriminatie of achterstelling van groepen mensen bestaan. Het bleek moeilijk om de idealen van de Verlichting helemaal in te voeren; dat zou nog heel wat jaren van maatschappelijke strijd vergen.

BRON 31 Dit schilderij van Clément-Auguste Andrieux uit 1852 laat zien hoe Napoleon op 18 juni 1815 bij Waterloo werd verslagen. Voor het eerst stond hij oog in oog met zijn grote tegenstander, de Engelse generaal Wellington. Tegen de gezamenlijke legers van Engelsen, Nederlanders en Pruisen bleek hij niet op te kunnen.

Verdieping bij 4.5

Verlichtingsidealen in Nederland

In deze verdieping kom je te weten welke invloed de Verlichtingsidealen in de periode tussen 1787 en 1815 in ons land hadden en hoe de Fransen bijdroegen aan het ontstaan van het moderne Nederland. Je komt daarachter door kennis te maken met vier personen die daarbij een rol speelden: Joan Derk van der Capellen tot den Pol, Hendrik Daendels, koning Lodewijk Napoleon en koning Willem I. Wie heeft Nederland het meest verlicht gemaakt?

BRON 32 Portret van Joan Derk van der Capellen tot den Pol, in de vorm van een grafmonument. Hij schreef in 1781 het pamflet 'Aan het volk van Nederland', waarin hij meer politieke invloed voor het volk eiste.

Nog voordat de Franse Revolutie uitbrak, probeerden ook in de Republiek diverse groepen mensen een revolutie op gang te brengen. Overal in de Republiek ontstonden clubs die streefden naar meer invloed van het volk. Zij noemden zich patriotten, begonnen zich te bewapenen en wilden de regenten en de stadhouder verjagen. De **Patriottenbeweging**, zoals deze opstand genoemd is, mislukte echter en een flink aantal patriotten vluchtte naar Frankrijk. In 1795 bezetten de Fransen de Republiek en konden de gevluchte patriotten terugkeren. De aanhangers van de Verlichting dachten dat hun idealen nu eindelijk uitgevoerd konden worden. Na drie jaren geruzie kwam in 1798 de Staatsregeling tot stand. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd opgeheven en heette voortaan de **Bataafse Republiek**. De Fransen wilden echter meer invloed op het bestuur en Napoleon stuurde in 1806 zijn broer Lodewijk Napoleon. Lodewijk werd koning van het koninkrijk Holland. Hij maakte van het koninkrijk Holland een echte gecentraliseerde eenheidsstaat en liet de Nederlandse taal standaardiseren. Er kwam een Schoolwet om het onderwijs te verbeteren. Zijn broer Napoleon vond dat Lodewijk Napoleon de belangen van het koninkrijk Holland te enthousiast behartigde en te weinig deed voor Frankrijk. Hij stuurde zijn broer weg en lijfde Holland bij Frankrijk in (1810). Na de verbanning van Napoleon besloten de andere landen tijdens het Congres van Wenen (1814-1815) dat prins Willem Frederik, zoon van de laatste stadhouder Willem V, nu koning (Willem I) van Nederland, België en Luxemburg moest worden.

BRON 33

Joan Derk van der Capellen tot den Pol verzette zich tegen de herendiensten die de Overijsselse boeren voor de adellijke grondbezitters moesten doen:
'Alle mensen zijn met dezelfde vermogens van lichaam en ziel begiftigd, door dezelfde noden gekweld, dezelfde verlangens gedreven, aan dezelfde kwalen onderhevig, tot hetzelfde einde – de dood – voorbestemd. Of het geluk de één gunstig gezind is geweest en de ander juist niet, dat kan geen wezenlijk verschil uitmaken. Dat geeft hem die kundig, rijk of sterk is niet het recht om zijn minder met aardse goederen gezegende, minder bekwame, zwakkere naaste als zijn eigendom te beschouwen en te gebruiken. De natuur kent geen meesters en slaven.'
Uit een redevoering van Joan Derk van der Capellen tot den Pol voor de Staten van Overijssel in 1778.

BRON 34 Op dit schilderij van A. de Lelie en E. van Drielst uit 1795 zie je een Nederlandse generaal in Franse dienst, Herman Willem Daendels. Hij wijst in de richting van Amsterdam, waar hij iemand heen stuurde om ervoor te zorgen dat Amsterdam op tijd een bestuur van patriotten zou krijgen en niet hoefde te worden aangevallen door de Fransen.

BRON 35

De eerste grondwet van Nederland
De grondwet kwam tot stand onder Franse druk, omdat de patriotten het niet eens konden worden over de inhoud. Generaal Daendels (zie bron 33) was er ook bij betrokken.

1. Het oogmerk van de maatschappelijke vereniging is de beveiliging van persoon, leven, eer en goederen en beschaving van verstand en zeden.
2. Het maatschappelijk verdrag wijzigt noch beperkt de natuurlijke rechten van de mens, dan in zo verre zulks ter bereiking van dat oogmerk noodzakelijk is.
3. Alle leden der maatschappij hebben, zonder onderscheid van geboorte, bezitting, stand of rang, een gelijke aanspraak op dezelfde voordelen.

Naar: De Staatsregeling voor de Bataafse Republiek, 1798.

BRON 36 Lodewijk Napoleon, broer van keizer Napoleon Bonaparte, koning van het Koninkrijk Holland 1806-1810. Schilderij van Charles Howard Hodges, 1808.

BRON 37 Koning Willem I in vol ornaat. Schilderij uit 1819 door Joseph Paelinck.

Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens Willem I

Nederland werd onder Willem I een constitutionele monarchie, waarbinnen koning Willem I veel macht had. Op 2 december 1813 legde hij een eed af op het voorlopig ontwerp van de grondwet.
De regering bestond uit de koning en zijn ministers, die hij zelf kon benoemen en ontslaan.
Er was een parlement, de Staten-Generaal, met gekozen vertegenwoordigers. Slechts een klein aantal rijke mannen had kiesrecht.
Het parlement kon wetten goedkeuren en jaarlijks de begroting vaststellen. De grondwet bood de koning de mogelijkheid om het parlement te omzeilen door via Koninklijke Besluiten te regeren.
Alle bestaande godsdiensten kregen recht op gelijke bescherming en iedereen was gelijk voor de wet. Ook stond in de grondwet dat de overheid zorg moest dragen voor het onderwijs en jaarlijks verslag moest doen van de stand van zaken binnen het onderwijs.

4 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het streven van vorsten naar absolute macht.
2 Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen.
3 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

JE WEET

Waardoor de Franse Revolutie ontstond en welke politieke en maatschappelijke veranderingen die teweegbracht.

1 Hoe Lodewijk XIV Frankrijk bestuurde.
2 Welke kritiek de Verlichtingsfilosofen op de absolute heersers hadden en welke ideeën zij hadden over politiek en bestuur.
3 Hoe de Franse bevolking leefde aan de vooravond van de Franse Revolutie.
4 Hoe de Franse Revolutie verliep en waardoor die uitliep op de Terreur.
5 Wat er veranderde door de komst van Napoleon.

JE KUNT

Je kunt je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere tijd en in hun leefomstandigheden. Bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen kun je rekening houden met gebondenheid aan tijd en plaats. Je bent je ervan bewust dat je bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen zelf ook bent gebonden aan jouw eigen tijd en plaats.

1650
- 1661-1715 ▸ Lodewijk XIV regeert Frankrijk persoonlijk

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

- 1685 ▸ Edict van Nantes opgeheven

1700

1750
- 1762 ▸ Rousseau publiceert het Sociaal Contract
- 1781-1787 ▸ Patriottenbeweging
- 1789 ▸ start Franse Revolutie
- 1793 ▸ Lodewijk XVI wordt onthoofd
- 1795-1801 ▸ Bataafse Republiek
- 1799 ▸ Napoleon pleegt een staatsgreep en wordt alleenheerser

1800
- 1804 ▸ Napoleon kroont zichzelf tot keizer
- 1812 ▸ Napoleons tocht naar Rusland

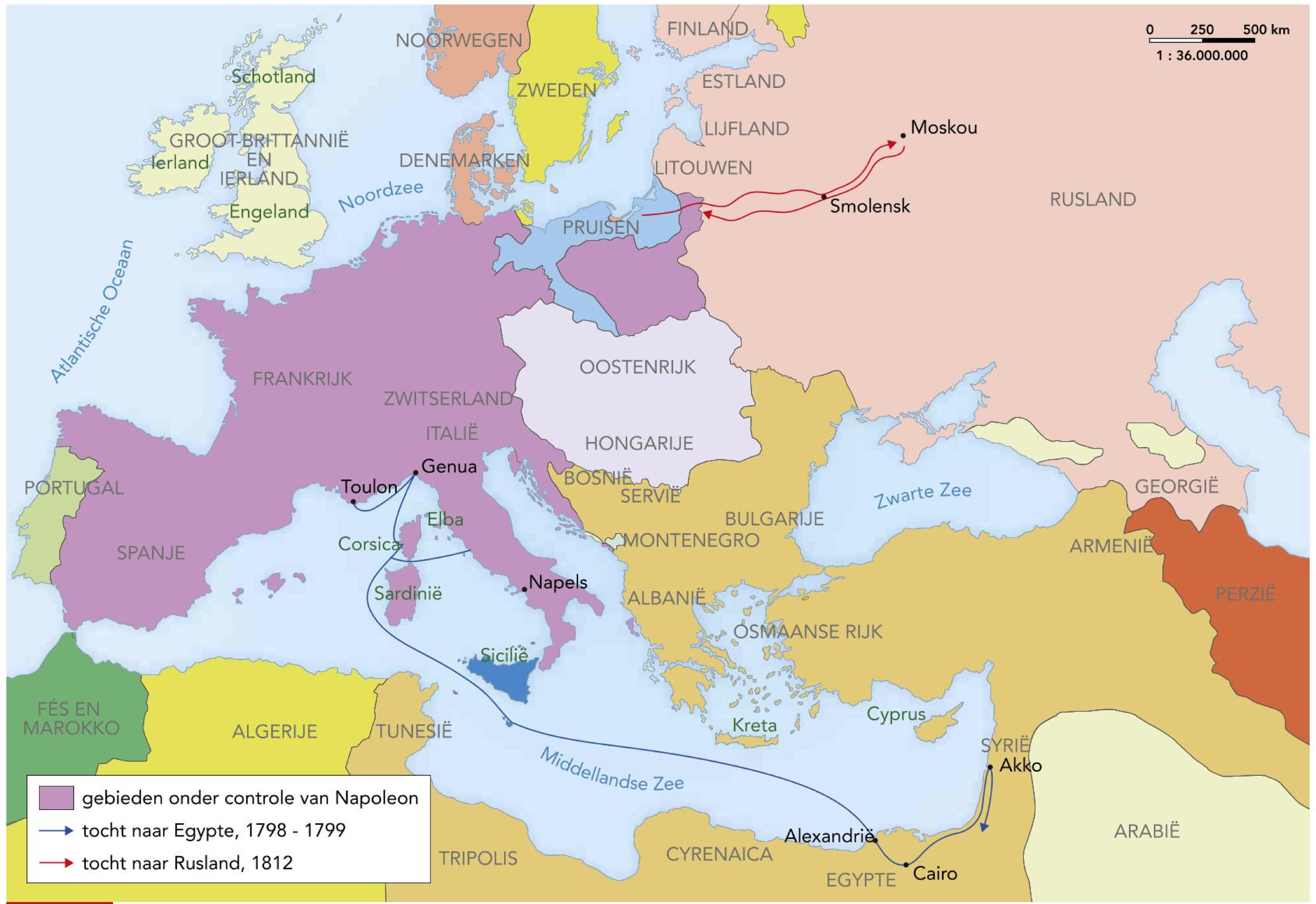
1815
- 1815 ▸ Slag bij Waterloo

BEGRIPPEN

absolutisme
Manier van regeren waarbij de vorst alle macht in handen heeft omdat God hem al die macht gegeven zou hebben.

Ancien Régime
Maatschappelijke orde van voor de Franse Revolutie, die gekenmerkt wordt door feodaliteit, horigheid en het streven van vorsten naar absolute macht.

Bataafse Republiek
Nederland van 1795 tot 1801, toen de patriotten de macht hadden, gesteund door de Franse bezetter.

BRON 38 De veroveringen van Napoleon.

Code Napoléon
Wetboek dat Napoleon liet opstellen en waarin gelijkheid voor de wet was opgenomen. De Code Napoléon vormt nog steeds de basis van het burgerlijk wetboek in veel Europese landen.

Continentaal Stelsel
Napoleon probeerde door een handelsverbod van het Europese vasteland met Engeland Engeland uit te putten en te verslaan.

Franse Revolutie
Gewelddadige omverwerping van het oude bestuur in Frankrijk.

grondwet
Wet waarin wordt vastgelegd hoe het bestuur van een land is geregeld en waarin de grondrechten van de burgers zijn opgenomen.

Nationale Vergadering
Parlement van Frankrijk tijdens de Franse Revolutie dat de standenmaatschappij afschafte en dat de eerste grondwet opstelde waarin de macht van de koning werd beperkt.

Patriottenbeweging
Politieke stroming in de Republiek die op basis van verlichtingsdenkbeelden democratisering van het bestuur wilde.

rationalisme
Filosofische stroming die ervan uitgaat dat het gebruik van het verstand (ratio) de bron is van kennis (en niet geloof, de Bijbel of tradities).

standenmaatschappij
Samenleving die verdeeld is in sociale lagen, waarbij sommige standen veel meer rechten hebben dan andere standen.

Terreur
Periode van 1792-1794 waarin radicale revolutionairen in Frankrijk de macht hebben en veel tegenstanders op de guillotine onthoofden.

Trias Politica
Politiek systeem, bedacht door de filosoof Montesquieu, waarin drie machten worden onderscheiden: de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht. De drie machten moeten gescheiden blijven.

Verklaring van de rechten van de mens en van de burger
Verklaring die tijdens de Franse Revolutie is opgesteld en waarin de grondrechten van de mens zijn verwerkt. Latere grondwetten en ook de moderne *Verklaring van de rechten van de mens* zijn hierop gebaseerd.

Verlichting
Denkstroming uit de achttiende eeuw die het gebruik van het eigen verstand centraal stelde. Door meer kennis te verwerven is een betere samenleving te realiseren.

5 Fabrikanten en arbeiders

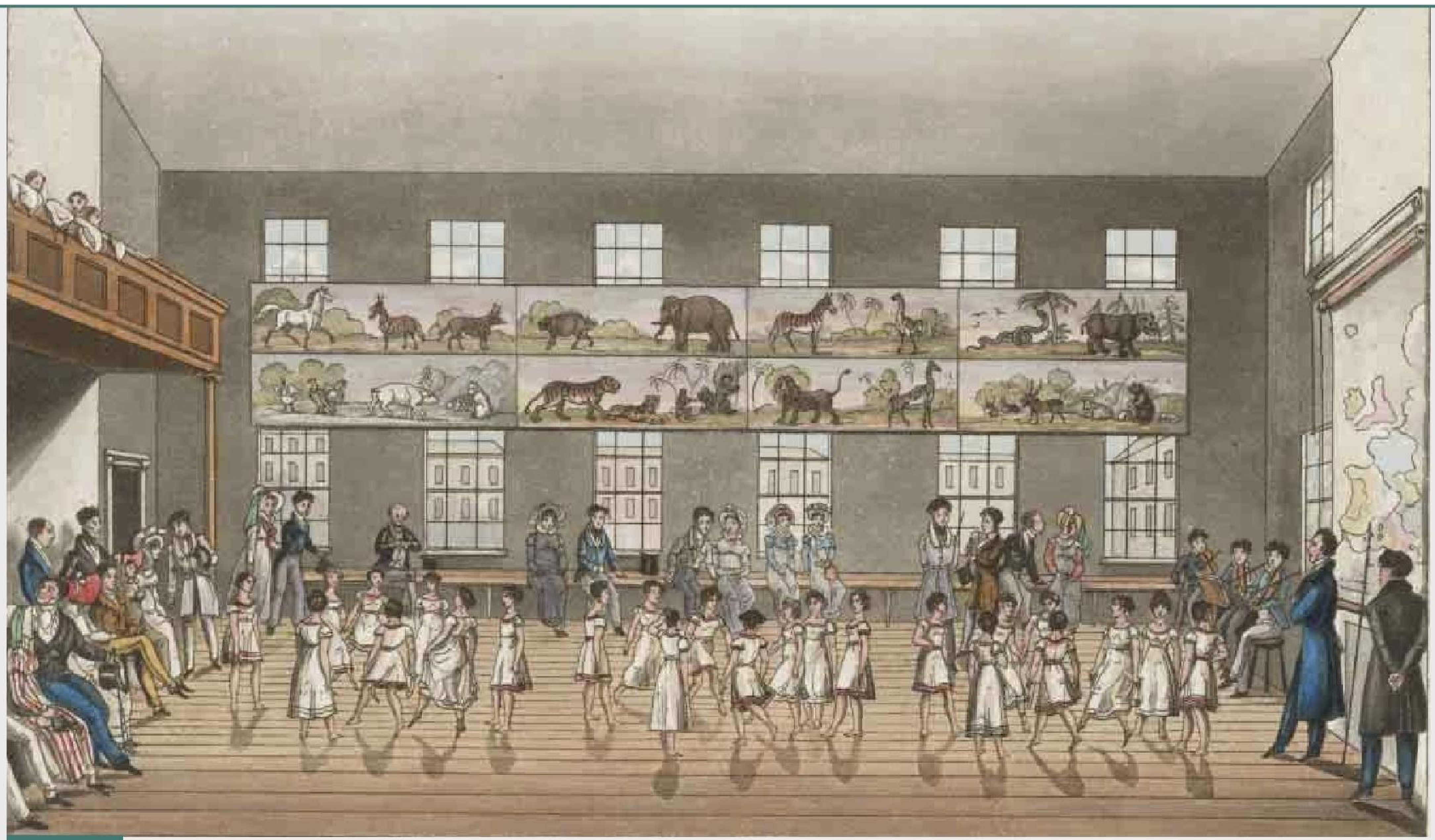

BRON 1 William Bell Scott maakte in 1861 een schilderij, met de titel Iron and coal, waarin hij wilde laten zien wat voor grootse resultaten de Industriële Revolutie had opgeleverd.

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

Op het schilderij van William Bell Scott zijn op de voorgrond arbeiders met zware hamers in de weer om het gloeiende ijzer in de gewenste vorm te slaan. Ze zijn als sterke en tevreden arbeiders afgebeeld. Op de achtergrond is te zien waarvoor het ijzer zoal gebruikt kon worden (onder andere locomotieven en ijzeren bruggen). Met het schilderij benadrukte Scott de positieve kanten van het veranderingsproces dat de Industriële Revolutie genoemd wordt.
Maar in de beginperiode van dit proces hadden de arbeiders allerminst redenen om blij en tevreden te zijn. Ze moesten lange arbeidsdagen maken onder onveilige omstandigheden. Het eentonige werk werd slecht betaald. Bovendien waren de woonomstandigheden in de snel groeiende industriesteden slecht. De arbeiders woonden in kleine en vochtige huisjes, er was geen riolering of waterleiding en de straten waren onverhard en smerig.

BRON 2 Behalve een school en een kinderopvang stichtte Robert Owen in New Lanark ook het Institute for the Formation of the Character. Hier waren niet alleen voor kinderen, maar ook voor volwassenen, onderwijs en culturele activiteiten. Dansen nam daarbij een belangrijke plaats in. Een anonieme tekening uit het begin van de negentiende eeuw.

Robert Owen

Maar er waren ook fabrikanten die hun arbeiders beter behandelden. Het meest bekende voorbeeld is Robert Owen. Hij probeerde op zijn onderneming de arbeiders een menswaardig bestaan te verschaffen.
Robert Owen werd in 1771 geboren in Newtown (in Wales). Hij was het zesde kind in een gezin, waarvan de vader zadelmaker en hoefsmid was. Hij was zeer leergierig en op zijn tiende las hij al boeken die eigenlijk voor volwassenen bestemd waren. Op zijn negende ging hij een jaar in een plaatselijke winkel werken. Daarna vertrok hij naar Londen en vervolgens naar Manchester, het centrum van de opkomende Engelse katoenindustrie. Zijn tweede poging om een eigen bedrijf op te starten werd een succes. Een fabrikant die het talent van Owen zag, vroeg hem om bedrijfsleider te worden in een stoomspinnerij. Amper twintig jaar oud gaf Robert Owen leiding aan een groep van 500 arbeiders. In 1800 werd hij directeur van New Lanark, een textielfabriek bij een waterval in de Schotse rivier Clyde. Owen wilde bewijzen dat een fabriek winstgevend kan zijn zonder de arbeiders uit te buiten. Zijn stelling was: 'Een fabriek met een gezonde en intelligente arbeidersbevolking kan beter en meer produceren'. In New Lanark liet hij een verdieping bouwen op elke arbeiderswoning, waardoor die een aparte woonkamer en slaapkamer kregen. Hij bond de strijd aan met de sterke drank, hij verhoogde de lonen en hij verkortte de arbeidstijd. Owen wilde aantonen dat de snelle industriële ontwikkeling niet per se tot ellende voor de arbeiders hoefde te leiden.

Ook nam Owen het initiatief voor sociale voorzieningen. Zo kwam er een fonds voor zieke arbeiders, waarvoor een klein deel van het loon werd ingehouden. De bewoners konden terecht in een eigen dorpswinkel voor goede en goedkope levensmiddelen. In plaats van de gebruikelijke goedkope alcoholische dranken was daar goede whisky te koop. De leeftijdsgrens voor kinderarbeid werd verhoogd tot tien jaar en de werkdag werd voor iedereen bekort. Het bedrijf maakte in het begin goede winsten, ondanks de extra uitgaven voor het personeel.

Voor de meeste andere fabrikanten waren de belangen van de arbeiders ondergeschikt aan het maken van een zo hoog mogelijke winst. Dit had tot gevolg dat tijdens de beginfase van de Industriële Revolutie de werk- en leefomstandigheden van de arbeiders slecht waren. In dit hoofdstuk staan het hoe en het waarom van dit proces centraal.
Door de Industriële Revolutie veranderde er veel. Niet alleen tussen bevolkingsgroepen onderling, maar ook in de verhouding tussen stad en platteland. Zelfs de verhoudingen tussen de verschillende continenten wijzigden grondig. Met de gevolgen hiervan hebben we tot vandaag de dag te maken.

Het belang van de Industriële Revolutie

Door het opdelen van gemeenschappelijke grond, betere bewerking van de grond, aandacht voor zaadselectie, zaaien in rijen, gebruik van mest en kunstmest kwam er meer en beter voedsel beschikbaar. Daardoor groeide de bevolking sterk. Deze gunstige ontwikkeling had echter ook een schaduwkant: deze groeiende groep mensen moest ook werk hebben. De nieuwe banen werden vooral in de secundaire sector gevonden, in de nijverheid.
Aan het eind van de Tijd van pruiken en revoluties pasten ondernemende ambachtslieden in Engeland in de textielindustrie een aantal nieuwe technische vindingen toe. Dit leidde tot ingrijpende veranderingen in het productieproces. Voortaan werd niet meer thuis met gereedschap en kleine houten apparaten gewerkt, maar in fabrieken met grote ijzeren machines. Deze fabrieken stonden niet meer op het platteland, maar in steden, die snel groeiden. De machines werden niet meer met spierkracht in beweging gebracht, maar met water- of stoomkracht. Dit veranderingsproces leidde tot grote spanningen op sociaal gebied: veel vakmensen waren bang dat hun werk door machines zou worden overgenomen. Een groep, de Luddieten, ging zelfs zo ver dat ze eropuit trokken om de machines kapot te slaan.
Door de Industriële Revolutie veranderden de sociale verhoudingen. Er ontstonden twee belangrijke nieuwe groepen in de samenleving: de fabrikanten en de fabrieksarbeiders. De belangen van deze beide groepen waren tegengesteld aan elkaar. Beide groepen probeerden zo goed mogelijk voor de eigen belangen op te komen. Hiertoe bundelden zij hun krachten, en er ontstonden vakbonden en politieke stromingen die zich voor hun belangen inzetten. Deze belangentegenstelling bestaat tot op de dag van vandaag.
De fabrieken maakten een enorme hoeveelheid producten. Hiervoor waren veel grondstoffen nodig. Deze konden lang niet allemaal in Engelse bodem gevonden of verbouwd worden. De Engelsen veroverden grote delen van Afrika en Azië. Zij maakten van deze gebieden koloniën, niet alleen om er handel te drijven in kostbare producten, maar nu vooral om er grondstoffen te halen en eindproducten te verkopen. De Industriële Revolutie maakte, nog meer dan voorheen, de verschillende delen in de wereld van elkaar afhankelijk.

BRON 3 De fabriek van Robert Owen in New Lanark staat nu als beschermd monument op de Werelderfgoedlijst van de Unesco. Een deel van het complex is ingericht als museum.
De opgestelde machines, zoals deze spinning mules op een foto uit 2005, worden tijdens rondleidingen nog altijd gebruikt.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De wetenschappelijke revolutie.
2. De Industriële Revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving.
3. Discussies over de 'sociale kwestie'.
4. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie.
5. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

HOOFDVRAAG

Hoe zorgde de Industriële Revolutie voor grote veranderingen in de westerse wereld en in de koloniën?

DEELVRAGEN

1. Op welke manier maakten de agrarische revolutie en de demografische revolutie de Industriële Revolutie mogelijk?
2. Door welke uitvindingen vond de overgang plaats van huisnijverheid naar het werken in fabrieken?
3. Wat waren de werk- en leefomstandigheden in de snel groeiende industriesteden tijdens de Industriële Revolutie?
4. Hoe en waarom veranderde na 1850 de verhouding tussen West-Europa en de gebieden in Afrika en Azië?
5. Welke belangengroepen ontstonden om de positie van de arbeiders te verbeteren en de belangen van de fabrikanten te verdedigen?

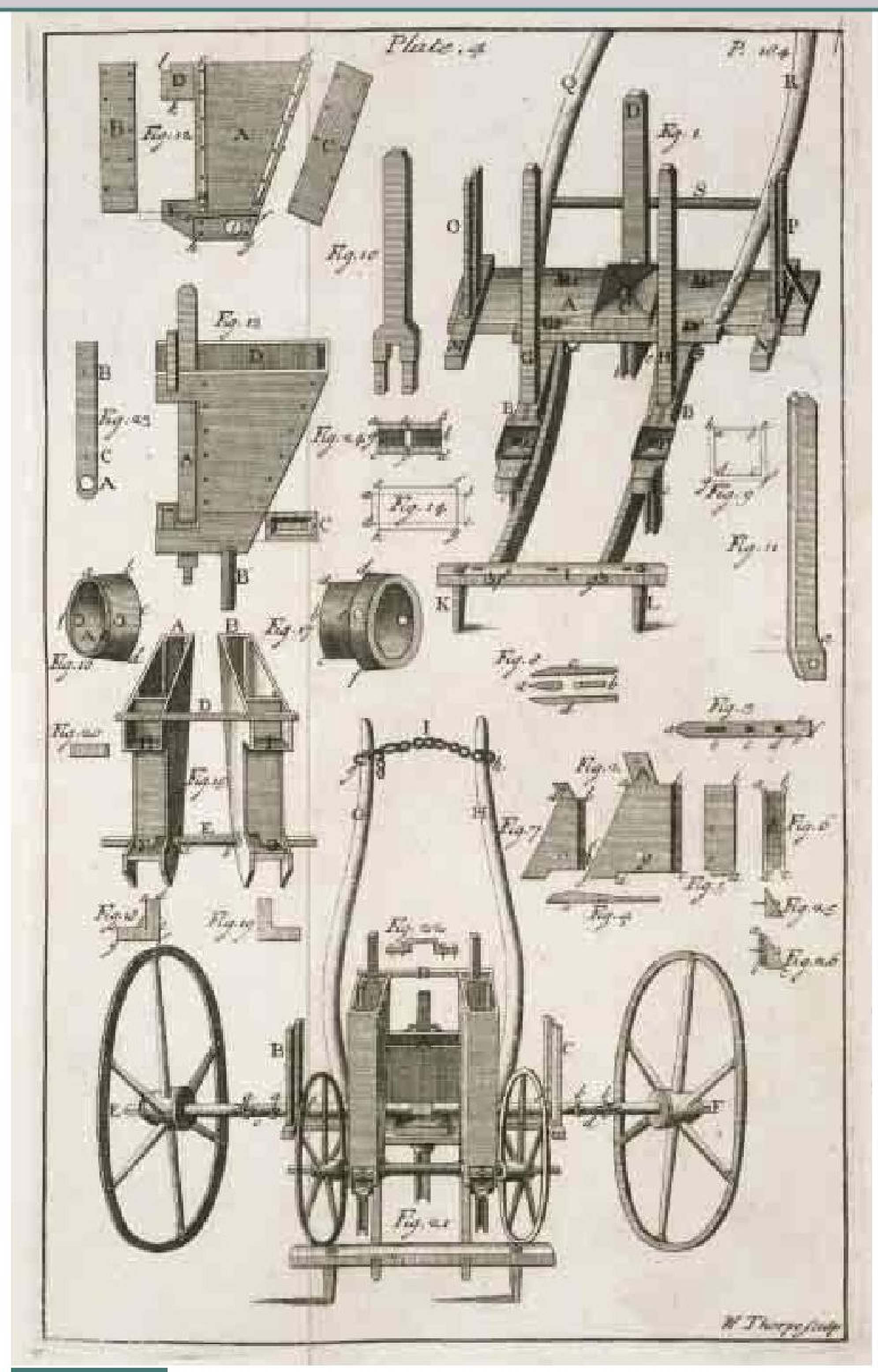
5 1 Agrarische en demografische revolutie

DEELVRAAG

1 **Op welke manier maakten de agrarische revolutie en de demografische revolutie de Industriële Revolutie mogelijk?**

Tegen verspilling

Jethro Tull (1674-1741) was de zoon van een edelman uit Berkshire (in Engeland). Hij studeerde aan de beroemde universiteit van Oxford. Een grote carrière in het leger of de politiek leek voor hem weggelegd. Maar zijn zwakke gezondheid gooide roet in het eten. Om aan te sterken, maakte hij een rondreis door Europa. Hier maakte hij kennis met tal van nieuwe ideeën en opvattingen.
Terug in Engeland ging Jethro Tull aan de slag op het landgoed van zijn ouders. Hij stoorde zich aan de verspilling. Vooral bij het zaaien ging veel verloren. Doordat de boeren het zaad met de hand uitstrooiden, kwam veel zaad op verkeerde plekken terecht. Jethro Tull bedacht en bouwde een zaaimachine. Die maakte in drie of meer parallelle rijen op gelijkmatige afstand van elkaar gaatjes in de grond voor één zaadje. Dezelfde machine maakte de met zaad gevulde gaatjes ook weer dicht. De resultaten waren verbluffend: met dezelfde hoeveelheid zaaizaad werden de oogsten acht keer zo groot.

BRON 4 Jethro Tull schreef boeken waarin hij zijn ideeën over moderne landbouw en landbouwmachines aan het grote publiek presenteerde. *Horse-hoeing husbandry* (vierde druk uit 1762) bevatte gedetailleerde tekeningen waarin de werking van zijn rijenzaaimachine werd uitgelegd.

Enclosures

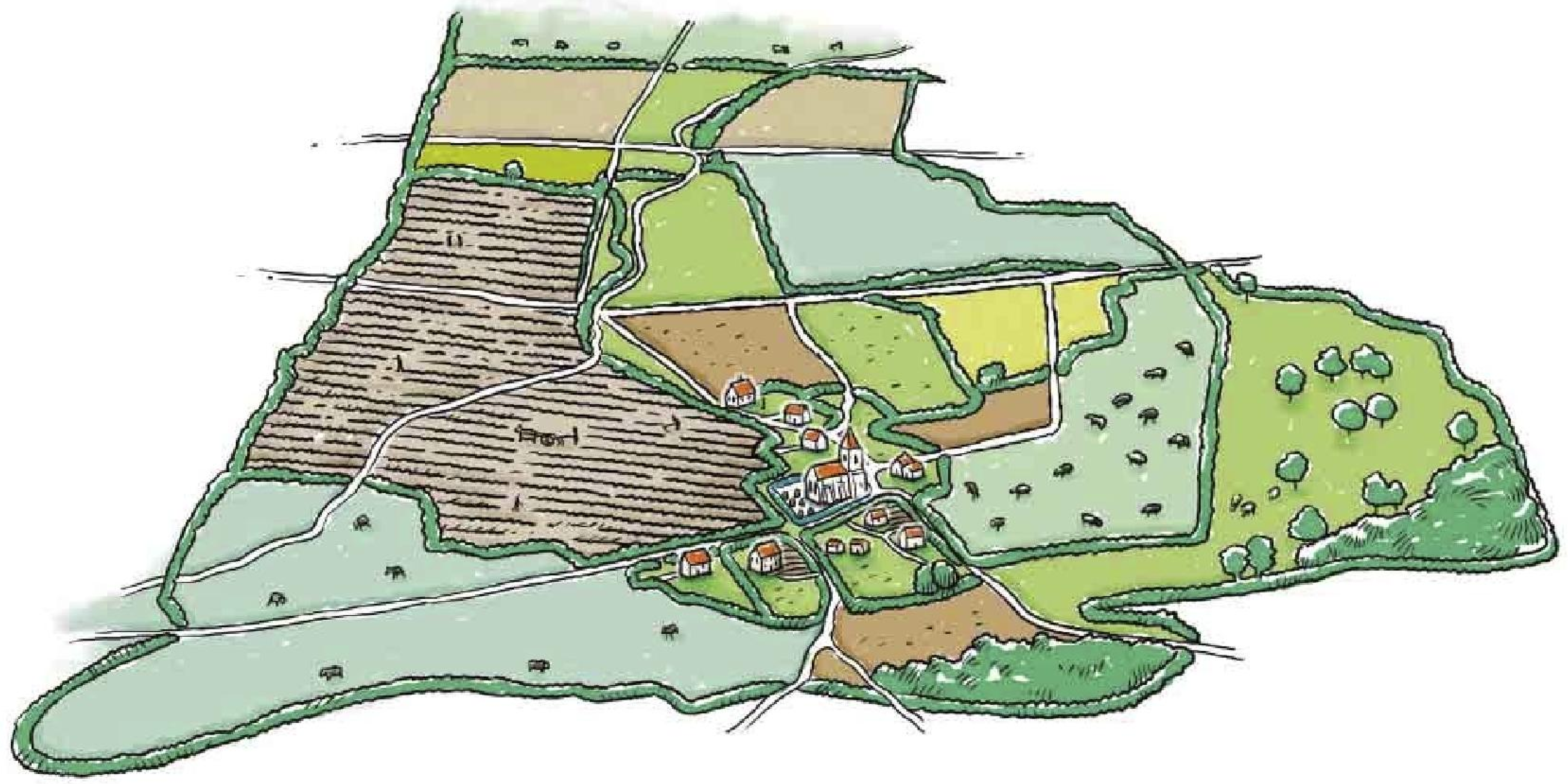
Ook voor andere werkzaamheden op de akkers werden machines uitgevonden. Deze landbouwmachines waren erg duur in de aanschaf. Bovendien leverden ze alleen op grote akkers voordeel op. Dit was in Engeland juist een van de problemen. Slechts een klein deel van de landbouwgrond bestond uit akkerland. Dit waren de open fields. Elke boer had hier enkele stroken grond die hij voor eigen gebruik kon bewerken.
Rond 1700 bestond ongeveer de helft van de landbouwgrond uit common fields. Dit zijn uitgestrekte weilanden en bossen die door de dorpsbewoners gemeenschappelijk gebruikt mochten worden. Hier konden ook de landarbeiders en keuterboeren een paar koeien of schapen laten grazen. Ook konden ze er het wintervoer voor hun dieren vandaan halen.

In de achttiende eeuw nam het Engelse parlement wetten aan om deze common fields te verkopen. Ze werden vooral opgekocht door de landadel. Op een goedkope manier verwierf deze groep uitgestrekte landgoederen. Om aan iedereen duidelijk te maken dat deze vroegere common fields niet meer gemeenschappelijk eigendom, maar privébezit waren geworden, werden deze velden omheind. Er werd een muurtje, hek of heg omheen gezet. In het Engels was dat een **enclosure**. De wetten die dit mogelijk maakten, worden daarom de **Enclosure Acts** genoemd. Het ging hierbij om grote aantallen. Tussen 1700 en 1850 werden op deze manier ruim drie miljoen hectare omheind (ter vergelijking: de totale oppervlakte van Engeland is ruim dertien miljoen hectare).

Agrarische revolutie

In de eerste plaats kwam er meer landbouwgrond beschikbaar. De woeste gronden, die eerst als common fields in gebruik waren, werden opgedeeld, omheind (enclosures) en ontgonnen. Daarnaast werd de opbrengst van de grond hoger.

Veelal adellijke agrarische ondernemers zagen het als een uitdaging proeven te nemen met nieuwe gewassen en fokmethodes. Zij verbeterden fokmethoden, pasten zaaizaadselectie toe en hadden meer aandacht voor onkruidbestrijding en betere werktuigen, zoals de

BRON 5 Een schematische tekening van een Engels dorp met open fields en common fields.

zaaimachine van Jethro Tull. Dankzij hun nieuwe wetenschappelijke vindingen maakten de Engelse boeren meer gebruik van steeds ingewikkelder vruchtwisselstelsels. Ze bewerkten de omheinde percelen grootschaliger en stapten af van het oude drieslagstelsel. Voorheen was graan verreweg het belangrijkste gewas. De verbouw hiervan werd voortaan afgewisseld met voedergewassen, vooral knollen en klaver. Deze gewassen hadden het voordeel dat ze de vruchtbaarheid van de grond herstelden én dat er een grotere veestapel van gevoed kon worden. Meer vee betekende meer mest, zodat de akkerbouwproductie kon stijgen. Hierdoor kon weer meer vee gehouden worden. Vanaf het midden van de negentiende eeuw nam de agrarische productie nog eens extra toe door de toepassing van kunstmest en door **mechanisering**. En die grotere hoeveelheden voedsel van betere kwaliteit bereikten steeds beter de stedelijke bevolking.

Door de verbetering van het wegennet en later de aanleg van spoorwegen werden steeds meer steden als afzetmarkt bereikbaar. De boeren gingen zich specialiseren in producten die in de steden een hoge prijs opleverden. Daniel Defoe maakte tussen 1720 en 1730 enkele grote rondreizen door Engeland. In zijn boeken schreef hij over de veranderingen die hem daarbij opvielen.

BRON 6 Na 1750 was de invloed van de wetenschappelijke revolutie in de landbouw goed merkbaar. Niet alleen werden veel machines uitgevonden, er werd ook veel aandacht besteed aan fokmethodes. Het doel was om varkens te fokken die meer vlees leverden en koeien die veel melk produceerden. Soms liet een trotse eigenaar zich met zijn gefokte dieren door een schilder op het doek vastleggen.

BRON 7

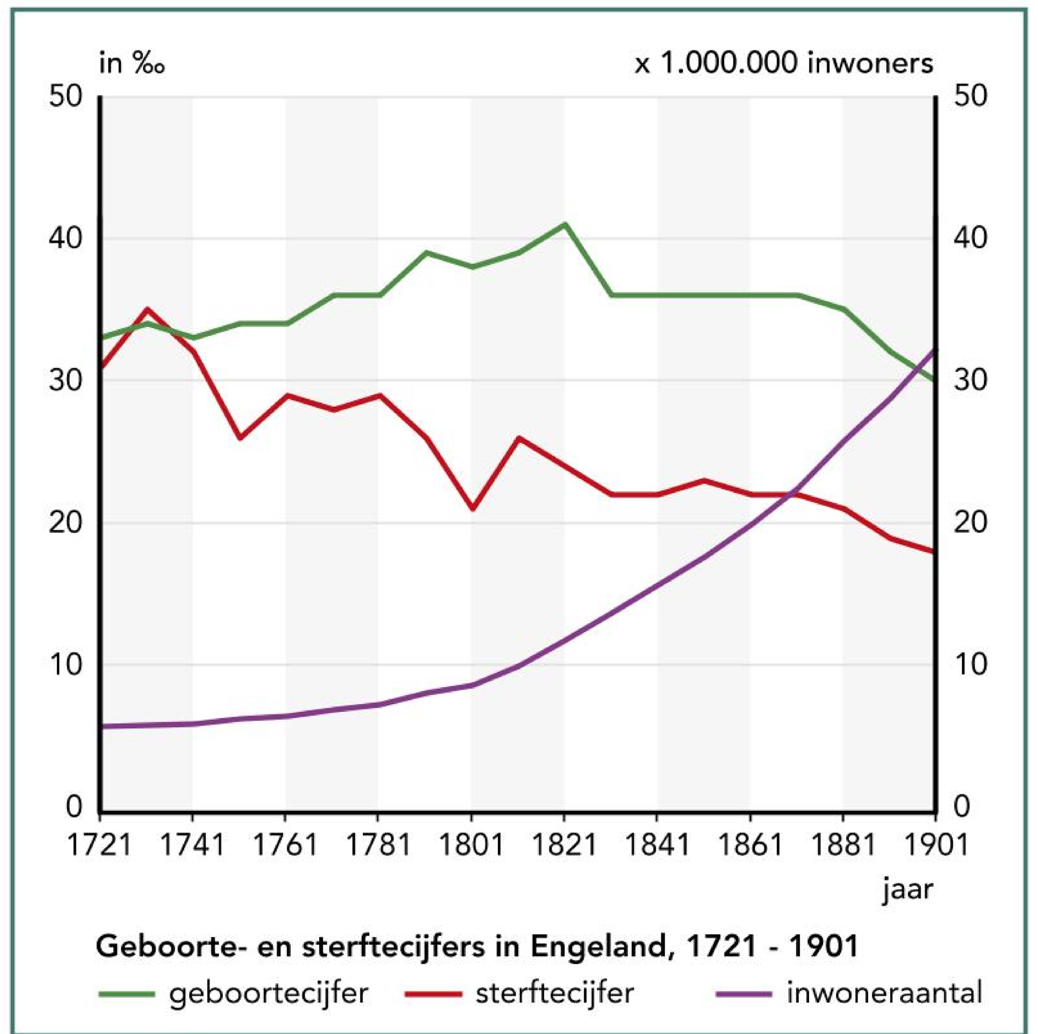
Kaas uit Chesshire

Het graafschap Cheshire ligt ver van Londen. Toch draagt dit voor een groot deel bij aan het levensonderhoud van de inwoners van onze hoofdstad. Vooral kaas is erg in trek. Mij werd verteld dat er jaarlijks 14.000 ton kaas naar Londen verscheept wordt. Nog eens 8000 ton gaat naar andere steden. Vanwege de uitzonderlijk goede bodem groeit er gras in overvloed. De boeren breiden hun veestapel verder uit. Hierdoor geeft de kaasmakerij aan steeds meer handen werk. De toenemende welvaart in het graafschap is dus vooral te danken aan de romige en zoete koeienmelk.

Vrij naar: Daniel Defoe, A tour thro' the whole island of Great Britain, 1724-1727.

Demografische revolutie

Als gevolg van deze agrarische revolutie konden steeds meer mensen gevoed worden. Doordat veel boeren van graanteelt waren overgestapt op aardappelteelt, leverde een hectare grond veel meer voedingswaarde op. Met andere woorden: van een hectare aardappelen konden meer mensen gevoed worden dan van een hectare graan. In Engeland kwamen er tussen 1750 en 1850 ongeveer drie keer zo veel mensen bij (van 6 naar 18 miljoen inwoners). Behalve meer en beter voedsel bevorderden ook verbeteringen in de medische zorg en toenemende aandacht voor hygiëne de bevolkingsgroei. Door meer voedsel en voedsel van betere kwaliteit nam de kindersterfte af. Door het betere voedsel waren minder mensen verzwakt en waren zij beter bestand tegen infectieziekten. Ook de zorg voor beter drinkwater, de aanleg van riolering en de betere hygiëne verminderden de kans op infectieziekten. Er stierven minder mensen dan voorheen: het sterftecijfer daalde. Bron 9 geeft een duidelijk beeld van deze demografische revolutie.

BRON 9 Grafiek met geboorte- en sterftecijfers in Engeland, 1721-1901 (in promille) en het inwonertal, 1721-1901 (in miljoen).

BRON 8 Kindersterfte daalde dan wel, maar het aantal jong overleden kinderen bleef erg hoog. Foto van een vader met zijn kinderen 1898. De foto is genomen in een arbeiderswijk van Londen. Het meisje rechts draag het lichaam van het overleden jongste kindje van de familie. Tot in de twintigste eeuw was het in sommige gebieden gebruikelijk om voor de begrafenis een foto te maken van het overleden broertje of zusje.

5 2 De komst van de fabriek

DEELVRAAG

2 Door welke uitvindingen vond de overgang plaats van huisnijverheid naar het werken in fabrieken?

BRON 10 Het interieur van een weverswerkplaats. Op dit schilderij van Cornelis Gerritsz Decker uit 1659 zijn twee wevers, gebogen over een weefgetouw, met elkaar in gesprek.

Huisnijverheid

Vanaf de Tijd van jagers en boeren werkte verreweg het grootste deel van de bevolking als boer. Alleen in de opkomende steden verdienden ook veel mensen met nijverheid en handel de kost. Vanaf de zeventiende eeuw gingen veel boeren zich óók bezighouden met nijverheid. Dit gebeurde niet in grote werkplaatsen in de stad, maar in een gedeelte van de eigen boerderij. Daarom wordt dit **huisnijverheid** genoemd. Hierbij waren de taken strikt verdeeld:

BRON 11

Altijd aan het werk

Over het algemeen werkten de echtgenoot en de andere mannen van de familie op het land, terwijl de vrouw en de dochters karnden, kaas maakten, het huishouden deden, en wanneer dat allemaal gedaan was, zich bezighielden met het kaarden en spinnen van wol en katoen en het scheren van de draad voor de weefgetouwen. Vervolgens gingen de echtgenoten en zonen, als het werk op het land het tenminste toeliet, weven. Een boer had doorgaans meerdere weefgetouwen in huis, en er was – met het boerenwerk, het huishouden, het kaarden, spinnen en weven – ruimschoots werk voor het hele gezin.

Bron: S. Bramford, My early days, 1849.

BRON 12 De Franse tekenaar Jacques Callot maakte rond 1625 een tekening van twee vrouwen die garen spinnen en op een spoel winden. Duidelijk is dat voor deze werkzaamheden niet veel ruimte en dure hulpmiddelen nodig zijn.

Wevers en spinners

Bij het maken van textiel zijn spinnen en weven de belangrijkste werkzaamheden. Maar: in een uur tijd kun je op een weefgetouw meer garen verwerken dan je op een spinnewiel kunt spinnen. Om één wever onafgebroken aan het werk te houden, waren wel zeven of acht spinners nodig.
In 1733 vond John Kay de **schietspoel** uit. Daarmee kon een wever de spoel sneller door de schering schieten. Bovendien kon hij zo bredere stoffen weven. Het gevolg hiervan was dat het probleem van de lage opbrengst van de spinners nog groter werd. Vanaf dat moment waren er zelfs zestien spinners nodig voor één wever. Dit vroeg om een oplossing. Als uitwerking van een prijsvraag werd er één echt goede machine ontwikkeld. De uitvinder daarvan hield het ontwerp geheim. Zijn redenering was dat, als hij er zelf mee aan de slag ging, dit hem meer zou opleveren dan wanneer hij zijn ontwerp openbaar zou maken. Deze uitvinder was James Hargreaves (ca. 1740-1778) en zijn machine de **spinning jenny**.
In het begin werd de jenny op bescheiden schaal toegepast, maar het nieuws van deze uitvinding ging snel rond. Het was ook een eenvoudig apparaat dat gemakkelijk was na te maken. Dit gebeurde dan ook op grote schaal.
Zo kwam de toevoer van garen in de buurt van de behoefte van de verbeterde weefgetouwen. Zowel de schietspoel als de spinning jenny konden nog binnen de bestaande huisnijverheid zonder problemen worden toegepast. Er kwam alleen maar meer en beter garen. Het leef- en werkpatroon van de thuiswerkers bleef onveranderd.

BRON 13

Van huisnijverheid naar industrie
William Radcliffe was de zoon van een boer die ook in de huisnijverheid actief was. In 1785 begon hij een eigen textielfabriek. In 1828 schreef hij een boek over de opkomst van de textielindustrie, waarin hij ook herinneringen uit zijn eigen jeugdjaren ophaalde:
Tussen 1770 en 1788 voltrok zich een grote verandering in de huisnijverheid. De met de hand aangedreven spinnewielen werden op de afvalhoop gegooid. De draden werden voortaan op de jennies gesponnen. Voor de wevers kwam er een overweldigende hoeveelheid garen beschikbaar. Iedereen in de leeftijd van zeven tot tachtig jaar (die nog over een goed gezichtsvermogen beschikt en zijn handen nog kan bewegen) kon zijn eigen kostje verdienen.
Bron: W. Radcliffe, Origin of the new system of manufacture commonly called power-loom weaving, 1828.

Van spierkracht via waterkracht...

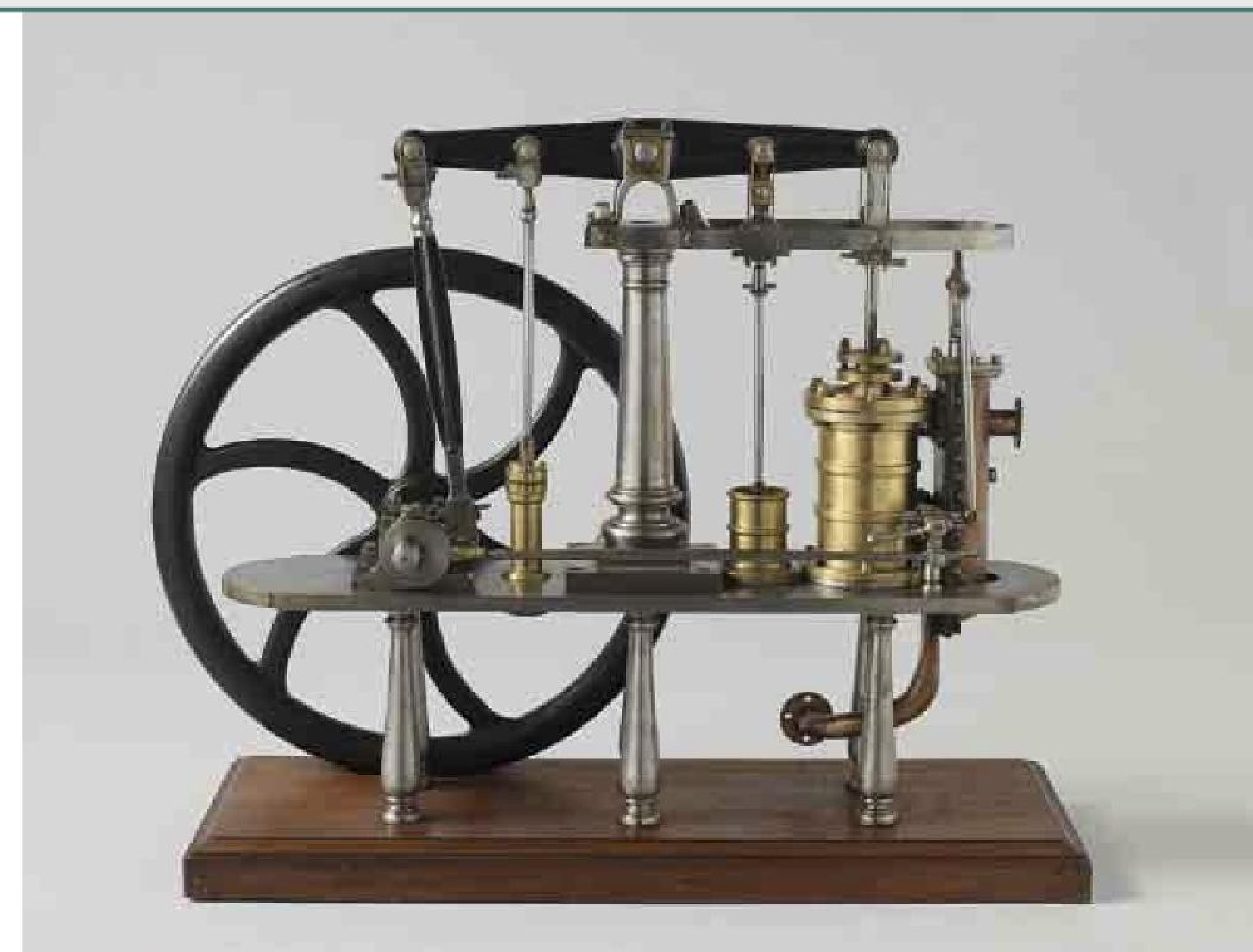
In Engeland kregen velen na het succes van Kay en Hargreaves de smaak te pakken. Timmerlieden, smeden en andere ambachtslieden gingen aan het werk om nog betere en snellere machines te ontwikkelen. De succesvolste was Richard Arkwright. Hij bouwde een spinmachine die met een waterrad werd aangedreven, een waterframe. Eén spinner achter een waterframe verwerkte per uur net zoveel katoen als 200 vrouwen met een spinnewiel. Voor de aandrijving van een waterframe was veel snelstromend water nodig. Dat maakte dat dit apparaat niet bruikbaar was voor de huisnijverheid.
Het waterframe kon echter niet meer met spierkracht worden aangedreven. Hiervoor was, zoals de naam al aangeeft, waterkracht nodig. Een waterrad was te groot en te duur voor een kleine werkplaats. Bovendien leverde een waterrad zo veel energie dat het veel machines tegelijk kon aandrijven. Om de investering in een waterrad terug te kunnen verdienen, bouwden de ondernemers een groot gebouw waarin zij niet één, maar vele tientallen waterframes lieten plaatsen. Hiermee was de fabriek geboren. De katoenspinnerijen die in opdracht van Arkwright gebouwd werden, waren voor die tijd ongekend groot. Er waren fabrieken met zes verdiepingen die helemaal vol stonden met machines.

... naar stoomkracht

Voor de honderden fabrieken die verschillende ondernemers rond 1780 lieten bouwen, was een plek nodig aan een riviertje met voldoende stromend water. De beste plaatsen waren al snel bezet. De laatkomers moesten dan genoegen nemen met een minder gunstige plek. Spoedig bleek dat sommige fabrikanten in tijden van

BRON 14 In Manchester groeide het bedrijf van McConnell & Company uit tot een grote onderneming met de kenmerkende zes of zeven verdiepingen hoge fabrieksgebouwen. Deze afbeelding geeft de situatie rond 1820 weer.

BRON 15 In 1840 werd dit model gemaakt van een dubbelwerkende stoommachine (schaal 1:20).

droogte hun bedrijf een tijdje moesten sluiten. Er moest een nieuwe oplossing komen voor het probleem van de aandrijving van de machines.
De **stoommachine** was in zijn simpelste vorm in Engeland al sinds het begin van de achttiende eeuw in gebruik. In de mijnen waren met stoomkracht aangedreven waterpompen geplaatst om het grondwater weg te pompen. Dankzij de verbeteringen van James Watt (1736-1819) werd de toepassing flink verruimd. De stoommachine was in staat om de rol van het waterrad over te nemen. In 1778 werd de eerste stoommachine in een katoenspinnerij geïnstalleerd.
In een groeiend aantal bestaande bedrijven werd voor de zekerheid een stoommachine geplaatst. Het was een prettig vooruitzicht om, als er een droge periode aanbrak, een alternatief achter de hand te hebben. Ook omgekeerd: als er problemen waren met de stoommachine – en die waren zeker in de beginperiode zeer storingsgevoelig – kon men terugvallen op het waterrad.
De stoommachine leverde nog een ander belangrijk voordeel. De nieuwe, door stoom aangedreven fabrieken waren niet meer aan bepaalde plaatsen gebonden. Fabrikanten wisten precies waar ze hun fabrieken bij voorkeur wilden bouwen: midden in de stad. Hierdoor hoefden arbeiders geen kostbare tijd (en energie!) te besteden aan het lopen van huis naar de fabriek en terug.

Gebeurtenis, verschijnsel, ontwikkeling

Gebeurtenis
Een gebeurtenis is een concreet voorval. Hiervan is meestal precies bekend waar en wanneer het gebeurde: plaats en tijdstip (jaartal) zijn bekend. Veel gebeurtenissen uit vroegere perioden zijn door schilders of prentenmakers uitgewerkt. Van meer recente gebeurtenissen zijn er meestal foto's of filmbeelden. Enkele gebeurtenissen die tot nu toe in dit hoofdstuk behandeld zijn, zijn de uitvindingen door John Kay, James Hargreaves en Richard Arkwright en de plundertochten van de Luddieten.

Verschijnsel
In elke samenleving en in elke periode gebeurt er een heleboel volgens een regelmatig patroon en in ongeveer dezelfde vorm. Dit kunnen werkzaamheden zijn (de manier waarop men het land bewerkt), bestuur (de macht van een koning of parlement) of de manier waarop groepen mensen hun onderlinge conflicten oplossen (wel of geen oorlog) en ook de toepassing van (wetenschappelijke) kennis en het doen van uitvindingen. Dit noemen we verschijnselen. Meestal bestaan deze verschijnselen gedurende een lange tijd en veranderen deze niet of maar heel langzaam.

Ontwikkeling
Een reeks opeenvolgende gebeurtenissen kun je soms herkennen als een veranderingsproces. Als dat het geval is, spreken we van een ontwikkeling. De uitvinding van de schietspoel, het bouwen van de eerste spinning jenny of de verbetering van de stoommachine door James Watt zijn allemaal gebeurtenissen. Elk afzonderlijk zijn ze niet zo belangrijk. Maar samen, als een reeks gebeurtenissen, blijken ze een schakel te zijn in een groter veranderingsproces: de Industriële Revolutie. Een ontwikkeling is vaak pas na verloop van tijd herkenbaar. Zo is de term 'Industriële Revolutie' in 1837 voor het eerst gebruikt, ruim een halve eeuw na het begin ervan in Engeland.

Verdieping bij 5.1 en 5.2

Transportrevolutie

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde er op het gebied van het transport enorm veel. De bestaande mogelijkheden om personen en goederen van de ene plaats naar de andere te brengen verbeterden, maar er kwamen ook nieuwe mogelijkheden bij. Hierdoor werd het vervoer veiliger, sneller en goedkoper. In deze verdieping zijn acht tekstbronnen en drie beeldbronnen bij elkaar gebracht die informatie over dit veranderingsproces verschaffen.

BRON 16

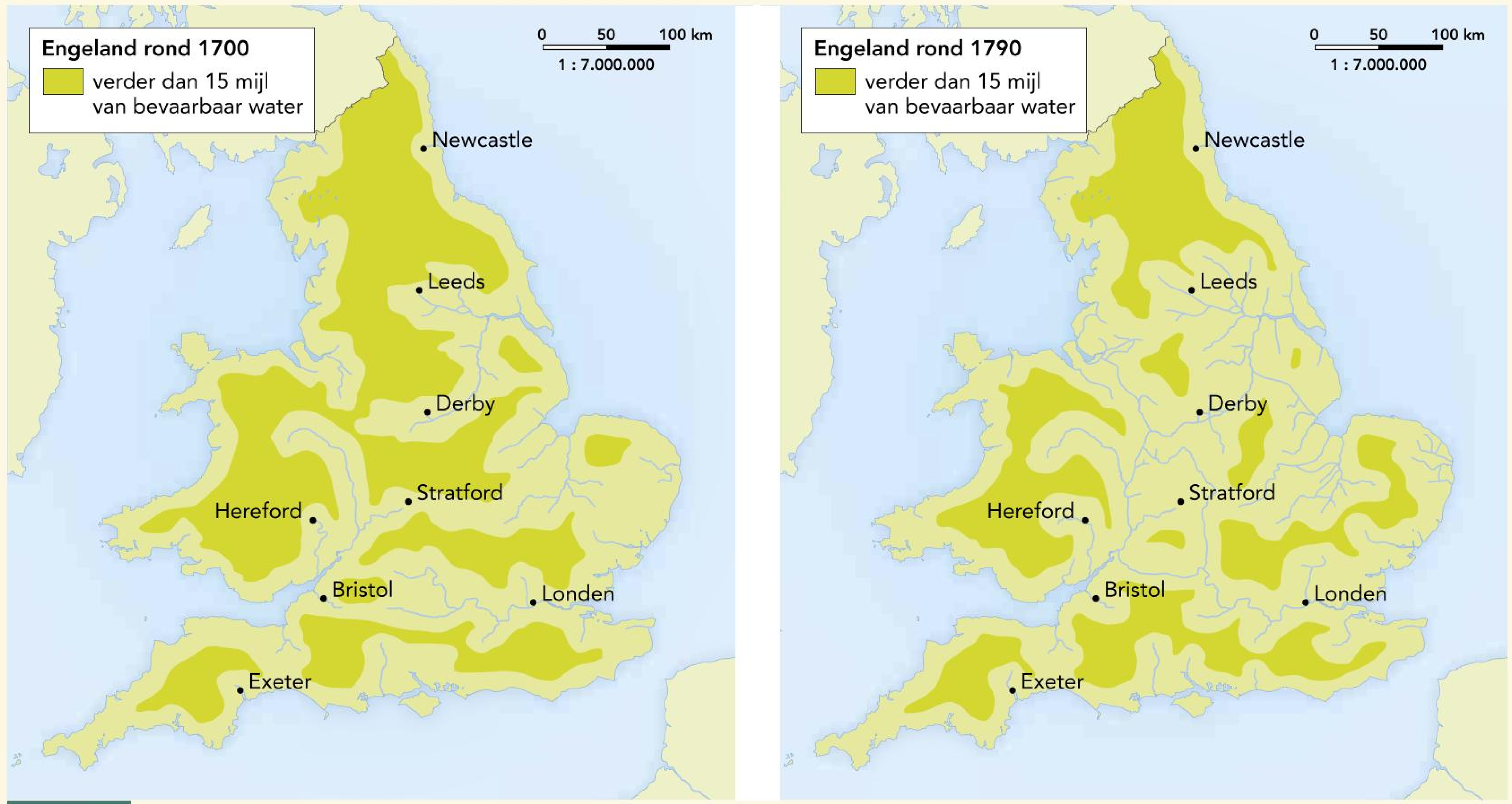
De Franse abbé Coyer sprak in 1749 in een brief aan een van zijn vrienden zijn verbazing uit over het ontbreken van tolheffingen in Engeland:
Ik vergat nog bij mijn beschrijving van het wegenstelsel te vertellen dat er noch tolhuizen noch tolbeambten te vinden zijn. Als u op dit eiland aankomt, zal uw bagage in Dover zeer grondig geïnspecteerd worden, waarna u door heel Groot-Brittannië kunt reizen zonder ook maar een enkele keer ondervraagd te worden. Als buitenlanders al zo'n behandeling krijgen, zal dat des te meer gelden voor de burgers. De douaneposten zijn aan de rand van het koninkrijk neergezet: daar wordt men voor de eerste en tevens enige keer gecontroleerd.

Aangehaald in: F. Braudel, Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Deel 3. De tijd van de wereld, 1990.

BRON 17

De eerste rails waren simpele houten staven waarop karren reden met wielen die eveneens van hout waren. Sinds de zeventiende eeuw werden ze gebruikt in de steengroeven van Bath, in de mijnen van Cornwall en voor vervoer van steenkool rond Newcastle. Over een dergelijke weg waar aan weerszijden meestal nog een buitenrand was aangebracht om te voorkomen dat het wiel van de rail liep, kon een paard een vier keer zwaardere last trekken dan over een gewone weg. Wat we goed in het oog moeten houden, is dat de houten rails in 1767 door gietijzeren rails vervangen werden, en dat na 1800 het onderzoek gericht werd op de aanpassing van een stoommachine die trekkracht kon leveren. In 1814 verscheen de eerste locomotief.

Uit: F. Braudel, Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). Deel 3. De tijd van de wereld, 1990.

BRON 18 Op deze kaartjes zijn de gebieden gemarkeerd die verder dan 15 mijl van bevaarbaar water (rivieren of kanalen) zijn gelegen. Het linker kaartje geeft de situatie rond 1700 weer en het rechterkaartje de situatie rond 1790.

BRON 19

De wegen waren niet in staat de nieuwe drukte te verwerken. 's Zomers waren ze stoffig en vol kuilen en gaten en als de herfst haar intrede deed, bedekt met een dikke laag modder. Het was al gevaarlijk genoeg voor de reizigers te paard of in de diligence, laat staan voor vrachtvervoer met lastdieren of met paard en wagen. In de achttiende eeuw had de regering telkens de bevolking aangespoord de plaatselijke wegen te verbeteren door hen het recht toe te kennen tolgeld te heffen en dus op de reizigers de kosten te verhalen van goed onderhouden wegen. In sommige streken werden hiermee behoorlijke resultaten bereikt, maar lang niet overal, te oordelen naar de opmerkingen van Arthur Young. Deze man doorkruiste in de tweede helft van de achttiende eeuw het hele land. De wegen in Lancashire vonden in zijn ogen geen genade. 'Ik wil,' zo schreef hij, 'alle reizigers waarschuwen die misschien van plan zijn door deze verschrikkelijke streek te reizen. Mijdt het zoals u de duivel zou mijden; want tien tegen een, u breekt uw nek!'

Bron: Roger Lockyer, e.a., Engeland. De geschiedenis van een wereldrijk, Utrecht/Antwerpen, 1967.

BRON 21

Naast de aanleg van kanalen werd veel energie gestoken in de verbetering van de landwegen. De slechte toestand van de wegen was te wijten aan het feit dat elke gemeente voor het onderhoud van haar eigen wegen moest zorgen. Aan deze lokale autonomie werd vanaf 1760 gedeeltelijk een eind gemaakt. Er werden doorgaande, met tolrecht belaste wegen aangelegd (de *turnpike roads*). Het onderhoud van de wegen kwam in handen van ondernemingen, die, om de kosten te dekken, betaling van de gebruikers mochten vragen. Het duurde overigens vele jaren voordat er kwalitatief goede wegen aangelegd en in goede staat gehouden konden worden. Hierbij speelde John MacAdam (1756-1836) een belangrijke rol. Deze Schotse ingenieur ontwikkelde een procedé om de wegen met een ondoordringbaar pantser te bedekken. Als basis diende enkele lagen van brokjes natuursteen, waarvan de tussenruimte opgevuld werd met ingespoeld en aangestampt zand. Toen men vervolgens leem ging gebruiken in plaats van zand waren de resultaten nog beter. De introductie van de wals verhoogde de kwaliteit van de weg aanzienlijk. Onder leiding van MacAdam was in 1819 al bijna 1200 km nieuwe weg aangelegd of waren bestaande wegen grondig verbeterd.

Vrij naar: H.J. Dyos en D.H. Aldcroft, British Transport. An economic survey from the seventeenth century to the twentieth, 1969.

BRON 20 Een anonieme negentiende-eeuwse gravure van een koets op een Engelse landweg.

5 3 Voor een handvol stuivers

DEELVRAAG
3 **Wat waren de werk- en leefomstandigheden in de snel groeiende industriesteden tijdens de Industriële Revolutie?**

Tegengestelde belangen

De eigenaren van de fabrieken, de fabrikanten, hadden veel geld geïnvesteerd. De bouw van de fabriek en de aankoop van de machines hadden hen veel geld gekost. Dit wilden ze zo snel mogelijk terugverdienen. Ze wilden zelfs nog meer: niet alleen de gemaakte kosten terugverdienen, maar ook nog zo veel mogelijk winst maken. Dit konden de fabrikanten doen door tegen zo laag mogelijke kosten zo veel mogelijk goederen te maken. Al snel merkten ze dat ze aan enkele uitgavenposten weinig konden veranderen. De kosten van de fabriek en de machines waren al gemaakt en ook aan de prijs die ze voor de grondstoffen moesten betalen, konden ze niet veel afdingen. Waar wél aan geknibbeld kon worden, dat waren de loonkosten. Zeker in een tijd waarin er een overschot aan arbeiders was, konden de fabrikanten de arbeiders lang en zo hard mogelijk laten werken tegen een zo laag mogelijk loon. In de beginperiode van de **Industriële Revolutie** gebeurde dat dan ook. Hierdoor waren de **arbeidsomstandigheden** erg slecht.

BRON 22 Een foto van een katoenfabriek in Lancashire, gemaakt aan het eind van de negentiende eeuw.

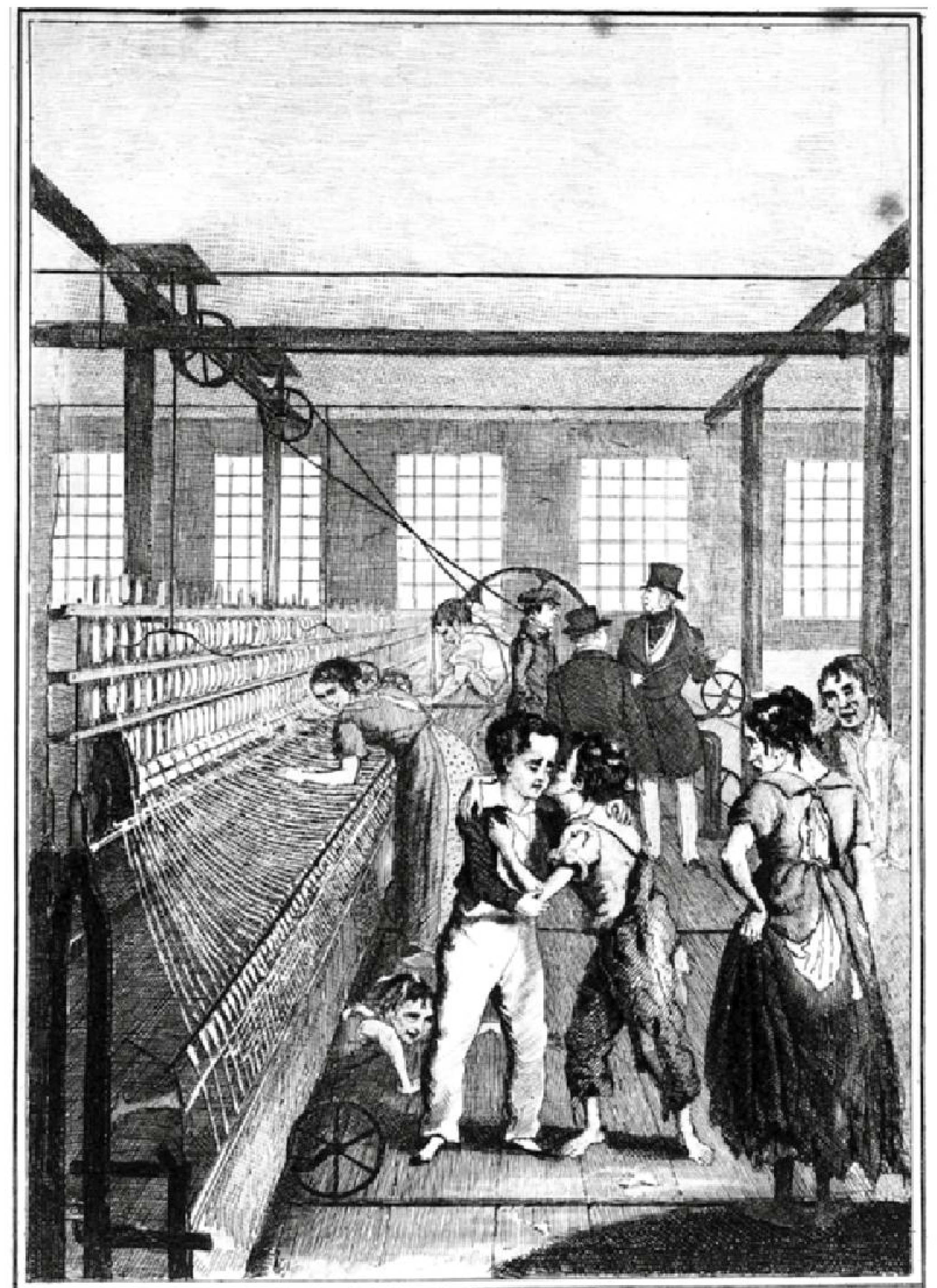
BRON 23

Tot je erbij neervalt
In 1832 voerde een parlementaire onderzoekscommissie een onderzoek naar kinderarbeid uit. De verslagen daarvan zijn bewaard gebleven. Op 1 juni 1832 werd Joseph Herbergram ondervraagd:
Vraag: Wat waren uw werktijden?
Antwoord: Van vijf uur in de morgen tot acht uur in de avond.
Vraag: U was, op een leeftijd van zeven jaar, gedurende 14,5 uur per dag met werk bezig?
Antwoord: Ja.
Vraag: Werd u tegen het eind van de dag niet suf en slaperig?
Antwoord: Ja, het begon rond drie uur en werd dan erger en erger. Tussen zes en zeven uur werd het heel erg.
Vraag: Op welke manier had het werk gevolgen voor uw ledematen?
Antwoord: Toen ik een half jaar werkte, voelde ik dat mijn knieën en enkels pijn gingen doen. Later werd het alleen maar erger.
Vraag: Hoe ver woonde u van de fabriek vandaan?
Antwoord: Ongeveer anderhalve kilometer.
Vraag: Was het voor u pijnlijk om naar de fabriek te lopen?
Antwoord: Ja, vooral 's morgens kon ik maar amper lopen. Ik mocht mijn armen om de schouders van mijn broer en zus slaan en zij zeulden me zo naar de fabriek.
Aangehaald in: C. van der Heijden en A. van Voorst, Met de loep op Lancashire, 2003.

De fabrikanten wilden het kapitaal dat zij in de gebouwen en machines gestoken hadden op alle mogelijke manieren rendabel maken. Om hun arbeiders zo hard mogelijk te laten werken, voerden ze het systeem van de nachtarbeid in. In sommige fabrieken waren er twee even grote ploegen van arbeiders, die elk de hele fabriek draaiende moesten houden. De ene ploeg werkte twaalf daguren en de andere twaalf nachtelijke uren. Geen wonder dat de arbeiders (niet alleen de kinderen, maar ook de volwassenen) door onvoldoende nachtrust niet altijd geconcentreerd aan het werk waren. Bij de onveilige machines gebeurden dan ook veel ongelukken.

BRON 24

Gegrepen door een drijfriem
Men ziet in Manchester naast de vele misvormden een groot aantal verminkten: de een mist geheel of gedeeltelijk een arm, de ander een voet en de derde een half been. Men meent onder een leger te verkeren dat juist van een veldtocht teruggekeerd is. In de *Manchester Guardian* stonden bijna wekelijks verslagen van ernstige ongevallen. Op 15 juni 1844 werd een jongen in Saddleworth door een rad gegrepen, meegesleurd, geheel verpletterd en overleed. Twee weken later raakte in een machinefabriek een jongeman onder een slijpsteen, die hem twee ribben brak en zijn lichaam zwaar ontvleesde. Op 24 juli stierf een meisje in Oldham na door een riem vijftig maal rondgeslingerd te zijn, geen bot bleef heel. Het ziekenhuis van Manchester had in 1843 alleen al 962 gevallen van door machines veroorzaakte verwondingen en verminkingen te behandelen. Het aantal andere in het ziekenhuis behandelde ongevallen bedroeg 2.426. Een rekensom leert dat op elke vijf ongevallen door andere oorzaken er twee kwamen, die door machines veroorzaakt waren.
Bron: Friedrich Engels, De toestand van de arbeidersklasse in Engeland, 1845.

BRON 25 'Liefde overwint de angst'. Tekening uit de roman *The adventures of Michael Anderson, the Factory Boy*, 1840.

De fabrikanten deden weinig om deze situatie te verbeteren. Er is eerder van het tegendeel sprake. Met een streng fabrieksreglement probeerden ze de arbeiders tot nog harder werken aan te zetten en hen zelf verantwoordelijk te maken voor eventuele ongelukken.

De stad groeit als kool

Tot in de negentiende eeuw bestond tussen stad en platteland een duidelijk zichtbaar verschil. Om de meeste steden lagen wallen of muren, met poorten die 's avonds dicht gingen. Op het platteland was veel meer ruimte en was de bebouwing minder dicht. Hier lagen de dorpen waar het grootste deel van de bevolking zich bezighield met de landbouw of met de ambachtelijke nijverheid. De industrialisatie doorbrak dit patroon. Omdat de eerste fabrieken nog met waterkracht werkten, bouwde men deze aan snel stromende riviertjes op het platteland. Met de toepassing van stoommachines veranderde dit. Fabrieken konden voortaan ook in steden opgezet worden. In korte tijd groeiden dorpen uit tot forse steden of ontstonden er nieuwe industriesteden. Dit verschijnsel noemen we **urbanisatie**.
In verband met de hoge transportkosten was het voordelig om een vestigingsplaats te zoeken in de buurt van de grondstoffen of energiebronnen.

Ieder doet maar wat

Voor een snelgroeiende industriestad was er geen tijd om een goed uitbreidingsplan te maken. Daarom lieten de fabrikanten zo dicht mogelijk bij de fabrieken op zo weinig mogelijk ruimte zo veel mogelijk huizen bouwen. Aan de aanleg van waterleiding, riolering, straatverlichting, afvalverwijdering of de verharding van de straten en stegen dacht nog niemand. De stad was rommelig, smerig en ongezond.

BRON 26

Deze onzindelijkheid is op het platteland, waar de bevolking verspreid leeft, niet zo schadelijk. Maar bij de Ierse arbeiders is het tot een tweede natuur geworden. In de grote steden wordt deze onzindelijkheid echter gevaarlijk. Zoals hij thuis gewend was, gooit de Ier ook hier al het vuil en het afval voor de deur. Net als thuis bouwt hij een varkenshok tegen het huis aan en als dat niet gaat, laat hij zijn varken bij zich in de kamer slapen. Deze nieuwe, abnormale soort van veeteelt is geheel van Ierse oorsprong.

BRON 27 Door de rokende schoorstenen was Manchester vanaf een afstand nauwelijks zichtbaar.

Een snel uit de grond gestampte arbeidersbuurt was een wanordelijke massa van drie en vier verdiepingen hoge huizen met nauwe, kromme en smerige straatjes. De huizen waren van de kelder tot onder de nok van het dak bewoond. Ze waren vuil van buiten en van binnen. Maar dit was nog niets vergeleken bij de woningen in de nauwe binnenplaatsen en steegjes tussen de straten. Friedrich Engels was daar eens bij toeval terechtgekomen.

BRON 28

Een wirwar van stegen en krotten

Je komt van de ene binnenplaats op de andere: al maar ga je hoeken om en nauwe, vuile bochten en gangen door, totdat je na enige tijd de richting helemaal kwijt bent en niet meer weet welke kant je op moet. Overal half of geheel vervallen bouwsels, in de huizen zelden een planken- of stenen vloer, wel daarentegen bijna altijd kapotte, verzakte deuren en vensters, en een smeerboel ...! Alom vuilnishopen, drek en afval; stilstaande poelen in plaats van goten en een stank die het ieder beschaafd mens onmogelijk zou maken in zo'n buurt te wonen.

Bron: Friedrich Engels, De toestand van de arbeidersklasse in Engeland, 1845.

BRON 29

In de diepte stroomt, of beter gezegd stagneert de Irk, een smalle, pikzwarte, stinkende stroom vol rommel en afval die hij op de rechteroever aan land spoelt. Bij droog weer blijven op deze oever een lange reeks van de meest weerzinwekkende, zwartgroene modderpoelen staan, uit de diepte waarvan voortdurend giftige gasbellen opstijgen, die een dusdanige stank verspreiden dat het zelfs boven op de brug, veertig à vijftig voet boven de waterspiegel, nog onverdraaglijk is.

Bron aangehaald in: C. van der Heijden en A. van Voorst, Met de loep op Lancashire, 2004.

BRON 30

Zodra men buiten Manchester is, waar men in de gelegenheid is er vanaf een afstand naar te kijken, dan is de eerste indruk dat de hele omgeving en de omringende dorpen geheel gedomineerd worden door monumentale torens. Tegen de heuvels oplopend, merkt men al na vijftig tot honderd meter dat het donkere rookpluimen zijn die vanaf de top naar beneden komen en al snel wordt het daarna duidelijk dat ze door fabrieken uitgebraakt zijn.

Bron aangehaald in: C. van der Heijden en A. van Voorst, Met de loep op Lancashire, 2004.

Verdieping bij 5.3

Werken tot je erbij neervalt?

Je onderzoekt de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van bronnen.
Bij je onderzoek concentreer je je op de volgende onderwerpen:

- I Kinderarbeid in Engeland tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw.
- II De veiligheid in de fabrieken in Engeland in de eerste helft van de negentiende eeuw.
- III De sociale verhoudingen in Engeland in de eerste helft van de negentiende eeuw.

BRON 31

(John Fielden)

Op een bijeenkomst in Manchester beweerde een man dat een kind in een fabriek zo'n veertig kilometer per dag aflegt. Ik was verbaasd door deze opmerking en toen ik naar huis ging, liep ik naar mijn fabriek en met een klok in de hand keek ik naar een kind dat aan het werk was en nadat ik een tijd naar haar had gekeken, berekende ik de afstand die zij in een dag moest afleggen. Tot mijn verbazing kwam ik op zo'n 32 kilometer uit.

BRON 32

(Thomas Turner)

Vraag: Kunt u, op basis van uw ervaring, een vergelijking maken tussen de gezondheid van kinderen in katoenfabrieken en in andere beroepen?
Antwoord: Ja.
Vraag: Wat zijn de resultaten van uw observaties op dit punt?
Antwoord: Dat mensen die in fabrieken werken veel gezonder zijn dan wevers en evengoed als mensen in andere beroepen.
Vraag: Heeft u, in de afgelopen maand, de fabrieken van McConnell and Kennedy in Manchester geïnspecteerd?
Antwoord: Ja.
Vraag: Hoeveel mensen werkten er in die fabriek?
Antwoord: 1125.
Vraag: Hoe was in het algemeen gesteld met hun gezondheid?
Antwoord: Het algemene beeld was goed en gezond.
Vraag: Denkt u dat het de gezondheid van kinderen van acht jaar ten goede komt als zij twaalf uren op hun benen moeten staan?
Antwoord: Ik ben niet voorbereid om u daarop een antwoord te geven.
Men kan erover van mening verschillen.

BRON 33

(Andrew Ure)

Ik heb, gedurende verschillende maanden, veel fabrieken bezocht, zowel in Manchester als in de omliggende districten en ik heb niet een keer gezien dat een kind geslagen werd. Het zien van de kinderen in de fabrieken stemde mij steeds blijmoedig. Het was verrukkelijk de rapheid te zien waarmee zij werkten. De kinderen leken altijd vrolijk en vlug, zij hadden er duidelijk plezier in om hun spieren te gebruiken. Het werk van deze levendige elfjes leek op het bedrijven van sport. Zich bewust van hun vaardigheid, waren ze verrukt deze aan elke vreemdeling te laten zien. Op het eind van de dag toonden zij geen teken van uitputting, want wanneer zij uit de fabriek kwamen, begonnen ze op de dichtstbij gelegen speelplaats direct te stoeien met de levendigheid van jongens die net uit school komen.

BRON 34

(Hannah Brown)

Vraag: Op welke leeftijd begon je in fabrieken te werken?
Antwoord: Toen ik negen was.
Vraag: Hoe lang werkte je?
Antwoord: Ik begon om zes uur en werkte door tot negen uur 's avonds.
Vraag: Hoeveel tijd kreeg je om te eten?
Antwoord: Helemaal geen tijd.
Vraag: Had dit gevolgen voor je ledematen?
Antwoord: Ja, ik had veel pijn in mijn benen.
Vraag: Zijn je ledematen hierdoor misvormd?
Antwoord: Ja, mijn beide knieën staan naar binnen.
Vraag: Werden er ook straffen uitgedeeld?
Antwoord: Ja.
Vraag: Heeft meneer Ackroyd je ooit mishandeld?
Antwoord: Ja, hij trok mij aan mijn haar en mijn oor en duwde mij en gaf mij meer dan eens klappen.
Vraag: Werden andere kinderen ook zo mishandeld?
Antwoord: Ja, ik zag hoe hij een familielid van mij aan het haar trok.
Vraag: Bedoel je dat hij haar aan het haar meesleepte?
Antwoord: Ja, een paar meter.

Vervolg verdieping bij 5.3

BRON 35

(Robert Owen)
Vraag: Op welke leeftijd worden kinderen tot uw fabriek toegelaten?
Antwoord: Vanaf tien jaar.
Vraag: Waarom neemt u geen jongere kinderen in dienst?
Antwoord: Omdat ik dit nadelig voor de ontwikkeling van de kinderen vind en het is op den duur niet voordelig voor de werkgever.
Vraag: Welke redenen hebt u om te denken dat het slecht is om kinderen op jongere leeftijd al aan het werk te zetten?
Antwoord: Zeventien jaar geleden nam ik New Lanark van Mr. Dale over. Ik trof daar toen 500 kinderen aan, die voornamelijk uit weeshuizen in Edinburgh kwamen. De meeste kinderen waren tussen de vijf en acht jaar oud. Zij werkten dertien uur per dag. Al snel merkte ik dat de kinderen in hun lichaamsgroei en hun verstandelijke ontwikkeling geremd werden. Op het eerste gezicht zagen ze er goed gevoed en gekleed uit. Maar hun ledematen waren meestal vergroeid en ze waren te klein voor hun leeftijd. Ik kwam tot de conclusie dat de oorzaak hiervan was dat de kinderen op zo jonge leeftijd gedurende zoveel uren in de fabrieken te werk werden gesteld. Daarom nam ik, zodra ik daartoe de macht had, maatregelen om een eind te maken aan een zo schadelijk systeem.

BRON 36

(William Dodd / John Reed)
John Reed is een droevige, misvormde jonge man uit Cromford. Dit is zijn trieste verhaal:
'Ik begon in de fabriek van de Arkwrights te werken toen ik negen jaar was. Ik was toen een sterke, gezonde jongen. Ik begon met twee shilling in de week voor 72 uur werk. Ik werkte 10 jaar in deze fabriek en kreeg uiteindelijk 6 shilling en drie dime in de week, het hoogste loon dat ik ooit heb gehad. Ik werd langzamerhand kreupel tot ik op negentienjarige leeftijd niet meer aan de machines kon staan en mijn werk moest opgeven. In totaal had ik ongeveer 130 shilling verdiend en voor dit bedrag ben ik kreupel geworden, zoals u kunt zien. Ik werd aan de kant gezet door degenen die hadden geprofiteerd van mijn werk zonder dat ik ook maar een cent kreeg.'

BRON 37

(Michael Ward)
Vraag: Wat kunt u zeggen over de gezondheid van de arbeiders in katoenfabrieken?
Antwoord: Ik heb vaak mensen uit fabrieken zien komen en af en toe patiënten bezocht. Vorige zomer bezocht ik drie katoenfabrieken met dr. Clough uit Preston en meneer Barker uit Manchester en we konden het er nog geen tien minuten uithouden zonder naar adem te snakken. Hoe kunnen mensen die gedoemd zijn hier twaalf tot vijftien uur door te brengen dit verdragen? Als we rekening houden met de hoge temperatuur en de luchtvervuiling verbaast het mij zeer hoe de arbeiders deze opsluiting zo lang kunnen volhouden.
Vraag: Wat kunt u zeggen over de gezondheid van kinderen in katoenfabrieken als u die vergelijkt met die van kinderen in andere beroepen?
Antwoord: De gezondheid van kinderen in katoenfabrieken is veel slechter dan die van kinderen in andere beroepen.
Vraag: Wat kunt u de commissie verder nog vertellen?
Antwoord: Katoenfabrieken zijn slecht, zowel voor de lichamelijke als de geestelijke gezondheid van arbeiders. Het zijn broedplaatsen van ziektes en ondeugd.
Vraag: Hebt u ongelukken met kinderen in de fabrieken waargenomen?
Antwoord: Toen ik arts was in het ziekenhuis werden er regelmatig slachtoffers van ongelukken binnengebracht. Handen en armen van kinderen waren door de machines gepakt. In veel gevallen lagen de spieren en de botten bloot. Soms waren een of twee vingers verdwenen. Vorige zomer bezocht ik Lever Street School. 106 kinderen die op dat moment de school bezochten, werkten in de fabriek. Bijna de helft van hen (47) had verwondingen opgelopen door de machines.

5 4 Europa op zoek naar markten

DEELVRAAG
4 Hoe en waarom veranderde na 1850 de verhouding tussen West-Europa en de gebieden in Afrika en Azië?

Groot-Brittannië zet de toon

In de negentiende eeuw groeide Groot-Brittannië uit tot het machtigste land ter wereld. In 1851 werd er een grote volkstelling gehouden. Hierdoor is precies bekend hoeveel mensen er toen woonden: 20.959.477. Dit komt overeen met 1,6 procent van de wereldbevolking.

BRON 38

Groot-Brittannië heerst
De 1,6 procent van de mensen die Brits waren, produceerde de helft van al de steenkool en het ijzer ter wereld, beheerste bijna twee derde van de scheepvaart en was betrokken bij een derde van alle handel. Nagenoeg alle katoenen producten op aarde werden gemaakt in Britse fabrieken door machines die in Groot-Brittannië waren uitgevonden en geproduceerd. Londense banken hadden meer geld in omloop dan alle andere financiële centra in de wereld bij elkaar. Londen was het hart van een gigantisch en groeiend rijk dat op zijn hoogtepunt 30 miljoen vierkante kilometer zou beslaan. Op een gegeven moment was 'God Save the Queen' het volkslied van een kwart van de wereldbevolking.
Uit: Bill Bryson, Een huis vol. Een kleine geschiedenis van het dagelijks leven, 2010.

Steeds grotere goederenstromen

Veel van de grondstoffen die in de Engelse fabrieken verwerkt werden, kwamen uit (sub-)tropische gebieden. Niet alleen uit Brits-Indië, maar ook uit andere delen in Azië, Afrika en Amerika. Hierbij ging het om reusachtige hoeveelheden. Terwijl er in Engeland van 1741 tot 1750 nog geen miljoen kilogram ruwe katoen werd ingevoerd, was dit een halve eeuw later al meer dan 30 miljoen kilogram. Weer een halve eeuw later was de invoer van ruwe katoen uit bijvoorbeeld Egypte en India tot meer 250 miljoen kilogram toegenomen. En uit het huidige Iran haalden de Engelsen al heel veel olie.

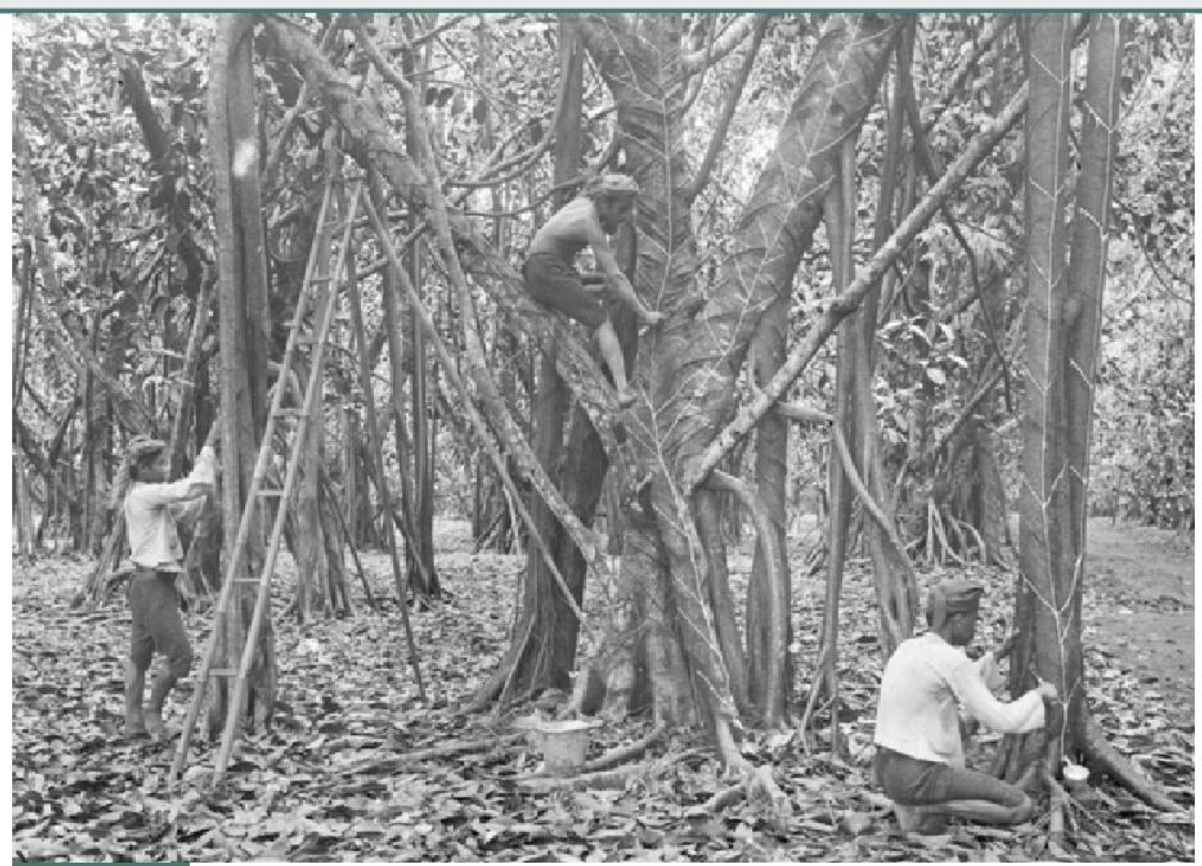

BRON 39 Bij de oliewinning in de negentiende eeuw speelde de zorg voor een schoon milieu nog geen rol. Uit deze boortoren op Borneo (het huidige Kalimantan) spuit de ruwe olie de lucht in. Op de voorgrond liggen de buizen wel al klaar. Ook ligt er al een spoorlijntje, waarmee de vaten olie kunnen worden afgevoerd. Deze foto is tussen 1903 en 1907 gemaakt.

Engeland was niet alleen voor de grondstoffen afhankelijk van overzeese gebieden. De producten die de Britse fabrieken maakten, moesten ook verkocht worden. In het begin werden de kopers vooral in het eigen land of op het Europese vasteland gevonden. Maar toen deze landen óók met een eigen industrie begonnen, werd het dringen geblazen. De oplossing was simpel: in Afrika en in Azië wonen honderden miljoenen mensen. Dat waren allemaal mogelijke kopers van eenvoudige en goedkope Europese industrieproducten.

Een nieuw koloniaal hoofdstuk

De zekerste manier om de (het liefst dichtbevolkte) delen van Afrika en Azië als grondstoffenleverancier of als **afzetgebied** veilig te stellen, was het gebied te veroveren. Dit gebeurde dan ook op grote schaal. De manier waarop verschilde veel van de wijze waarop de Europeanen dat in de Tijd van ontdekkers en hervormers deden. Toen beperkten de Portugezen, Hollanders en Engelsen zich voornamelijk tot het vestigen van handelsposten, vooral aan de kust.

BRON 40 Rubbertappers aan het werk op het eiland Java. Deze foto is kort na 1900 gemaakt.

Na 1850 gingen de Europeanen, de Engelsen voorop, zich steeds meer met de inrichting van het lokale bestuur in de overzeese gebieden bemoeien. In de meeste gevallen draaide het uit op het veroveren van grote gebieden. De veroverde delen van Azië en Afrika werden een kolonie van een Europees land. Deze tweede golf van kolonisatie wordt het **modern imperialisme** genoemd. Het resultaat was dat Afrika en Azië meer en meer afhankelijk werden van Europa.

BRON 41

Bij onwilligheid de kraan dicht

In de overzeese gebieden was aan het eind van de Tijd van burgers en stoommachines door de komst van de Europeanen veel veranderd. Aan het eind van dit tijdvak was het bewegende filmbeeld uitgevonden. Al na korte tijd werden in de bioscoop nieuwsoverzichten vertoond. Professor Bouman bekeek het jaaroverzicht uit 1902. Hij gaf daarvan de volgende beschrijving:

Opening van de spoorlijn door Uganda. Niet minder imposant: de voltooiing van de stuwdam te Assoean. Een zware steenconstructie, veertig meter hoog, twee kilometer lang. Een muur van rood graniet, die de Engelsen in staat stelt door enkele handgrepen van een paar ingenieurs de bevloeiing van uitgestrekte vlakten te regelen – eventueel op te schorten, indien men op onwilligheid mocht stuiten. De katoenproductie van de Soedan zou nu snel stijgen. Zonder katoen geen Manchester!

De laatste meters film, een opname van spinnerijen en weverijen in Lancashire in aanbouw, waren blijkbaar door een defect in het projectieapparaat wat verschroeid.

Bron: P.J. Bouman, Revolutie der eenzamen. Spiegel van een tijdperk, 1976.

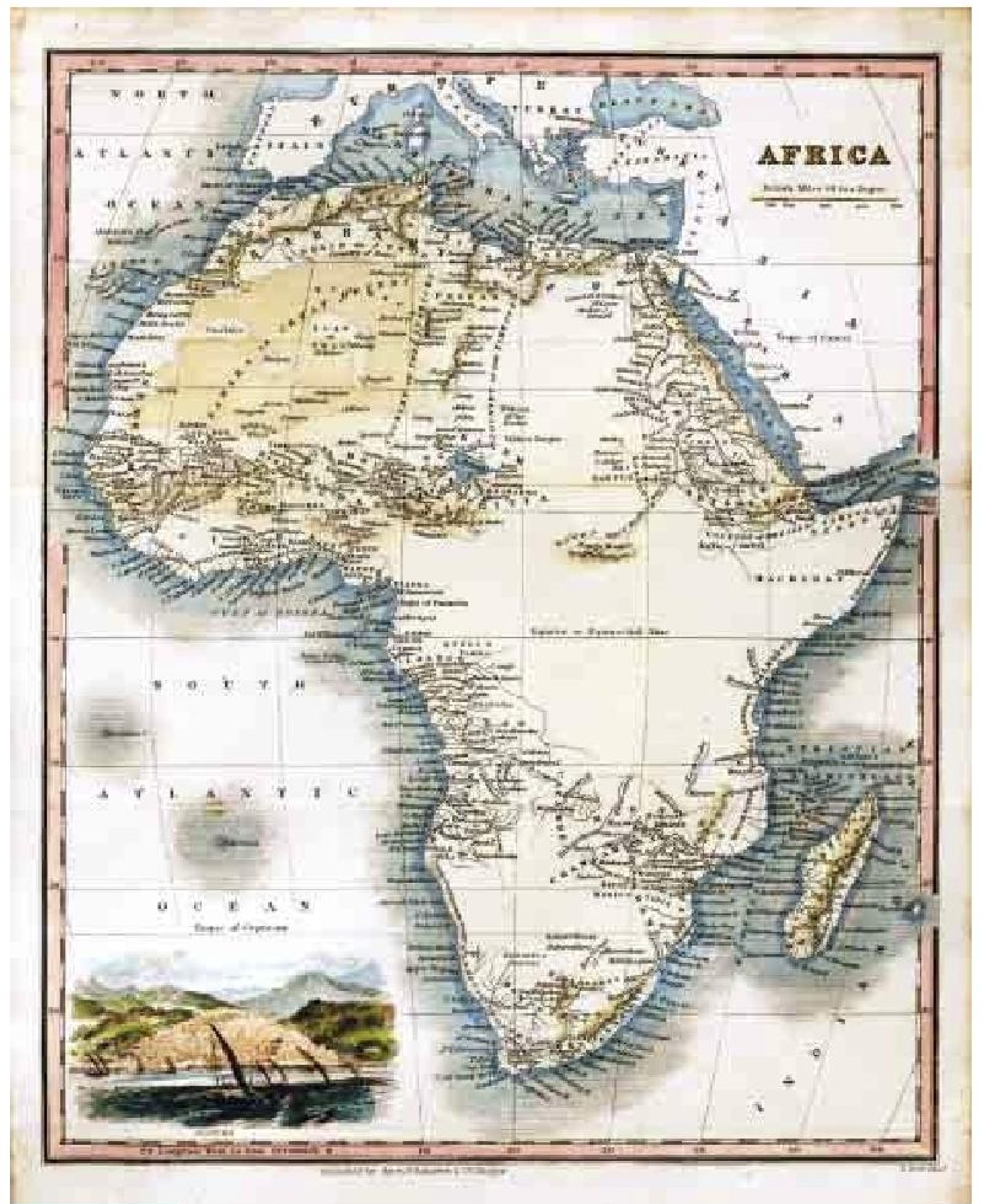
Politieke motieven

In het voorgaande zijn al twee belangrijke economische motieven voor het modern imperialisme genoemd: de behoefte aan grondstoffen en het zoeken van afzetmarkten. In de tweede helft van de negentiende eeuw lieten ook minder geïndustrialiseerde Europese landen hun oog op gebieden in Azië en Afrika vallen. Bij hen speelden ook politieke en culturele motieven een belangrijke rol.
Zo bouwde Frankrijk na 1870 een groot koloniaal rijk op. Behalve in Indo-China (het huidige Vietnam, Cambodja en Laos) veroverden de Fransen in het westen en noorden van Afrika een enorm uitgestrekt gebied. Meer dan driekwart van dit gebied bestond uit woestijn. Op het moment van verovering was niet bekend dat de bodem belangrijke grondstoffen bevatte. Evenmin waren het dichtbevolkte gebieden: een belangrijke afzetmarkt was dit deel van Afrika zeker niet.
De verklaring voor dit koloniale avontuur van de Fransen ligt in een verschuiving van de machtsverhoudingen in Europa. In de loop van de negentiende eeuw was in Europa het **nationalisme** een belangrijke factor geworden. Veel volkeren in het midden van Europa woonden nog niet in één staat bij elkaar. Vooral bij de Duitsers, die over tientallen kleine staatjes verspreid waren, groeide de wens om één staat te vormen. Na een reeks van oorlogen lukte hen dit in 1870. In dat jaar viel Pruisen, de belangrijkste Duitse staat, Frankrijk binnen. In korte tijd verpletterden de Pruisen het Franse leger.
Het was voor de Fransen moeilijk te verteren dat ze voortaan op het Europese vasteland niet meer de hoofdrol speelden. Na 1871, toen het Duitse Keizerrijk werd uitgeroepen, was Duitsland in Europa een machtig land aan het worden. Frankrijk ging buiten Europa op zoek naar eerherstel. Door het veroveren van een groot koloniaal rijk wilde men laten zien dat Frankrijk nog steeds meetelde.

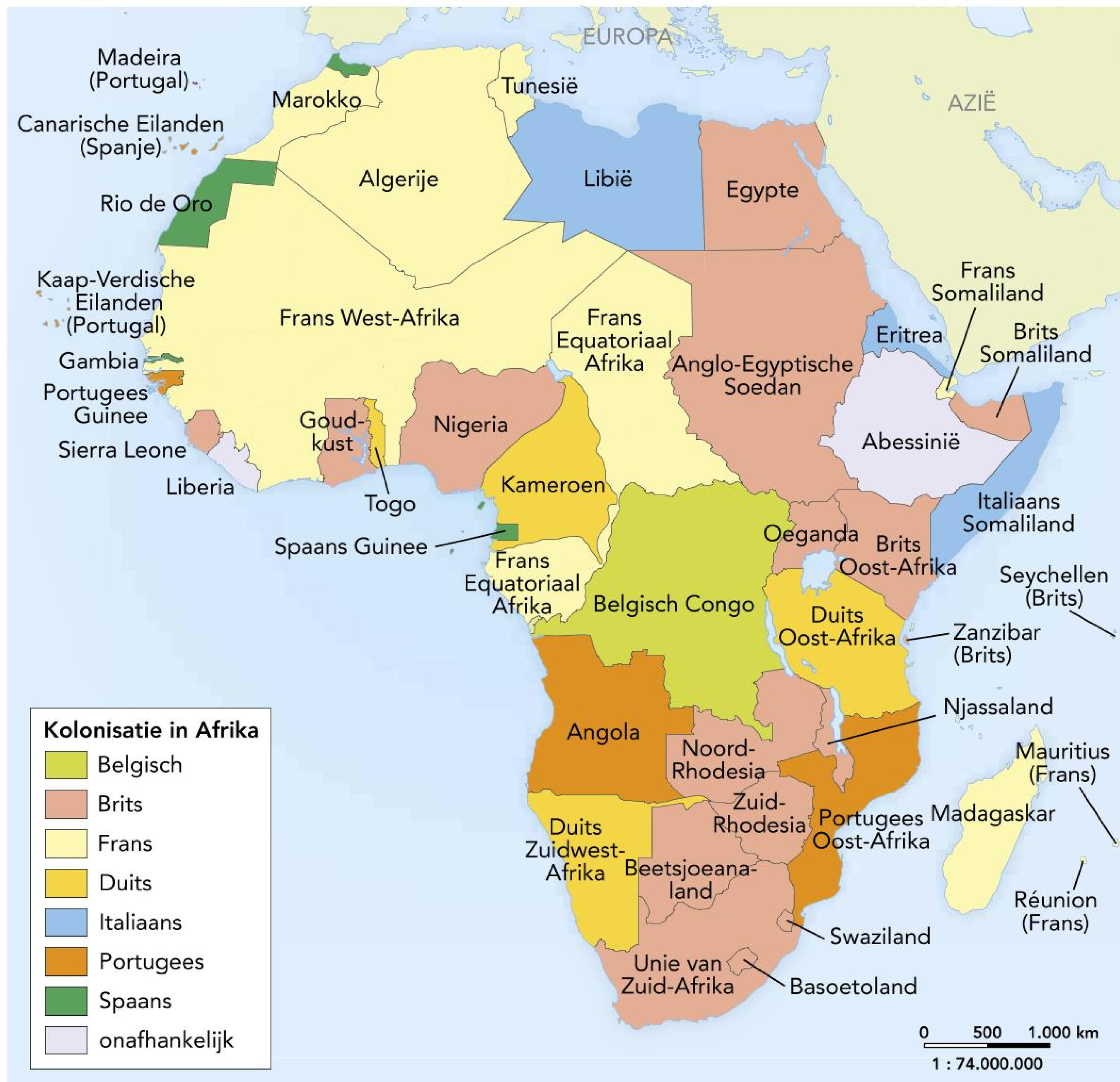

BRON 42 De havensteden in de buurt van de nieuwe industriegebieden groeiden snel. Een groot deel van de grondstoffen werd in de havens gelost en vandaar over het water, per spoor of over de weg (met paard en wagen) naar de fabrieken gebracht. De industrieproducten vonden via dezelfde havens hun weg naar de consument.

Als gekeken wordt naar de oppervlakte, dan had Frankrijk op den duur een groter deel van Afrika in handen dan de Engelsen.

BRON 43 Op deze kaart is weergegeven wat er in 1839 over dit continent bekend was.

De wedren om Afrika

De verdeling van Afrika vond in korte tijd plaats. Het waren echter niet alleen de Engelsen en de Fransen die hun 'plaats onder de zon' opeisten. Toen ook de Duitsers, Italianen en Belgen hun oog op delen van Afrika lieten vallen, liepen de spanningen in Europa flink op. Daarom organiseerde de Duitse kanselier Bismarck in 1884/1885 de **Conferentie van Berlijn**. Hier verdeelden de Europese grootmachten achter de tekentafel Afrika onder elkaar. Op willekeurige wijze trokken zij grenslijnen zoals blijkt uit een uitspraak van de Engelse premier Lord Salisbury (bron 44).

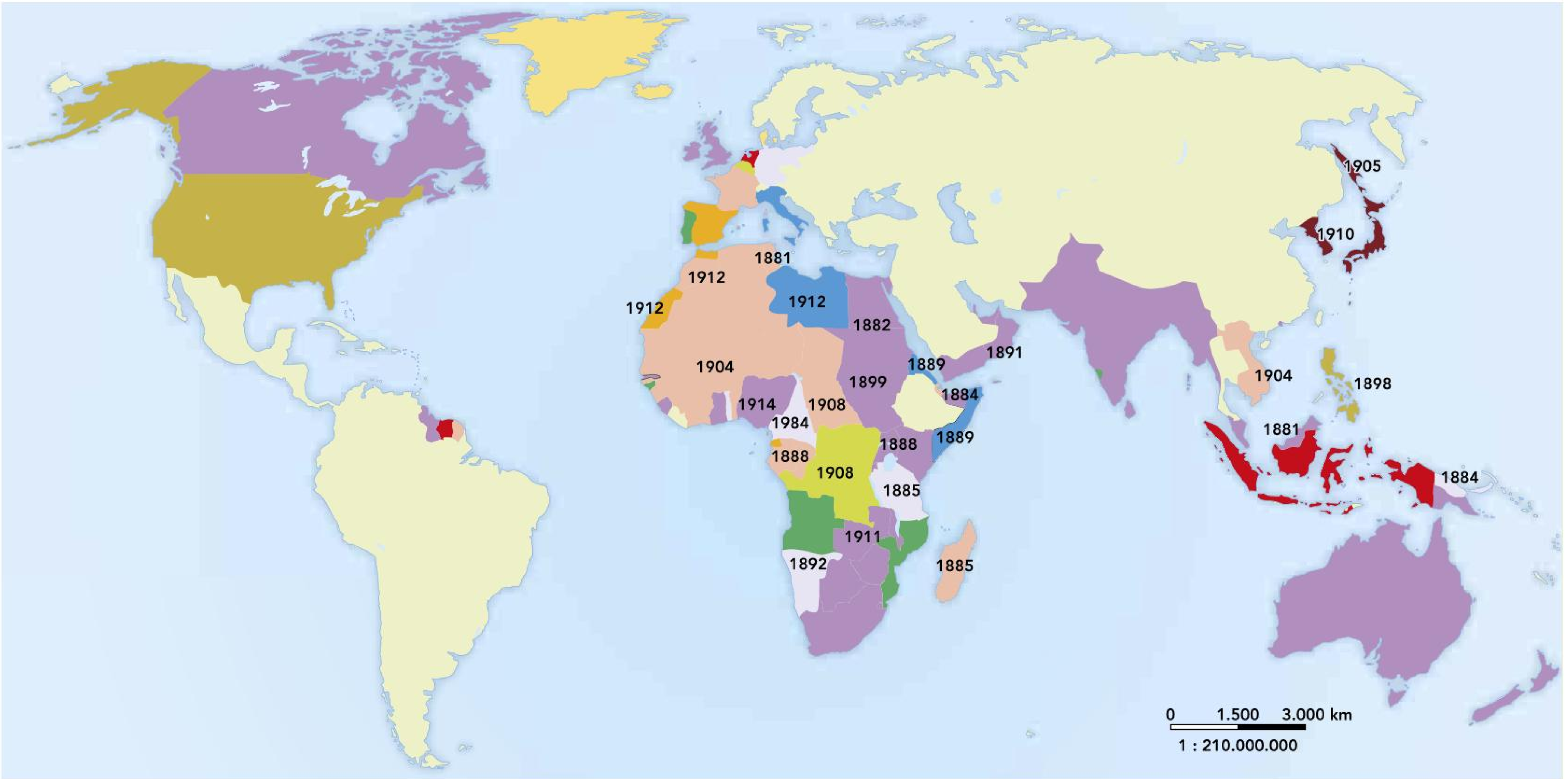
BRON 44

Met de liniaal en de ogen dicht

We zijn bezig geweest lijnen te trekken op kaarten van gebieden waar geen blanke ooit een voet had gezet; we hebben elkaar bergen en rivieren gegeven, alleen gehinderd door het ongemak dat we nooit precies wisten waar ze lagen.

Bron: M. Bentley, Lord Salisbury's World, 2001.

BRON 45 Op deze kaart van Afrika, die de situatie in 1914 weergeeft, is goed te zien dat maar weinig gebieden in dit continent niet gedurende kortere of langere tijd een Europese kolonie zijn geweest.

BRON 46 Europese landen en hun kolonies rond 1900.

Culturele motieven

Na verloop van tijd voelde een toenemend aantal Europeanen zich ongemakkelijk bij het optreden van de Europeanen in Afrika. Bijna niemand in West-Europa twijfelde aan de **superioriteit** van de westerlingen. Vrij algemeen was de overtuiging dat het christendom de beste godsdienst en de westerse beschaving verreweg de meest hoogstaande cultuur was. Het boek van Charles Darwin uit 1859, *On the Origin of Species* (waarin hij onder andere constateerde dat in de natuur de best aangepaste soorten steeds overleven) beschouwden sommigen zelfs als een wetenschappelijk bewijs voor deze gedachte. Maar waarom zou men die superieure cultuur alleen voor zichzelf reserveren? Was het niet beter dat de nog 'onbeschaafde' volkeren 'in donker Afrika' ook zouden kunnen meeprofiteren van de verworvenheden van 25 eeuwen westerse beschaving? De verspreiding van het christendom – een van de pijlers van de westerse beschaving – speelde daarbij een belangrijke rol.
Zo werd (naast de industrieproducten) ook de westerse beschaving een exportproduct. Duizenden missionarissen en zendelingen trokken eropuit om elders in de wereld 'iets groots te verrichten'. Hierbij ging het niet alleen om het verspreiden van het christelijk geloof. Zij hielden zich ook steeds meer bezig met het verzorgen van onderwijs en het verbeteren van de gezondheidszorg.

BRON 47 Leesles op een missieschool in Merauke (in toenmalig Nederlands Nieuw-Guinea).

5 5 Het rode spook waart door Europa

DEELVRAAG
5 Welke belangengroepen ontstonden om de positie van de arbeiders te verbeteren en de belangen van de fabrikanten te verdedigen?

Arbeiders staan buitenspel

Al tijdens de Verlichting discussieerden filosofen over de ideale samenleving. Toen won de gedachte veld dat je niet alleen maar blind moest varen op geloof en traditie, maar dat je je eigen verstand moest gebruiken om een betere toekomst te realiseren. Vanaf 1750 kwam daarbij de nadruk te liggen op de vrijheid en gelijkheid van de mensen. De Franse revolutionairen voegden daar aan het eind van de achttiende eeuw broederschap (solidariteit) aan toe.
Maar in de snel groeiende industriesteden was van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' weinig te merken. Daar was het meer een kwestie van: ieder voor zich en God voor ons allen. Dus: zien te overleven! In de beginfase van de Industriële Revolutie was er een groot overschot aan arbeidskrachten. Hierdoor konden de fabrikanten de arbeidsvoorwaarden dicteren. Zij bepaalden hoe lang, onder welke omstandigheden en tegen welke beloning de arbeiders moesten werken. Arbeiders die het hier niet mee eens waren, hadden maar één keus: dit werk accepteren of geen werk. En geen werk betekende in deze tijd ook meteen: geen inkomen. Dan kon je alleen nog hopen op de armenzorg.

BRON 48 Ouderen, zieken en werklozen waren ook in de negentiende eeuw nog afhankelijk van liefdadigheid. Hierbij speelde de Kerk nog altijd een belangrijke rol. James Lobley maakte in 1868 dit schilderij, getiteld 'the Dole'.

In de loop van de negentiende eeuw maakten veel burgers zich druk om de beroerde omstandigheden voor de arbeiders. Artsen, dominees, priesters, schrijvers en journalisten zagen tijdens hun werk de ellende in de fabrieken en arbeidersbuurten. Ze zochten de publiciteit en brachten zo een maatschappelijke discussie op gang. Deze wordt de **sociale kwestie** genoemd. Hun ingezonden brieven in kranten, hun rapporten en boeken maakten in de tweede helft van de negentiende eeuw het oplossen van de sociale kwestie tot een van de belangrijkste politieke thema's.

Het liberalisme

Hoe kon het dat de overheid zelf lange tijd zo'n afwachtende houding aannam? Een van de verklaringen hiervoor ligt in de toen gangbare opvatting over de werking van de economie. Een van die denkers die al heel vroeg over deze problematiek schreef, was Adam Smith (1723-1790). Hij beweerde dat de mens erin slaagde om te overleven omdat hij op de eerste plaats op zijn eigen belangen lette. Volgens Smith was het 'welbegrepen eigenbelang' de sleutel tot een betere wereld.
Adam Smith was het helemaal eens met de manier waarop in zijn tijd de economie georganiseerd was. In zijn boeken beschreef hij uitgebreid de werking van het **kapitalisme**. Hierbij zijn de productiefactoren (natuur – kapitaal – arbeid) in handen van particulieren en worden de prijzen bepaald door de wet van vraag en aanbod. Het hoofddoel van kapitalistische ondernemers is het maken van zoveel mogelijk winst. Smith erkende dat hieraan voor het volk ook nadelen verbonden waren.

BRON 49
Adam Smith
Het belang van de verkopers echter, in om het even welke tak van handel of productie, is altijd in enkele opzichten verschillend van en zelfs tegengesteld aan dat van het volk. Het vergroten van de markt en het verminderen van de concurrentie is altijd het belang van de verkopers.
Bron: A. Smith, An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, 1776.

In een kapitalistische samenleving waren de grote ondernemers – zowel de kooplieden als de fabrikanten – het op één punt helemaal met elkaar eens: voor de samenleving zou een zo groot mogelijke vrijheid het best zijn. Deze overtuiging werd de basis van een nieuwe politieke stroming: het **liberalisme**. Liberalen vonden dat

de staat (de overheid) de individuele burger zoveel mogelijk zijn gang moest laten gaan. Om die reden hadden de liberalen weinig zin om mee te werken aan de oplossing van de sociale kwestie. Hun ideeën baseerden ze op het werk van Adam Smith.

BRON 50 George Goodwin Kilburn schilderde in de tweede helft van de negentiende eeuw tal van binnenhuistaferelen van de gegoede burgerij.

Bourgeoisie tegenover proletariaat

Er waren ook burgers die ervan overtuigd waren dat de verhoudingen in de industriële samenleving onjuist en onrechtvaardig waren. De belangrijkste en meest invloedrijke persoon was Karl Marx (1818-1883). Deze in Trier geboren journalist schreef in het onrustige jaar 1848 in Brussel een beroemd geworden pamflet: het Communistisch Manifest. Het boekje opende met de bekende zin: 'Een spook waart door Europa – het spook van het **communisme**.'
In het werk van Karl Marx en zijn vriend en geestverwant Friedrich Engels staat de **klassenstrijd** centraal. Zij beweerden dat de strijd tussen twee klassen van mensen de loop van de geschiedenis heeft bepaald. Onder een klasse verstaan Marx en Engels een groep mensen met een ongeveer vergelijkbare positie en bezit. Volgens hen waren er in het verleden steeds twee klassen die voortdurend met elkaar overhoop lagen.

Marx gebruikte voor de verschillende tijdvakken uit het verleden steeds andere namen voor de twee klassen. In de Tijd van burgers en stoommachines waren dit de bourgeoisie ('de rijken') en het proletariaat ('de armen'). Tussen deze twee klassen bestonden onoverbrugbare tegenstellingen. Deze belangentegenstelling zou niet op een 'normale' manier opgelost kunnen worden. Maar Marx zag de oplossing. In het verleden hadden revoluties grote maatschappelijke veranderingen gebracht en ook nu zou weer een revolutie uitbreken. In zijn boeken stippelde Marx de route naar een ideale samenleving nauwkeurig uit.

Staatsinrichting

In de negentiende eeuw werd de politieke invloed van 'het volk' groter. Om dit mogelijk te maken, moesten twee principiële vragen beantwoord worden. Hoe mocht het volk invloed uitoefenen? Welk deel van het volk kwam daarvoor in aanmerking?
In de negentiende eeuw werd gekozen voor **indirecte democratie**. Niet iedereen kon persoonlijk meedoen aan de discussies over politieke vraagstukken. Het was niet praktisch om iedereen zijn of haar zegje te laten doen. Dat zou enorm veel tijd kosten en tot oeverloos gebekvecht leiden. Daarom koos het volk vertegenwoordigers, die in het parlement namens een hele groep kiezers aan de discussies en besluitvorming deelnamen. De rol van het volk bleef dus beperkt tot deelname aan de verkiezingen. De kiezer moest er maar op vertrouwen dat de gekozene het standpunt van zijn kiezer goed vertegenwoordigde.
Wie mochten er meedoen aan de verkiezingen? In het begin van de negentiende eeuw lang niet iedereen. Om te beginnen stond de helft van de bevolking bij voorbaat buitenspel, want alleen de mannen kwamen voor het kiesrecht in aanmerking. Van de mannen werden alleen de rijken als kiezer toegelaten. Alleen zij die een minimum bedrag aan belasting betaalden kregen het kiesrecht. Dit noemen we het **censuskiesrecht**. In de loop van de negentiende eeuw werd de groep mannen die naar de stembus mocht stapje voor stapje groter: in Nederland van een paar procent in 1850, naar ruim tien procent in 1870 en bijna dertig procent in 1890. De strijd om invoering van het kiesrecht voor iedereen (zowel voor mannen als voor vrouwen, en ongeacht het inkomen) was een van de grote politieke strijdpunten uit de Tijd van burgers en stoommachines.

In de ogen van Marx waren ondernemers alleen maar uit op het maken van zoveel mogelijk winst. De zwakste bedrijven zouden zich niet kunnen handhaven en failliet gaan. De steeds kleiner wordende groep overblijvende ondernemers zou minder concurrentie hebben, waardoor de winsten zouden stijgen. Marx noemde dit de concentratie- en cumulatiefase. De arbeiders zijn in dit proces het kind van de rekening: zij krijgen het steeds slechter door steeds lagere lonen of door ontslag en werkloosheid. Op zeker moment zou deze 'Verelendung' van de arbeidende klasse ondraaglijk worden, met revolutie als gevolg. Deze revolutie zou eindigen in een overwinning van de arbeiders. Daarna zou een overgangsfase volgen,waarin alle sporen van het kapitalisme weggepoetst zouden worden: de dictatuur van het proletariaat. Deze fase was nodig om de vestiging van een socialistische heilstaat mogelijk te maken. Dit zou een ideale samenleving zijn zonder klassen en zonder

BRON 51 In februari 1848 brak er in Parijs een revolutie uit. Arbeiders én burgers wierpen samen barricades op, zoals is te zien op dit schilderij van Horace Vernet, dat kort na de gebeurtenissen is gemaakt. Ook in andere delen van Europa braken opstanden uit.

BRON 52

In elke periode uit de geschiedenis vormen de economische productie en uitruil ... de basis waarop de politieke en intellectuele geschiedenis van die periode is opgebouwd. Daardoor is de hele geschiedenis van de mensheid een geschiedenis van klassenstrijd: gevechten tussen uitbuiters en uitgebuitenen en van heersende en overheerste klassen. Heden ten dage is een stadium bereikt waarin de uitgebuite en onderdrukte klasse – het proletariaat – haar doel niet kan bereiken zonder voor eens en voor altijd de maatschappij volledig te ontdoen van alle uitbuiting, onderdrukking en klassenonderscheid.

Uit: F. Engels, Inleiding, in: F. Engels en K. Marx, Het Communistisch Manifest, 1848.

onderdrukking en uitbuiting van de een door de ander.
Tussen de aanhangers van Marx ontstond al snel onenigheid over de vraag of er werkelijk een gewelddadige revolutie noodzakelijk was. Een groep vond van wel. Dit waren de latere communisten. Een andere groep wilde het ideaal van de communistische heilstaat via een andere weg bereiken. Omdat zij via wetgeving de positie van de arbeiders wilden verbeteren, worden deze aanhangers de **sociaaldemocraten** genoemd. Om in het parlement een meerderheid te verkrijgen die deze wetten goedkeurde, was er algemeen kiesrecht nodig. Daarom streden de sociaaldemocraten voor het algemeen kiesrecht. Dat was in hun visie hét middel om een rechtvaardige maatschappij te krijgen. In de meeste landen is pas in de twintigste eeuw het algemeen kiesrecht ingevoerd.

BRON 53 Karl Marx en Friedrich Engels zijn de grondleggers van het socialisme.

5 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De wetenschappelijke revolutie
2. De Industriële Revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving.
3. Discussies over de 'sociale kwestie'.
4. De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie.
5. De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

JE WEET

Hoe de Industriële Revolutie voor grote veranderingen in de westerse wereld en in de koloniën zorgde.

1. Hoe de agrarische revolutie en de demografische revolutie het mogelijk maakten dat de Industriële Revolutie kon plaatsvinden.
2. Welke uitvindingen er voor zorgden dat het werk niet meer in huis maar in fabrieken verricht werd.
3. Onder welke omstandigheden de arbeiders tijdens de eerste fase van de Industriële Revolutie moesten werken en leven.
4. Hoe en waarom de verhoudingen tussen West-Europa en gebieden in Afrika en Azië na 1850 veranderden.
5. Welke belangengroepen er ontstonden om de positie van de arbeiders te verbeteren en de belangen van de fabrikanten te verdedigen.

JE KUNT

1. Gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen herkennen en van elkaar onderscheiden.
2. Je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere periode uit de geschiedenis en in hun werk- en leefomstandigheden. Je bent je er van bewust dat deze personen handelen op basis van kennis en overtuigingen die toen beschikbaar of gangbaar waren. Bij het beoordelen van die omstandigheden moet je daarmee rekening houden en niet redeneren vanuit momenteel beschikbare kennis en praktijkervaring of gangbare overtuigingen.

1700

DE TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

- 1733 ▸ Uitvinding van de schietspoel door John Kay
- 1776 ▸ Adam Smith legt de basis voor het (economisch) liberalisme
- 1778 ▸ De installatie van de eerste stoommachine in een Engelse textielfabriek

1800

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800 TOT 1900)

- 1818/1883 ▸ Karl Marx

1825

- 1832 ▸ Onderzoek naar kinderarbeid door een Britse onderzoekscommissie
- 1848 ▸ Publicatie van het Communistisch Manifest

1850

- 1850 ▸ Europese landen gaan gebieden in Afrika en Azië koloniseren
- 1859 ▸ Charles Darwin publiceert zijn boek On the origins of species
- 1870 ▸ Frankrijk verliest de oorlog van Duitsland
- 1871 ▸ Uitroepen van het Duitse Keizerrijk

1875

- 1884/1885 ▸ Conferentie van Berlijn

1900

BEGRIPPEN

afzetgebied
Gebied (in het buitenland) waar goederen verkocht worden.

arbeidsomstandigheden
Geheel van voorwaarden en omstandigheden waaronder een arbeider moet werken. Hiertoe behoren onder andere het loon, het aantal werkuren per dag en per week en de (on)veiligheid op de werkvloer.

censuskiesrecht
Toekennen van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.

communist
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door een revolutie wilde breken om zo de arbeiders zelf aan de macht te brengen.

Conferentie van Berlijn
Vergadering van vertegenwoordigers van Europese landen, in 1884-1885 in Berlijn gehouden, waarbij ze onderling de gebieden in Afrika verdeelden. Hierbij werden de grenzen op een willekeurige manier getrokken. Er werd nauwelijks rekening gehouden met de volkeren die in die gebieden woonden.

enclosures (Enclosure Acts)
Onder *enclosures* wordt verstaan: 1) het privatiseren en omheinen van de *common fields*, 2) het herverkavelen van de *open fields*, zodat er grote, aaneengesloten percelen ontstaan. Door de *enclosures* was een grootschalige en daardoor efficiëntere landbouw mogelijk.

huisnijverheid
Het (in opdracht van een ondernemer) verwerken van grondstoffen bij de mensen thuis.

indirecte democratie
Staatsvorm waarin het volk bij verkiezingen vertegenwoordigers aanwijst die invloed op het bestuur kunnen uitoefenen.

Industriële Revolutie
Grote verandering in de West-Europese samenleving door de omschakeling van handmatige naar machinale vervaardiging van goederen.

kapitalisme
Economisch systeem waarbij het maken van zo veel mogelijk winst het hoofddoel is en waarbij de ondernemer zo veel mogelijk vrijheid moet hebben om naar eigen inzicht dit doel te realiseren,

klassenstrijd
Door (aanhangers van) Marx gebruikte benaming voor het conflict tussen twee klassen (proletariaat tegenover bourgeoisie) die aan elkaar tegengestelde politieke en economische belangen hebben.

liberalisme
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

mechanisering
Het gebruik maken van machines bij de bewerking van het land of bij de productie van goederen.

modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin West-Europese landen door het veroveren van koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwden.

nationalisme
Voorliefde voor en het verheerlijken van het eigen volk. Als een volk nog geen eigen staat heeft, dan streeft dit naar zelfstandigheid van het eigen land.

schietspoel
Hulpmiddel voor een weefgetouw, waardoor een wever sneller en over een grotere afstand de spoel (waarin het inslaggaren zit) door de kettinggarens kan werpen. Deze is in 1733 door John Kay uitgevonden.

sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de Industriële Revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.

socialist / sociaaldemocraat
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse wilde breken door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, om zo de positie van de arbeider te verbeteren.

spinning jenny
Apparaat waarmee een spinner acht draden tegelijk kan spinnen. Dit was een klein werktuig dat in huis konden worden gebruikt.

stoommachine
Machine die door het gebruik van stoom in beweging wordt gebracht. Voor het stoken van de stoommachine zijn grote hoeveelheden steenkool nodig.

superioriteit
Gevoel of overtuiging dat iemand beter, sterker of meer waard is dan een ander.

urbanisatie
Verstedelijking; het groeien van bestaande steden en het ontstaan van nieuwe steden.

6 Kolonie wordt wereldmacht

BRON 1 Deze reconstructietekening toont Jamestown aan de oostkust van Noord-Amerika. De nederzetting, genoemd naar koning James van Engeland (Jacobus I), ligt aan de Chesapeake Bay in een moerassig gebied met een meanderende rivier. De eerste kolonisten bouwden hun huizen van hout en leem in het driehoekige fort links. Na enkele moeilijke jaren is er nu uitbreiding rechts buiten de aarden wal met palissade. Schepen leggen aan.

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES

Jamestown, Virginia

De nieuwe overzeese handelsroutes naar Indië en de ontdekking van Amerika brachten de Portugezen en Spanjaarden grote rijkdommen. Concurrentie kon niet uitblijven. De koningen van Frankrijk en Engeland rustten expedities uit om nieuwe routes te verkennen en met de ontdekte gebieden winstgevende handel op te zetten of er koloniën te stichten. Toen Jacobus I in 1603 de Britse troon besteeg, was hij dan ook graag bereid om de Virginia Company te steunen. De Virginia Company had drie hoofddoelen:

1. een Noordwestpassage naar het specerijenrijke Indië vinden,
2. zoeken naar goud en zilver dat de Spanjaarden zoveel rijkdom bracht en
3. landbouwnederzettingen stichten om zijde, citrusvruchten en verfstoffen te produceren.

Uiteindelijk bereikte zij geen van deze drie doelen. De Britse koning wees de handelscompagnie een enorm stuk grond toe om er nederzettingen te stichten. Zo werden in 1607 twee nederzettingen gesticht, Pophan Colony in het noorden en Jamestown meer naar het zuiden aan de Chesapeake Bay. De kolonisten aan de Amerikaanse oostkust troffen het niet: de grond was moerassig en er was te weinig goed drinkwater. De winters waren lang en bijzonder koud, ook al lagen de nederzettingen op de hoogte van Zuid-Frankrijk. Omdat de Virginia Company op de eerste plaats ten doel had goud en zilver te vinden, hadden zij te weinig voedsel meegenomen vanuit Engeland.

Na de eerste barre winter al werd de Pophan Colony opgegeven. De kolonisten van Jamestown (alleen mannen) wisten niet hoe zij hun eigen voedsel moesten verbouwen; in de winter kwamen velen van hen om het leven door honger en kou. Zelfs lijken werden opgegraven om eten te hebben. Indianen voorzagen de nieuwkomers in die hongerwinters van het broodnodige voedsel. Maar dat kon niet voorkomen dat in 1610 van de vijfhonderd aangekomen kolonisten 85% was gestorven. Alleen door aanvoer van grotere voedselvoorraden en nieuwe kolonisten kon Jamestown uiteindelijk blijven voortbestaan. De komst van kapitein John Smith en een aantal moedige vrouwen was daarbij van groot belang. Smith had een ongekend organisatietalent en kon goed met de indianen overweg. Handelaar John Rolfe bracht tabakszaden mee van een soort uit Midden-Amerika en begon tabak te verbouwen. Met groot succes: de tabaksbladeren waren van goede kwaliteit en brachten in Engeland enorme sommen geld op.

BRON 2 Een dorpje van Algonquians indianen aan de oostkust. Jamestown lag in hun woongebied. Ingekleurde ets van Th. de Bry, naar een tekening van John White omstreeks 1587.

Onafhankelijkheid

Perioden van vrede en oorlog wisselden elkaar af: oorlog tegen de indianen en met de Franse concurrenten. Landbouwgrond en grondstoffen in overvloed trokken steeds meer kolonisten aan. Europeanen ontvluchtten hun moederland waar privileges de standsverschillen in stand hielden en waar absolute koningen oorlog voerden en een dure hofhouding hadden. De arme boeren en stedelingen zuchtten onder herendiensten, rechterlijke willekeur en hoge belastingen. Velen ontvluchtten het oude Europa om in de nieuwe wereld in een maatschappij zonder standsverschillen en godsdienstonderdrukking in vrijheid een nieuw leven te beginnen.
Maar ook de nieuwe wereld was niet vrij van oorlogen en verschillen tussen de bevolkingsgroepen. Indianen werden als minderwaardig beschouwd, de Afrikanen en hun nakomelingen (Afro-Amerikanen) als slaven, puur bezit. Onder de kolonisten bestonden grote verschillen in rijkdom tussen de rijke plantagebezitters en de kleine boeren en handwerkslieden. Er waren oorlogen tegen de indianen. De Europese mogendheden zetten hun Europese oorlogen voort in Amerika, versterkt door koloniale wedijver. En voor de kosten van die oorlogen moesten de kolonisten opdraaien, zonder dat zij inspraak hadden in de besteding van de gelden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in Noord-Amerika de ideeën van Locke en Montesquieu weerklank vonden. Hadden de koningen recht op absolute macht? Mochten landen wel koloniën hebben? Waren de mensen niet allemaal gelijk? Deze verlichtingsdenkbeelden lagen ten grondslag aan de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1783), ook de Amerikaanse Revolutie genoemd. Dertien Britse koloniën vochten zich vrij van hun overheerser en werden als de Verenigde Staten van Amerika een onafhankelijk land. Volgens de grondwet behielden de dertien koloniën als staten een aantal bestuurlijke bevoegdheden. Daarboven kwam een overkoepelend federaal bestuur met een president als staatshoofd en regeringsleider. De inwoners waren volgens de grondwet gelijkwaardig, maar Afro-Amerikanen en indianen bleven behandeld als minderwaardige inwoners.

Burgeroorlog

Tussen de noordelijke en zuidelijke staten bestonden grote verschillen. In het zuiden overheerste de plantage-economie. Een elite van rijke plantagebezitters liet er slaven werken op hun tabaks- en katoenplantages. In het noorden was meer nijverheid en waren de boerenbedrijven vooral familiebedrijven. De noordelijke staten wilden de invoer van Britse producten verhinderen met invoerrechten en daarvoor was een sterke unie tussen de staten nodig. De zuidelijke staten waren voor vrijhandel en wilden vooral hun katoen verkopen aan de snel groeiende Engelse textielindustrie. Door de discussie

BRON 3 Een van de hoofdkenmerken van de Verenigde Staten van Amerika was de permanente toestroom van kolonisten. Zij zorgden voor een grote arbeidersmassa die werkte tegen lage lonen, én voor een grote afzetmarkt voor de steeds maar groeiende economie. Ierse immigranten komen aan wal in New York, geschilderd door Samuel B. Waught in 1847.

over slavernij namen de spanningen tussen de noordelijke en zuidelijke staten toe. Waren de slaven dan geen mensen? Om deze kwesties brak in 1861 een burgeroorlog uit die het noorden uiteindelijk na een bloedige strijd in 1865 won. De unie was gered, de noordelijke staten voerden van nu af aan de boventoon. Inmiddels was in 1863 de slavernij afgeschaft.

Het belang van de Verenigde Staten van Amerika

Niet alleen de voorgeschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika: ontdekkingsreizen, koloniën, plantages, verlichtingsdenkbeelden tegenover koloniale overheersing, strijd voor afschaffing van de slavernij, is interessant. Door de toestroom van miljoenen kolonisten in de negentiende en twintigste eeuw, door het in bezit nemen van steeds meer gebieden in het westen en door het gebruik van de rijke voorraden aan grondstoffen zou Amerika uitgroeien tot een industriële grootmacht. Een industriële wereldmacht die volhield tegen koloniale overheersing te zijn en de vrijhandel tussen alle landen op de wereld propageerde, maar toch zelf koloniën verwierf. Een land waar de achterstelling van gekleurde bevolkingsgroepen officieel verboden is, maar waar in de praktijk nog steeds gediscrimineerd wordt, een land met gigantische verschillen tussen arm en rijk. Een wereldmacht die in de twintigste eeuw telkens probeerde zo lang mogelijk buiten de 'Europese conflicten', de twee Wereldoorlogen, te blijven, maar daar toch de reddende hand moest toesteken.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het begin van Europese overzeese expansie
2. Het ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie
3. Slavenarbeid op plantages en opkomst van abolitionisme
4. Het streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij
5. Het ontstaan van het parlementair stelsel en toename van volksinvloed
6. De industriële revolutie en opkomst van emancipatiebewegingen
7. Het modern imperialisme

HOOFDVRAAG

Hoe groeiden de Verenigde Staten van Amerika uit van een kolonie tot wereldmacht?

DEELVRAGEN

1. Welke nieuwe bevolkingsgroepen kwamen naar Noord-Amerika en wat waren hun motieven en hoe bouwden ze een bestaan op?
2. Waarom streden de dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika voor hun onafhankelijkheid?
3. Welke verschillen waren er tussen de noordelijke staten en de zuidelijke staten?
4. Wat waren de oorzaken en de gevolgen van de Amerikaanse Burgeroorlog?
5. Waardoor werden de Verenigde Staten van Amerika een wereldmacht?

6 1 Kolonisten, indianen en Afro-Amerikanen

DEELVRAAG

1 **Welke nieuwe bevolkingsgroepen kwamen naar Noord-Amerika en wat waren hun motieven en hoe bouwden ze een bestaan op?**

BRON 4 Schilderij van H. Brueckner uit 1855 met een voorstelling van het huwelijk tussen tabaksplanter Rolfe en Pocahontas, de dochter van opperhoofd Powatan van de Algonquin indianen.

Pocahontas

De Engelsen hadden zich gevestigd in het gebied van de Algonquin-indianen. Een aantal Algonquinstammen had onder opperhoofd Powatan een bondgenootschap gesloten om onderlinge oorlogen te voorkomen en de kolonisten te weerstaan. In het begin onderhield Powatan vriendschappelijke banden met de Engelsen om met hen handel te drijven. De indianen ruilden metalen voorwerpen en wapens voor maïs en vlees.

BRON 5

Een kolonist in Virginia, 1607

'Het behaagde de Heer in onze rampspoed de Indianen ertoe te bewegen ons zaad te brengen, dat toen half rijp was, en ons eten te geven, terwijl wij verwachtten dat zij ons zouden doden. Wij waren al in twintig dagen door onze mondvoorraad heen, maar gelukkig brachten de Indianen ons een grote hoeveelheid zaad en klaargemaakt brood, evenals een overvloed aan wild uit de rivieren, waardoor wij weer op krachten konden komen. Later dreven zij vriendschappelijk handel met mij en mijn mannen en leverden ons vis, oesters, brood en hertenvlees, waarbij wij elkaar volledig vertrouwden.'

Uit: J.L.G. van Oudheusden, De Verenigde Staten 1787-1914, 2001.

Maar ondanks die voedselhulp kwamen maar weinig kolonisten de eerste barre winters door. Dat had niet alleen met de slechte weersomstandigheden te maken. De Engelsen, die betere wapens hadden, slaagden erin enkele van de Algonquinstammen te vernietigen en Pocahontas, een van de dochters van Powatan, te gijzelen. Tot haar grote spijt zou ze gezegd hebben: 'Velen zeggen mij dat jullie niet gekomen zijn om handel te drijven, maar om onze stamgebieden te bezetten en de grond in bezit te nemen.' Tijdens haar verblijf bij de kolonisten bekeerde zij zich tot het christendom. Ze huwde met de Britse kolonist, handelaar en tabaksplanter Rolfe. Hun zoontje Thomas gold als ideaal voorbeeld van vermenging van blanken met indianen. In 1616 nam Rolf haar mee naar Engeland. Daar werd ze aan de Engelsen getoond als 'beschaafde wilde' en werd in korte tijd een beroemdheid. Op de terugreis, nog in Engeland, kwam Pocahontas te overlijden.

Kolonisten

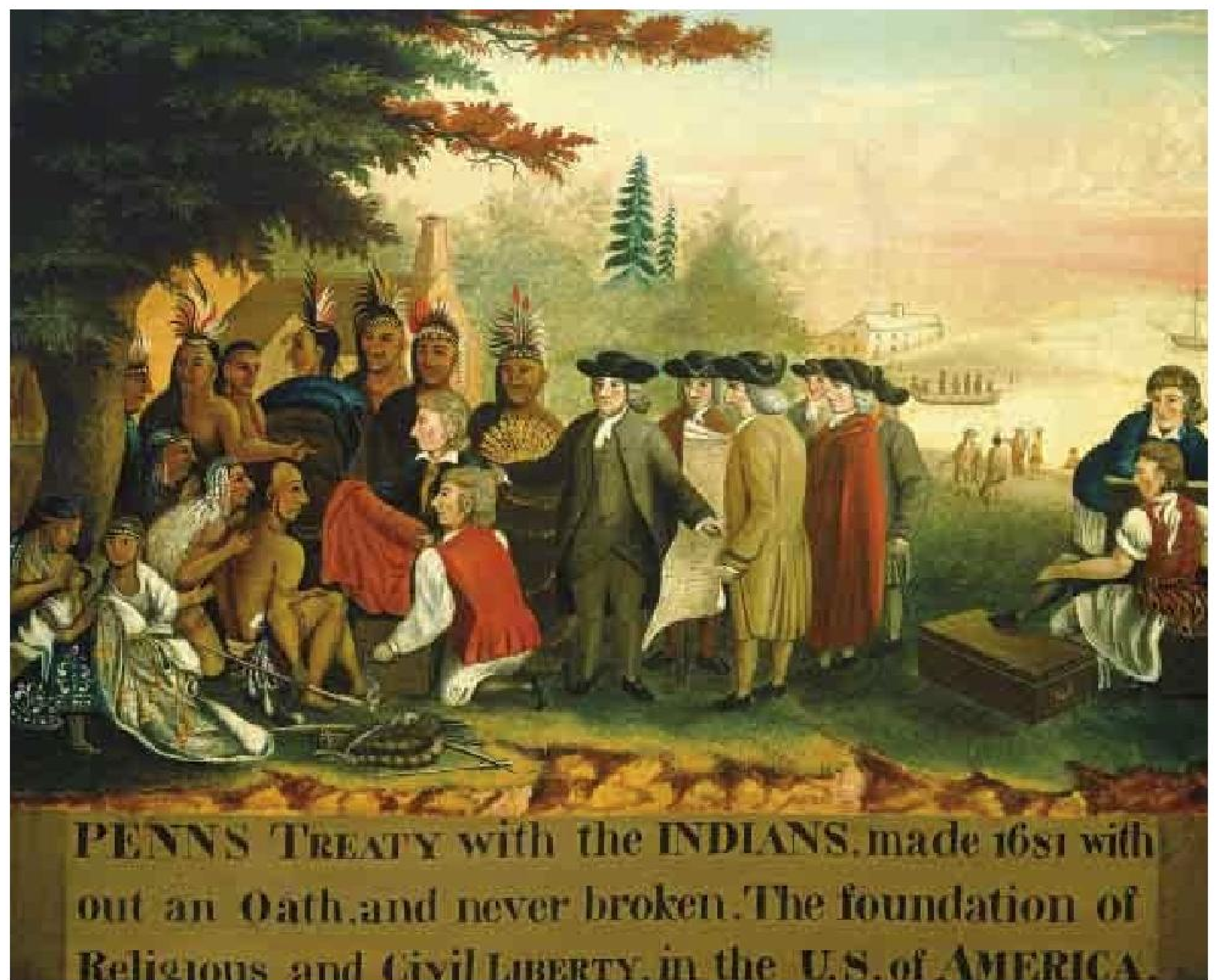
De eerste groepen kolonisten waren vooral uit Groot-Brittannië afkomstig. Voor hen bestonden er twee hoofdredenen om naar Amerika te vertrekken: economie en geloof. Velen vertrokken om te ontsnappen aan de onderdrukkende standsprivileges en de koningen met hun dure hofhouding en oorlogen, én om een nieuw bestaan op te bouwen en snel rijk te worden. Daarnaast vertrokken velen om het geloof uit Groot-Brittannië. De Anglicaanse kerk (protestants) was er staatskerk geworden. Een aantal katholieken vond dit ondraaglijk en vertrok. Maar ook Puriteinen en Quakers (strenge protestanten), die vonden dat de Anglicaanse kerk nog te veel op de katholieke kerk leek, vertrokken. Beide groepen zochten in Amerika dus vooral de mogelijkheid om in alle vrijheid hun geloof uit te oefenen.
Veel armere kolonisten konden hun overtocht niet zelf betalen en legden zich contractueel vast bij de Virginia Company. In ruil voor de overtocht moesten zij dan vijf tot zeven jaar werken voor de handelsonderneming. De kolonisten die hun werkperiode hadden uitgediend voor de Company kregen eveneens een stuk grond.

BRON 6

Richard Ffrethorne, contractslaaf van de Virginia Company, schrijft aan zijn ouders, 1623:

Lieve vader en moeder,
Ik hoop dat God jullie een goede gezondheid gunt. Ikzelf, jullie kind, ben, terwijl ik deze brief schrijf, in zeer slechte omstandigheden, veroorzaakt door de aard van dit land. Die veroorzaakt vele ziektes, zoals de bloederige buikloop, die het lichaam uitmergelt en zwak maakt. En dan is er niemand om je te verzorgen. Sinds ik van het schip kwam heb ik alleen erwten en havermoutpap gegeten. Er zit hier wel hert of ree, maar wij mogen niet jagen. Wij moeten hard werken van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, voor een beetje vieze pap en een mond vol duur brood. Wij wonen op een afgelegen plantage en er is permanent gevaar van indianen. Wij zijn maar met 32 en zij zijn met 3000. Als ze zouden aanvallen is de dichtstbijzijnde hulp op tien mijlen afstand. Een aardige bevriende boer verwondert er zich over dat jullie mij als knecht aan de Virginia Company hebben uitgeleverd. Ik zit in zo'n ellendige en droevige situatie dat ik jullie innig smeek mij onmiddellijk vrij te kopen van de Company.
Richard Ffrethorne

Uit: W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, 1987.

BRON 7 Soms kochten de kolonisten grond , zoals hier William Penn. Hij legde daarmee de basis voor de Britse kolonie Pennsylvania. Meestal namen de kolonisten de grond zomaar in bezit, zonder die te vergoeden. In hun ogen kenden de indianen toch geen grondbezit én er was immers grond genoeg. Geschilderd door E. Hicks, 1847.

Sommige welgestelde nieuwkomers slaagden erin via de Engelse koning zeer grote stukken grond te bemachtigen. Dit grootgrondbezit vormde de basis voor een economisch en politiek zeer invloedrijke groep, die zich steeds aristocratischer ging gedragen.

Omstandigheden en motief

De geschiedenis hangt van oorzaken en gevolgen aan elkaar. Oorzaken kun je op verschillende manieren indelen (economisch, politiek, sociaal). Maar je kunt bij oorzaken ook spreken van een **omstandigheid** (het weer, de vruchtbaarheid van de grond) of van een **motief** (een **beweegreden**). De vruchtbare grond is de omstandigheid die de kolonist beweegt om zijn boerderij juist op die plek te vestigen. De spanningen tussen de verschillende religies in Europa en de godsdienstoorlogen zijn religieuze en/of politieke en/of economische omstandigheden voor mensen om naar de nieuwe wereld te vertrekken. Als een emigrant dan puur om godsdienstige redenen vertrekt: hij is niet vrij zijn geloof te belijden, dan is dat zijn motief of beweegreden.

Slaven

De grootgrondbezitters met tabaksplantages hadden een enorm tekort aan arbeidskrachten. Pogingen om indianen als slaaf in te zetten, liepen echter altijd op een mislukking uit. De indianen waren over het algemeen geen zwaar (akker)werk gewend. Omdat de indianen de omgeving kenden, konden ze makkelijk naar indiaans gebied vluchten. Net zoals de Spanjaarden dat deden in hun koloniën in Zuid- en Midden-Amerika, voorzagen kolonisten in het tekort aan arbeidskrachten door Afrikanen vanuit Afrika naar Amerika te verschepen. In 1619 bracht een Hollands schip de eerste Afrikanen naar Jamestown om er als contractarbeiders verkocht te worden. Dit wordt gezien als het begin van de slavernij in de Britse koloniën van Amerika. Het is aannemelijk dat deze Afrikanen aanvankelijk ook als contractarbeiders werk kregen. Omstreeks 1660 kwamen er wetten die slavernij erkenden: **Slave codes**. Soms raakten nu vrije Afro-Amerikanen in slavernij doordat plantagebezitters of handelaren werden opgepakt. De slaven verrichtten vooral werk op de tabak-, suikerriet-, rijst- en katoenplantages. De Amerikaanse landbouw in het zuiden steunde steeds meer op slavenarbeid.

6 2 Onafhankelijkheid

DEELVRAAG
2 Waarom streden de dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika voor hun onafhankelijkheid?

Franse bezittingen
Engelse bezittingen
betwist door Frankrijk en Engels
Spaanse bezittingen
Engelse forten
Franse forten
grenzen v.d. 1e kolonies
SIOUX Indianenstammen

BRON 8 Dertien Britse koloniën aan de oostkust van Noord-Amerika.

Koloniale oorlogen

Telkens als een aantal Britse nederzettingen geslaagd was, maakte de koning er een kroonkolonie van. In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstonden ook Noordwest-Europese nederzettingen in het zuiden. Daar kwamen de kolonisten in de Spaanse invloedssfeer. Gedurende de gehele zeventiende en achttiende eeuw vonden er grotere en kleinere oorlogen plaats tussen de kolonisten en de indianen en tussen de verschillende koloniën onderling, en dan vooral tussen de Engelse gebieden en de Franse gebieden. Oorlogen in Europa hadden vaak een tegenhanger in Amerika. De macht van Spanje ging snel achteruit, terwijl de Fransen te gering in aantal waren om uiteindelijk stand te kunnen houden tegen de grote massa Engelse kolonisten en soldaten. Ook in de Caribische Zee verliep de oorlog voor de Fransen en Spanjaarden rampzalig. Bij de Vrede van Parijs in 1763 kregen de Engelsen het gebied ten oosten van de Mississippi toegewezen. Koning George III bepaalde dat het gebied tussen de Appalachen en de Mississippi bestemd zou blijven voor de indianen. De Fransen behielden het gebied ten westen van de Mississippi: Louisiana.

Boston Tea Party

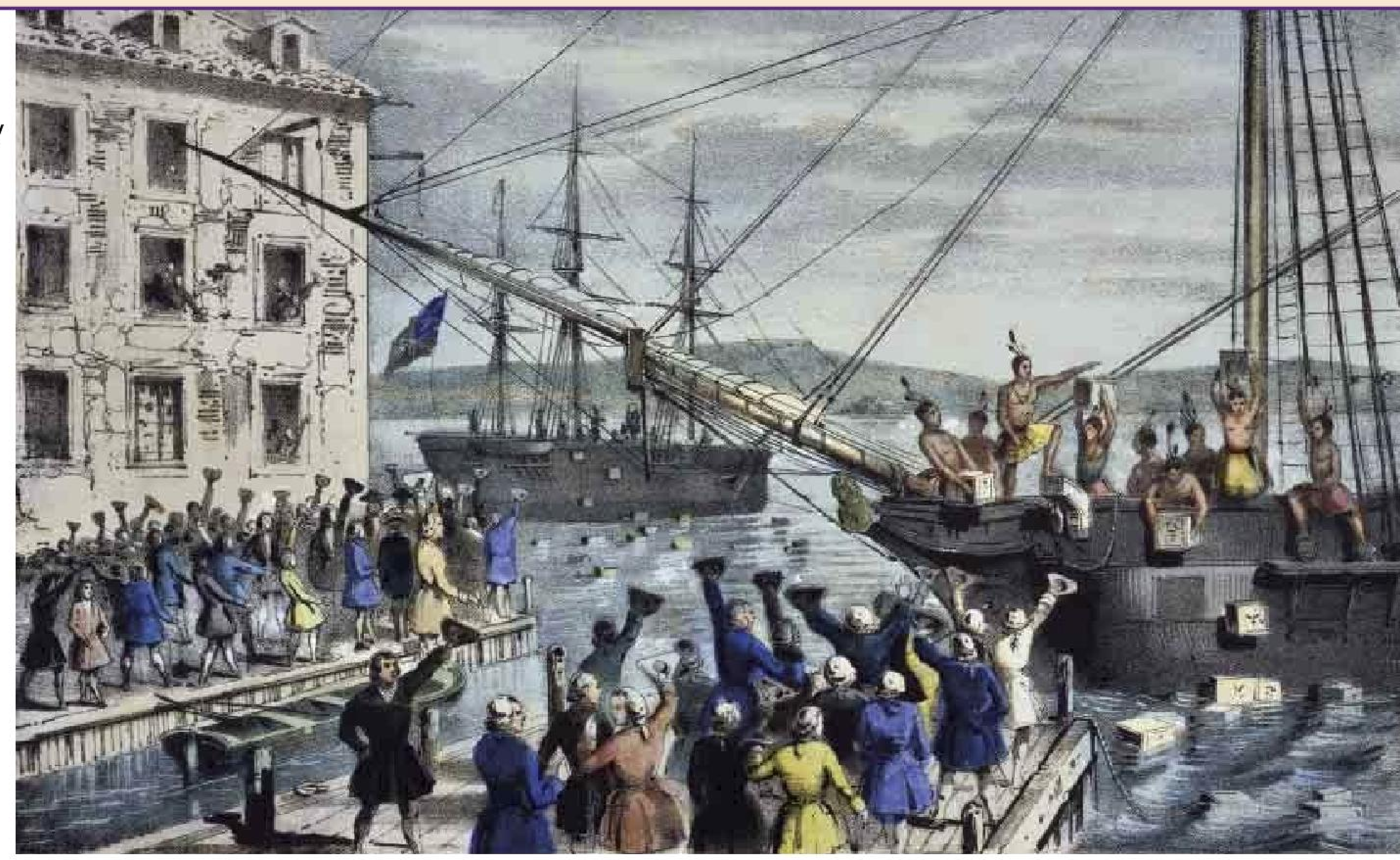
De oorlog en het bestuur kostten zeer veel geld en de Engelse belastingbetalers protesteerden dat de inwoners van de koloniën daaraan zo weinig bijdroegen. De regering in Londen zag zich gedwongen de belastingen in Amerika te verhogen. Kolonisten moesten invoerrechten betalen op producten uit Engeland. Zelf mochten ze alleen grondstoffen leveren, maar geen nijverheidsproducten die in Amerika gemaakt waren. Bovendien kwamen er invoerrechten op suiker, glas en thee. Tegen smokkelhandel trad de regering streng op. Door de Stamp Act ging Londen belasting heffen op alle drukwerk. Voor officiële documenten, kranten en tijdschriften, en zelfs voor speelkaarten moesten zegelrechten worden betaald. In 1765 kwamen te New York voor het eerst afgevaardigden van de Engelse kolonies bijeen. Het zogenaamde Stamp Act Congress protesteerde fel tegen de nieuwe belasting.

BRON 9

Besluit van het Stamp Act Congress
'Dat het wezenlijk tot de essentie van de vrijheid van een volk behoort en ook het onomstreden recht van de Engelsen is, dat hun geen belastingen worden opgelegd, tenzij met hun eigen toestemming, persoonlijk of door vertegenwoordigers. Dat het volk van deze koloniën niet in het Lagerhuis van Groot-Brittannië vertegenwoordigd is. Dat de enige vertegenwoordigers van deze koloniën personen zijn die hier door henzelf verkozen werden.'
Naar: First Congress of American Colonies, Declaration of Rights and Grievances, 1765

Deze belastingen leidden tot een golf van verzet die uitmondde in de **Onafhankelijkheidsoorlog** (1776-1783). De (smokkel)handelaren, die een deel van hun handel dreigden te verliezen, maakten stemming. De belastingen tastten de vrijheden en rechten van de kolonisten aan, vonden ze. Het leven zou veel duurder worden. De belastingen waren onrechtmatig, want de kolonisten hadden geen inspraak bij de besteding van de gelden. De kolonisten waren immers niet vertegenwoordigd in het parlement in Londen. De economisch-politieke zaak groeide uit tot een ideologische strijd. Daarin klonken steeds vaker verlichte ideeën door van Locke, Rousseau en Montesquieu, zoals de rechten van het individu en het recht op volksvertegenwoordiging. 'No taxation without representation' werd de leus.

BRON 10 De Boston Tea party door Nathaniel Currier, 1846.

Radicalen riepen op tot gewapend verzet. Opstootjes en relletjes waren het gevolg. De koning in Londen verhardde zijn standpunt: 'Blows must decide.' In 1773 besliste de regering in Londen dat alleen de Engelse Oost-Indische Compagnie nog thee mocht verkopen in de koloniën.
Handelaren, onder wie veel smokkelaars, organiseerden daarop de **Boston Tea Party**: een groep als indianen verklede kolonisten overviel drie Engelse schepen en gooide de lading thee overboord. De Britten reageerden fel. Ze sloten de haven van Boston en ontnamen Massachusetts haar bestuursrechten. De andere koloniën kozen partij voor Massachusetts en stuurden hun afgevaardig-den naar het eerste **Continental Congress** in Philadelphia. Ze besloten Engelse producten volledig te boycotten. De Amerikanen eisten zelfbestuur en het recht te beslissen over hun belastingen.

BRON 11

Thomas Jefferson over de rechten van Brits Amerika (1774)
'Zij (de Engelsen) moeten niet menen dat ze ons van andere markten kunnen uitsluiten, waar wij die goederen afzetten die zij niet gebruiken of die behoeften bevredigen waarvoor zij niet kunnen zorgen. Nog minder valt er aan te denken dat ergens een macht op aarde, buiten wijzelf, over ons bezit op ons eigen grondgebied zou beslissen of het belastingen zou opleggen.'
Naar: Th. Jefferson, A Summary View of the Rights of British America, 1774

De VS onafhankelijk

Het Congres stelde in 1776 een commissie in om een **onafhankelijkheidsverklaring** op te stellen. De Britten zetten hun troepen in tegen de kolonisten, die onder leiding van George Washington streden voor hun onafhankelijkheid. Zij kregen steun van de Fransen, die 8000 manschappen en wapens stuurden. In 1781 gaf het Britse leger zich gewonnen, twee jaar later erkende de Britse regering de onafhankelijkheid van de nieuwe staat.

Founding Fathers

Politici en wijze mannen uit de verschillende staten kwamen nu herhaaldelijk bijeen om een grondwet te schrijven die de staatsorganisatie van de nieuwe staat moest vastleggen. De grondwet van de Verenigde Staten van Amerika is duidelijk gebaseerd op denkbeelden van Locke en de trias politica van Montesquieu. Het Congres, bestaande uit twee huizen: het Huis van Afgevaardigden en de Senaat, kreeg de wetgevende macht. De uitvoerende macht werd in handen gegeven van een gekozen staatshoofd: de president. Daarnaast was er een onafhankelijke rechterlijke macht, met het Hooggerechtshof als belangrijkste orgaan. De drie machten konden elkaar onderling controleren, zodat een uitgekiende 'Balance of Power' ontstond.

BRON 12 In de nacht van 25 december 1776 stak Washington de Delaware over en nam bij verrassing duizend Hessische huurlingen in het Britse leger gevangen. Schilderij van Emanuel Leutze, 1851.

6 3 Noord en Zuid

BRON 13 America's Progress, geschilderd door John Gast, 1872.

DEELVRAAG
3 Welke verschillen waren er tussen de noordelijke staten en de zuidelijke staten?

De Frontier

In 1783 waren dertien koloniën onafhankelijk geworden. Hun grondgebied omvatte vanaf de oostkust, over de Appalachen heen, het gehele gebied tot aan de Mississippi. Dat gebied had George III toegewezen aan de indianen. De kolonisten moesten zich beperken tot het gebied ten oosten van de bergketen. Maar de toestroom van kolonisten stopte niet, nieuwe gebieden werden in bezit genomen en ontgonnen. Steeds verder naar het westen schoof de **Frontier**, de grens tussen het gebied van de indianen en het gekoloniseerde gebied. Verdragen met de indianen werden geschonden zo gauw als nieuwe woongebieden voor de kolonisten nodig leken.
In de negentiende eeuw konden de Verenigde Staten hun gebied sterk uitbreiden. Napoleon verkocht voor $15.000.000 geheel Louisiana aan de Verenigde Staten. Voor Florida betaalden ze $2.000.000 aan Spanje. Texas en Californië werden op Mexico veroverd, dat wel nog een financiële vergoeding van $13.000.000 kreeg. Ten slotte kochten de Verenigde Staten Alaska van Rusland voor $7.200.000.

Van tabak naar katoen

In de noordelijke kolonies was meer handel en nijverheid dan in het zuiden. Maar landbouw bleef overal lang de belangrijkste sector in de economie. Tabak kan op plantages en op familiebedrijfjes verbouwd worden, want zelfs het verbouwen van tabak op een kleine akker bracht veel geld op. De boeren verkochten de tabaksbladeren, die in Europa werden verwerkt tot pruim-, snuif- of rooktabak. Tot ver in de achttiende eeuw betekende de tabaksuitvoer de helft van de totale export(inkomsten) voor de kolonisten. Zo kwam het geld binnen dat nodig was om de Europese producten zoals gereedschappen, werktuigen en luxere huisraad en kleding te betalen.

BRON 14 Lithografie van een katoenplantage in het zuiden door William A. Walker, 1884.

De tabakshandel was zeer winstgevend tot omstreeks 1720, daarna raakte de Europese markt verzadigd en zakte de prijs. De grote omvang van de tabakshandel compenseerde deze prijsdaling enigszins. Door de lagere tabaksprijs in de tweede helft van de achttiende eeuw en door de uitputting van de grond als gevolg van de eenzijdige tabaksteelt, raakten veel tabaksplantages in verval. Het leek er zelfs op dat slavernij om deze economische reden zou moeten worden afgeschaft.

Een uitvinding van Eli Whitney in 1793 bracht redding. Zijn cotton gin was een machine waarmee snel de zaadjes uit de katoenplukken konden worden gehaald. Omdat de inlandse katoensoorten moeilijk met de hand van zaadjes konden worden ontdaan, was veel handwerk nodig en was alleen de katoenteelt met katoen uit de kuststreken winstgevend. Door de uitvinding van de katoen-ontzaad-machine konden ook de andere soorten snel en zonder veel arbeidskrachten worden gezuiverd van zaden en geschikt worden gemaakt voor de textielindustrie. En dit kwam juist op het moment dat de textielindustrie in Engeland en spoedig ook in de noordelijke staten van de Verenigde Staten een enorme vraag naar katoen losmaakte. Plots was er de mogelijkheid de onrendabele tabaksteelt te vervangen door de nu winstgevende katoenteelt. Slavernij bleef winstgevend en groeide zelfs in omvang.

Abolitionisten

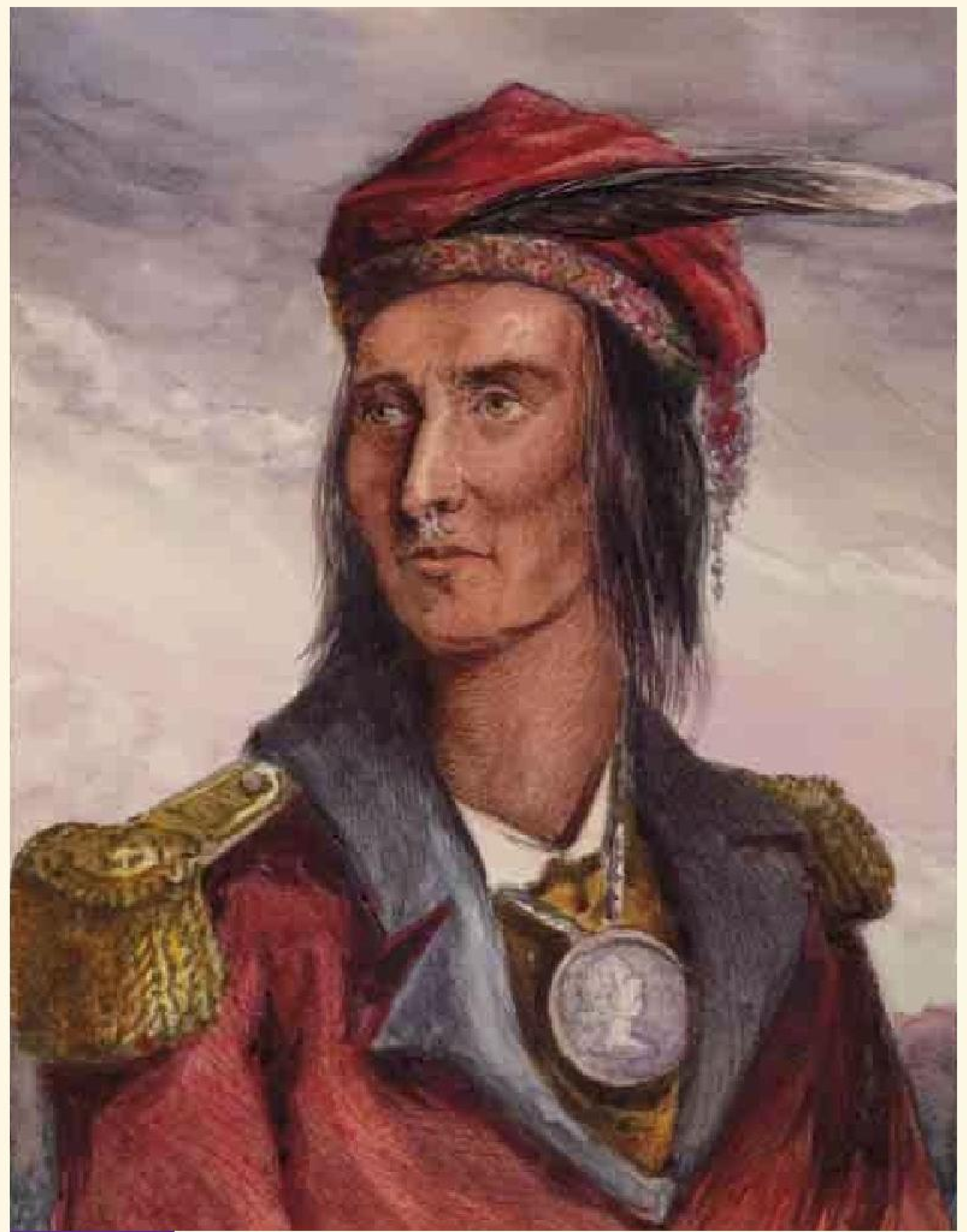
In de discussie tussen Noord en Zuid ontstond een felle woordenstrijd over het al dan niet afschaffen van de slavernij. Volgens de **abolitionisten**, tegenstanders van slavenhandel en slavernij, die vooral in het noorden aanhang hadden, was slavernij gewoon onchristelijk en onmenselijk en moest dan ook worden afgeschaft. Volgens de zuiderlingen werd in de Bijbel slavernij toegestaan, behandelden zij de slaven zeker zo goed als de industriëlen de arbeiders in het noorden en was slavernij gewoon noodzakelijk voor een economische bedrijfsvoering op de plantages. Aangewakkerd door artikelen in de *Liberator* en boeken als *Uncle Tom's Cabin* van Harriet Beecher Stowe, werd de strijd steeds feller.

BRON 15

Op de plantage van planter Legree:
'En nu jij, Tom, kom hier', zei Legree. 'Ik heb je al gezegd, dat ik jou niet voor het gewone werk heb gekocht. Ik zal je bevorderen en drijver maken en je kunt vanavond wel vast beginnen om er slag van te krijgen. Neem die meid mee en gesel haar, je hebt het vaak genoeg gezien om te weten hoe het moet.'
'Ik vraag meester excuus', antwoordde Tom. 'Ik hoop dat meester mij dat niet zal laten doen. Ik ben daar niet aan gewend, ik heb het nog nooit gedaan en ik kan het niet doen ook.'
'Er zijn nog meer dingen die je niet kunt, maar ik zal ze op jou toepassen, dan leer je ze wel', zei Legree, en met een leren zweep gaf hij Tom een felle striem over zijn gezicht en vervolgens een regen van slagen waar hij maar raken kon.
Harriet Beecher Stowe, Uncle Tom's Cabin, 1852.

Verdieping bij 6.1-6.3

Indianen

BRON 16 Shawnee Tecumseh, door Owen Staples naar een schets uit 1812.

Native Americans

Over het aantal indianen, de Native Americans, in Noord-Amerika bestaan zeer uiteenlopende schattingen, variërend van twee tot acht miljoen. De meeste indianen leefden van wat de natuur opbracht: jacht en verzamelen. Gereedschappen maakten ze van steen, hout, botten, geweien en hoorns; kleding en tenten van huiden. Een aantal stammen in het oosten leefde van de landbouw. Bij hen was grondbezit van belang. De stam zorgde dat elke familie een geschikt deel van de grond kreeg om de familie te onderhouden. Soms verdeelden de leden van de stam de opbrengst van het land eerlijk over de families. Van echt privébezit van grond was slechts bij enkele stammen sprake. De aantallen indianen zijn zeker in de beginperiode van de kolonisatie sterk teruggelopen doordat de indianen geen immuniteit hadden tegen Europese ziektes. Ook in gevechten tegen de kolonisten sneuvelden velen. Doordat de Europeanen graag pelzen, waar de indianen minder waarde aan hechtten, verruilden voor in hun ogen kostbare metalen gebruiksvoorwerpen, drank en wapens, ontstond een levendige handel, maar ook een intensievere jacht op pelsdieren. Daarvoor drongen stammen gebieden binnen die voorheen niet tot hun territorium behoord hadden. Indianen verdrongen indianen en er ontstonden onderlinge oorlogen, waarbij de stammen die beschikten over westerse gebruiksvoorwerpen en wapens, in het voordeel waren.
De kolonisten kochten soms de grond om een nederzetting te stichten. Meestal namen ze de grond echter gewoon in bezit, zonder die te vergoeden. De indianen kenden toch geen grondbezit én er was immers grond genoeg.

Shawnee Tecumseh

Het indiaanse verzet tegen de opdringende kolonisten was meestal erg versplinterd. Shawnee Tecumseh (1768-1813) bracht daarin korte tijd verandering. Hij wierp zich op als leider en probeerde een indiaans bewustzijn te scheppen. Vanwege zijn militaire kwaliteiten kreeg hij grote aanhang. Hij hoopte de indiaanse volkeren te bundelen om zo aan de blanke expansie een halt te kunnen toeroepen. Mogelijk zou hij dan een indiaanse staat kunnen stichten. Er volgden verschillende veldslagen en overvallen. Tecumseh sneuvelde in 1813. Het verzet brokkelde af.

Deportatiebeleid

Onder de kolonisten in het noorden en de grootgrondbezitters in het zuiden (slaven vluchtten weleens naar indiaans gebied) bleef een anti-indiaanse stemming bestaan. De regering moest de indianen maar deporteren naar een Indian Territory ten westen van de Mississippi. De indianen hoopten, door met de regering samen te werken, op bescherming in een Indian Territory. Er kwam een Removal Act, die de verplaatsing van de indianen regelde door grond aan te wijzen. De indianen kregen ook een schadevergoedingen, zodat ze een nieuw bestaan konden opbouwen.
De Cherokee-indianen waren zo geaccultureerd (aangepast aan de blanke maatschappij) dat zij hun deportatie aanvochten bij het Hooggerechtshof. Dat gaf de indianen gelijk, maar president Jackson verklaarde de uitspraak van het Hooggerechtshof onuitvoerbaar. Hij zette de Cherokee onder druk, zodat ze uiteindelijk instemden met de ondertekening van het verdrag van New Echota. Ongeveer 15.000 stamleden werden onder militaire begeleiding naar het Indian Territory gebracht. Tijdens die Trail of Tears in 1838-1839 kwamen 4000 indianen door ontberingen om het leven.

De trek naar het westen

Na 1830 trokken talloze kolonisten het gebied ten westen van de Mississippi binnen. Door de trails, de aanleg van spoorwegen en de ontginning en bouw van duizenden boerderijen kwam de leefwereld van de prairie-indianen

BRON 17 Trail of Tears, geschilderd door Robert Lindneux, 1942.

in gevaar. Bizonjagers schoten duizenden bizons. De boeren-kolonisten zagen deze dieren als grote voedselconcurrenten voor hun vee. De huiden waren gewild in de leerindustrie. En bovendien veroorzaakten de bizons bij botsingen vaak grote schade aan de treinen. Ten slotte hoopten kolonisten en regering door het uitroeien van de bizons de economische basis van de indianen weg te nemen en ze te dwingen in reservaten te gaan leven. Verzet van de indianen hiertegen had weinig nut. Het aantal kolonisten was te groot. Er waren altijd legereenheden in de buurt. Ook de onderlinge verdeeldheid droeg niet bij tot een effectief verzet. De regering koos er nu voor de verschillende stammen ook in aparte kleine reservaten onder te brengen en niet meer in een groot Indian Territory, zoals in de eerste helft van de negentiende eeuw was gebeurd. Oorlogen en gedwongen deportaties bleven voorkomen, met aan beide zijden enorme verliezen aan mensenlevens. De regering begreep wel dat grond kopen en geschenken geven goedkoper was dan oorlog voeren. De politiek werd steeds 'vredelievender'. Er kwam een assimilatie en integratiebeleid. Een probleem bleef dat de leiders van reservaten vaak corrupt waren en zich met drank en geschenken weer grond afhandig lieten maken, zeer tot nadeel van het indiaanse volk.

BRON 18 Massagraf van indianen die zijn gedood bij Wounded Knee, 1891.

Wounded Knee

De onbevredigende situatie in de reservaten bracht aan het einde van de negentiende eeuw nog enkele stammen tot opstand. In 1886 werd een Apachenopstand onder leiding van Geronimo neergeslagen. Mede doordat verzet geen uitweg bood, kwam het tot de zogenaamde Ghost Dance-beweging onder leiding van Wovoka, die preekte dat de aarde zou sterven en spoedig plaats zou maken voor een paradijs, waarin het traditionele indiaanse leven zou worden hersteld. Oude opperhoofden en de bizons zouden terugkeren. Gebruik van drank en de westerse leefwijze moesten worden afgezworen. Deze beweging, gecombineerd met de zeer slechte situatie in de reservaten bracht de Sioux tot opstand. Alleen militair geweld en het afslachten van 200 indianen bij Wounded Knee - ze waren bezig hun wapens in te leveren - brak het verzet.

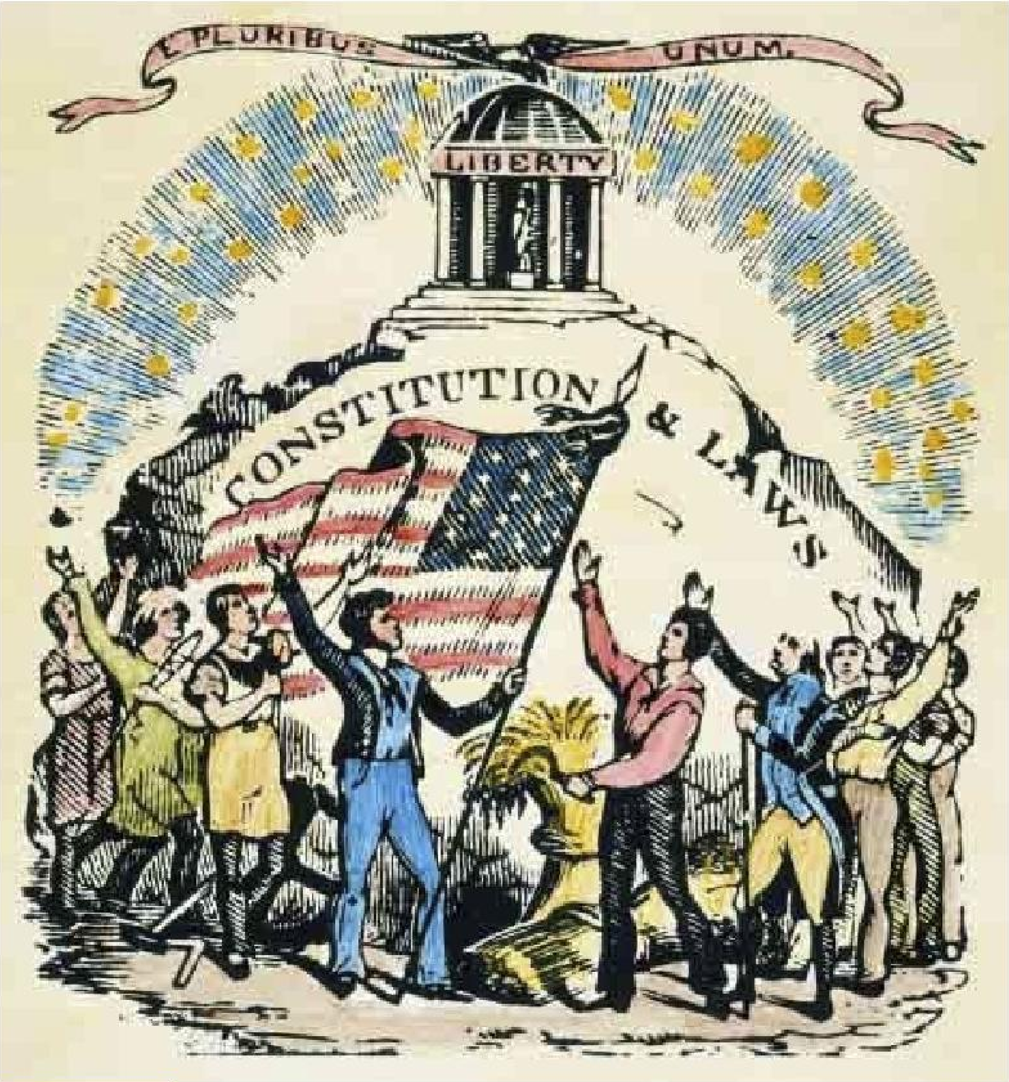
6 4 Burgeroorlog

DEELVRAAG

4 **Wat waren de oorzaken en de gevolgen van de Amerikaanse Burgeroorlog?**

Landbouw, nijverheid en handel

De verschillen in economische ontwikkeling en maatschappelijke opvattingen tussen Noord en Zuid namen in de loop van de negentiende eeuw steeds verder toe. Terwijl in het zuiden de economie gebaseerd was op plantagelandbouw, eerst tabak en nu katoen, was er in de noordelijke staten een grote variatie aan landbouw, visserij, handel, huisnijverheid en ook opkomende industrie. In het noorden ging het daarbij vooral om familiebedrijven met hooguit enkele knechten. Zij werkten vooral voor de Amerikaanse markt. Het noorden wenste de eigen handel en nijverheid te beschermen tegen goedkope industrieproducten uit Engeland. Dit stuitte op verzet in de zuidelijke staten. Daar bestond de vrees dat beschermende maatregelen tegen de Britse producten de regering in Londen zou bewegen tot importbeperkingen op katoen uit het zuiden. De zuiderlingen waren dus juist voor vrijhandel, terwijl de noordelijke handelaren en ondernemers hun markt wilden beschermen.

BRON 19 E pluribus unum (uit velen één), het devies van de Unie (eind 18de eeuw).

Dit verschil in handelspolitiek verscherpte een oud conflict, dat ook al bij het opstellen van de grondwet veel discussie had opgeleverd, namelijk over de vraag of de Verenigde Staten van Amerika een sterk centraal (federaal) gezag moesten hebben of dat juist de aparte staten zelf veel bestuursmacht zouden moeten houden. Noord was voor een sterke **Unie**, terwijl Zuid meer zelfstandigheid voor elke staat wilde. Die staten waren dan wel losjes in een statenbond verenigd. De ondernemers in het noorden wilden juist dat de federale regering de Amerikaanse markt zou beschermen met algemeen geldende maatregelen, terwijl de zuiderlingen voor grote bevoegdheden voor elke staat op alle gebied waren. Dit gold al zeker ten aanzien van de kwestie van de slavernij. Het toetreden van Californië tot de Verenigde Staten in 1850 vergrootte de spanningen; Californië was een slavenvrije staat, ondanks het feit dat het in het zuiden lag waar slaven waren toegestaan. Ook een wet die toestond dat in inwoners van de noordelijkere staten Kansas en Nebraska juist wel voor slavernij mochten kiezen, droeg bij aan het wederzijdse ongenoegen.

Burgeroorlog

Abraham Lincoln, de presidentskandidaat van de pas opgerichte **Republikeinen**, won de verkiezingen van 1860. De Republikeinen hadden hun basis in het Noorden en hadden een duidelijke voorkeur voor het afschaffen van de slavernij. Uit angst voor de daadwerkelijke afschaffing van de slavernij stapten elf zuidelijke staten uit de Unie. Ze vormden de '**Geconfedereerd**e Staten' en kozen een eigen president. Lincoln en de noordelijke staten vonden het uiteenvallen van de Unie onacceptabel. Omdat politieke bemiddelingen mislukten, brak een zeer bloedige en verwoestende **Burgeroorlog** (1861-1865) uit.
In 1865 gaven de geconfedereerde staten zich gewonnen. Ondanks hun zeer bekwame generaal Lee hadden ze de oorlog niet kunnen winnen tegen de minder tactische generaals uit het noorden. Het noorden had de uiteindelijke overwinning vooral te danken aan een overmacht aan soldaten en de beschikking over veel meer oorlogsmaterieel. Zeshonderdduizend mensen vonden de dood, een veelvoud daarvan raakte gewond, hele streken in het zuiden lagen verwoest. De Burgeroorlog richtte zoveel menselijk leed en schade aan, dat het goedkoper geweest zou zijn om alle slaven vrij te kopen.

BRON 20

Een generaal van de Unie brengt rapport uit over de slag bij Fredericksburg

De doden waren opgezwollen tot tweemaal hun normale omvang en meestal net zo zwart als zwarten. De lijken lagen in elke mogelijke houding, sommigen op hun rug met gapende kaken, anderen met opengesperde, uitpuilende, glazige ogen zo groot als walnoten, weer anderen samengevouwen als een slangenmens. Hier lag er een zonder hoofd, daar een zonder benen en verderop een zonder hoofd en zonder benen, daar lagen een hoofd en benen, zonder corpus. Overal afgrijselijke gezichtsuitdrukkingen: angst, woede, doodsbang, gestoord, gemarteld, in poelen van bloed, het hoofd half begraven in de modder, met granaatscherven in het hoofd of het lichaam bezaaid met kogelgaten.'

W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, New Jersey, 1987.

BRON 21 1863. Het slagveld van Gettysburg. Noord en Zuid hadden een gruwelijke slag geleverd: tussen omvergeslagen geschut, uitgebrande munitiekarren en weggegooide geweren lagen duizenden gesneuvelde soldaten en kadavers van paarden. Eindelijk had het Noorden een doorslaggevende overwinning behaald op de zuidelijke troepen onder leiding van generaal Lee.

In 1863 was al een wet aangenomen die de slaven de vrijheid gaf in alle gebieden die de noorderlingen bezet hadden. De Unie was gered, de slaven kregen hun vrijheid en kiesrecht, maar dat zou in de zuidelijke staten spoedig weer worden teruggedraaid. Een tegenstander van de slavenbevrijding vermoordde Lincoln enkele dagen na het einde van de Burgeroorlog. Hij werd gezien als de grote tegenstander van het zuiden, maar volgens eigen zeggen was het hem op de eerste plaats te doen om het behoud van de Unie.

BRON 22

Lincoln over slavernij en behoud van de Unie

'Het allerhoogste doel in deze strijd was het behoud van de Unie, niet het vasthouden aan of afschaffen van de slavernij. Als ik de Unie had kunnen redden zonder maar een slaaf te bevrijden, dan had ik dat gedaan, en als ik ze had kunnen redden door de slaven te bevrijden dan had ik dat ook gedaan, en als ik de Unie had kunnen redden door een aantal slaven te bevrijden en andere niet, dan had ik dat gedaan.' Lincoln tegenover Horace Greeley van de *New York Tribune*.

W.D. Jordan, The United States Conquering a Continent, New Jersey, 1987.

Reconstruction

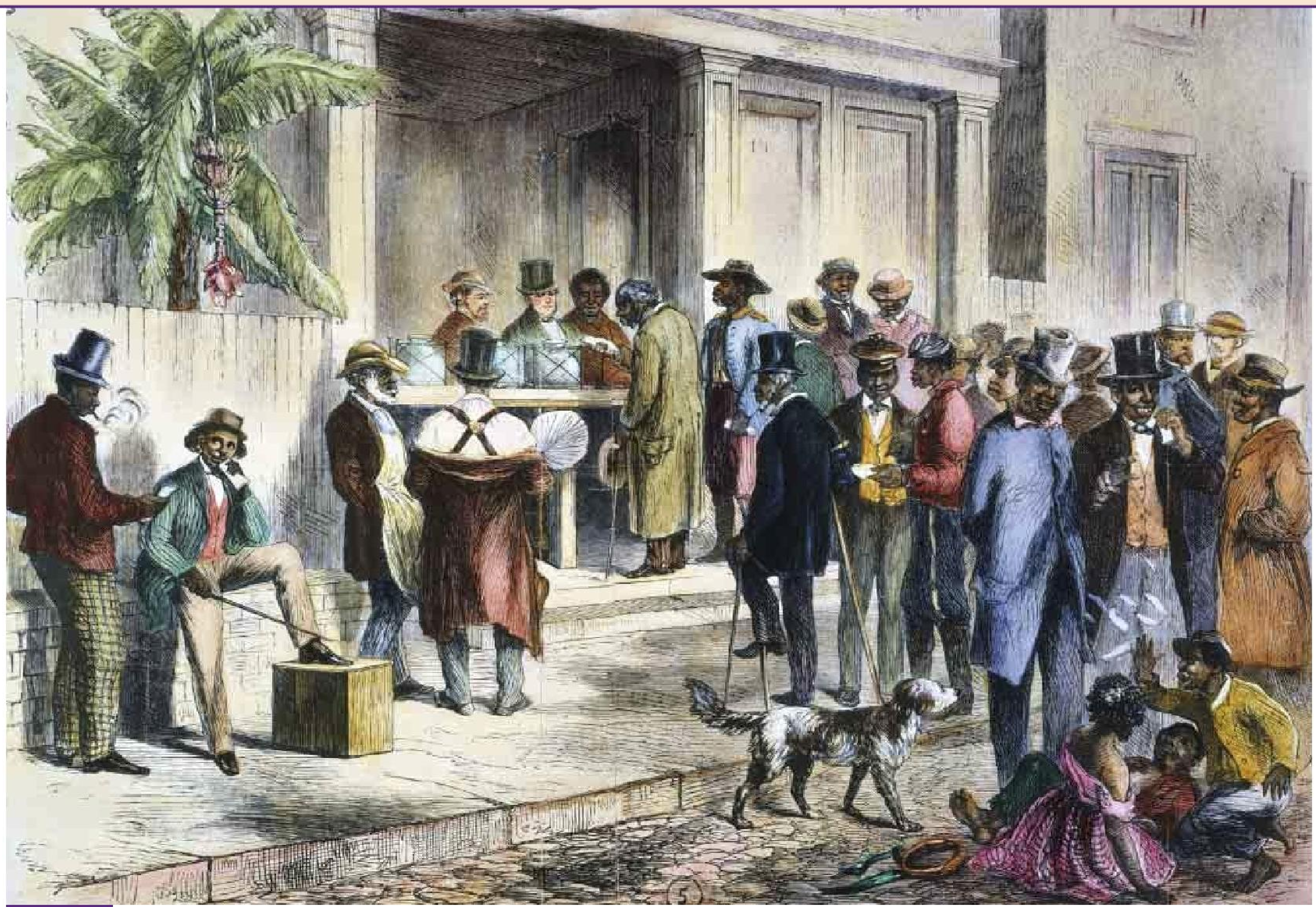
Onder Johnson, Lincolns opvolger, kwam maar weinig terecht van een verzoening tussen Noord en Zuid. Het Congres nam de leiding in de zogenaamde **Reconstruction**, een poging om de zuidelijke staten te hervormen. Er kwam een Reconstruction Act, die het Zuiden opdeelde in vijf militaire districten. De 'freedmen', de bevrijde slaven, kregen kiesrecht. Zo kregen de Afro-Amerikanen invloed in de nieuwe volksvertegenwoordigingen. Hun economische macht bleef echter beperkt doordat de grond in handen van de blanken bleef.

BRON 23

Ned Cobb, een zwarte katoenboer over de arbeidsverhoudingen in Alabama 1885

'In mijn omstandigheden, en die gelden voor iedereen hier, geldt dat als je niet genoeg verdient om iets over te houden, dan heb je niets bereikt, behalve dat je aan een ander jouw arbeid geleverd hebt. Het is terecht dat je betaalt voor iets dat je van een ander gebruikt, zoals zijn land, zijn vee, zijn ploeg of gereedschappen. Maar hoeveel moet je daarvoor betalen? Dat moet wel een eerlijk bedrag zijn. De helft van de oogst? Een derde van de oogst? En hoeveel mag je zelf houden? Hij heeft recht op een eerlijke pacht of huur, en ik heb recht op mijn deel. Maar wie beslist hoeveel dat is. Diegene die het bezit heeft of diegene die het werk levert?

Th. Rosengarten, All God's Dangers: The Life of Nate Shaw, New York 1974.

BRON 24 Afro-Amerikanen mogen stemmen. Gravure uit 1867.

In 1877 kwam aan de Reconstruction een einde doordat de militaire bestuurders uit het Zuiden werden teruggetrokken. Alhoewel in het Zuiden industrie opkwam, bleef het overwegend agrarisch met grootgrondbezitters en pachters of share croppers.

Een blanke elite bleef het zuiden beheersen. De blanken verminderden door de zogenaamde **Jim Crow-wetten** langzaam de rechten van de Afro-Amerikanen, zodat uiteindelijk een **gesegregeerde maatschappij** ontstond, waarin de ex-slaven volgens de wet gediscrimineerd mochten worden. De kieswet zorgde ervoor dat Afro-Amerikanen bij het stemmen konden worden geweerd. Aan de kiezer mochten eisen worden gesteld zoals inzicht in de grondwet. Aan ex-slaven werden daarover vragen gesteld, aan blanken niet. Conservatieve en racistische blanken, georganiseerd in de **Ku Klux Klan**, schrokken niet terug voor intimidatie, geweld en lynchpartijen. De Afro-Amerikanen schikten zich in een tweederangs positie.

BRON 25 Sharecroppers pachtten een boerderijtje van een grootgrondbezitter en betaalden de pacht met de helft van de oogst. Omstreeks 1890.

6 5 Wereldmacht

DEELVRAAG
5 **Waardoor werden de Verenigde Staten van Amerika een wereldmacht?**

BRON 26 Immigranten uit het oostelijke Balkangebied bereiken New York per schip in 1906.

Immigranten

Na 1840 tot in het begin van de twintigste eeuw kwamen steeds nieuwe groepen immigranten Amerika binnen. De gevestigde Angelsaksische protestantse afstammelingen van de eerste kolonisten vertoonden vaak een sterke afkeer van die nieuwkomers.
Rond 1830 begon het aantal katholieke Ieren dat de VS binnenkwam het aantal immigranten uit andere delen van de Britse eilanden te overtreffen. In Ierland mislukten vanaf 1845 verschillende aardappeloogsten, waarna hongersnood en sterfte optraden. De afkeer van en de angst voor het katholicisme (met vermeende ondemocratische invloed van de paus op het bestuur van het land) veroorzaakten een sterke antikatholieke en anti-Ierse beweging, waardoor de Ieren nauwelijks werk konden vinden, met als gevolg dat ze elk werk aannamen, zelfs tegen zeer geringe betaling. Daardoor zouden ze het werk afnemen van ongeschoolde Amerikanen. Er ontstonden verenigingen tegen Ierse immigratie. De Ieren ontwikkelden op hun beurt antigevoelens tegenover de Afro-Amerikanen omdat zij op hun beurt met hen moesten concurreren.
Vervolgens zagen de blanke protestanten de Chinezen als gevaar. De Chinezen hadden eerst als goedkope arbeidskrachten in de (goud)mijnen en in de spoorwegbouw werk gevonden. Nu het grote werk voorbij was, vormden zij aan de westkust een grote concurrent voor de blanke Amerikaanse werknemers. Chinezen namen genoegen met zeer lage lonen. Volgens felle Amerikanen waren Chinezen van een minderwaardig ras en zouden zij nooit echte Amerikanen kunnen worden.
Na 1890 ontvluchtten Zuid-Europeanen en Russen de ontstellende armoede. Uit Rusland vertrokken enkele miljoenen Joden nadat **pogroms:** Jodenvervolgingen, waren losgebarsten. Veel van deze immigranten waren te arm om een eigen bedrijf te beginnen. Ze bleven als zeer goedkope arbeidskrachten in de grote steden hangen en konden maar moeizaam het hoofd boven water houden. De oude Amerikanen zagen hen als een bedreiging voor de protestantse maatschappij. De Ku Klux Klan was van toen af niet alleen tegen de Afro-Amerikanen, maar ook antikatholiek en antisemitisch.

Infrastructuur en industrie

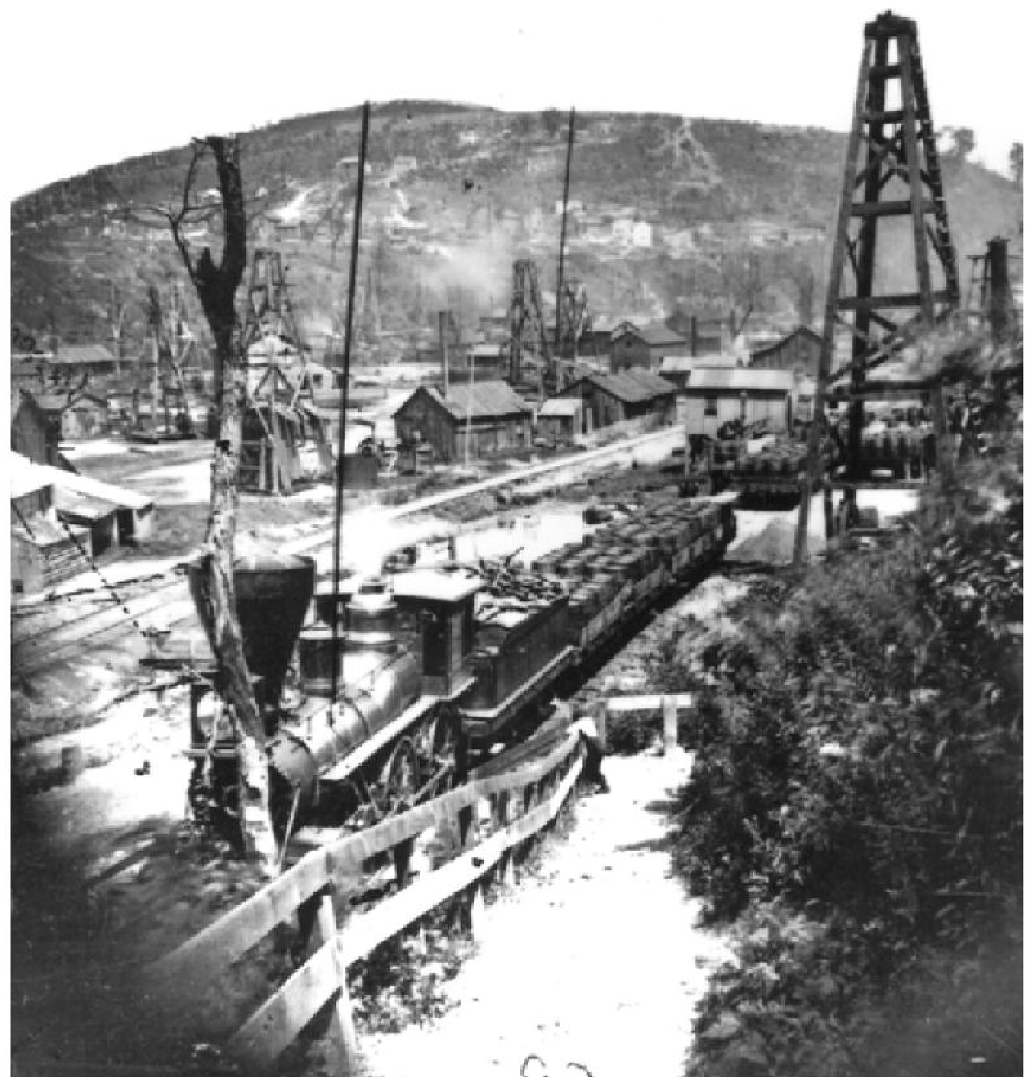
De handel binnen de Verenigde Staten van Amerika verliep aanvankelijk vooral met stoomboten en raderboten via de rivieren en de kustwateren. Het aanleggen van wegen verliep moeizaam. Er kwam een grote verbetering door de aanleg van kanalen (1815-1860) tussen verschillende rivieren of tussen de rivieren en de Grote Meren. Ondanks de overheidssteun raakten veel kanaalondernemingen spoedig in grote problemen, omdat het onderhoud van de sluizen en kanalen kostbaar bleek en de hoeveelheid vracht minder was dan verwacht. Bovendien kwamen vanaf 1830 de spoorwegen opzetten als een geduchte concurrent. Zij kregen overheidssteun in de vorm van grondschenkingen. Het spoorwegennet was fijnmaziger en de treinen vervoerden veel sneller.

BRON 27 Bij Promontory Point kwamen in 1869 de twee bouwploegen van de eerste transcontinentale spoorlijn bij elkaar.

Doordat de Frontier steeds verder naar het westen opschoof, richtten de spoorwegondernemingen zich op de aanleg van transcontinentale spoorwegen. Dit bevorderde de trek naar het westen enorm. Om de spoorwegbouw te stimuleren, kregen de spoorwegondernemingen van de federale regering langs de spoorwegen een enorme strook grond in bezit. De spoorwegondernemingen verkochten of verpachtten die grond aan nieuwe kolonisten. Zij werden voor het vervoer van hun agrarische producten en de aanvoer van goederen uit de steden geheel van die spoorwegen afhankelijk.

De bouw van spoorwegen bevorderde natuurlijk de productie van ijzer en staal, van rails, locomotieven en wagons. IJzererts- en steenkoolmijnen kenden een enorme bloei. Grote ondernemers werden wel **Robber Barons** genoemd vanwege hun enorme economische macht en opeenhoping van grondbezit en verschillende ondernemingen, van mijnen tot spoorwegbedrijven. Zij hadden die vaak verkregen via dubieuze contacten met de regering ten koste van de arme grondbezitters en belastingbetalers.
Ook al spreken de grote ondernemers, zoals Rockefeller met zijn olie, mijnen en spoorwegen, Carnegie met zijn staalindustrie, Ford met zijn auto's en Morgan als grootste bankier het meest tot de verbeelding, het begin van de industrie lag in de textielbedrijven in de noordelijke staten. Zij verwerkten veelal katoen uit het zuiden en maakten daarbij gebruik van goedkope vrouwelijke arbeidskrachten of kinderen. Aan het einde van de negentiende eeuw waren hun arbeidsplaatsen echter veelal ingenomen door goedkope immigranten uit Zuid- en Oost-Europa. Ondanks de voorspoedige industriële ontwikkeling bleef de landbouw het hoofdmiddel van bestaan. De export van een agrarisch product als katoen bracht het meeste geld op.

BRON 28 Spoorwegen en oliewinning in Oil Creek in 1869, in bezit van Rockefeller.

Amerika voor de Amerikanen

In het begin van de negentiende eeuw kregen de Spaanse en Portugese koloniën in Zuid- en Midden-Amerika onafhankelijkheid. Als ex-kolonie hadden de Verenigde Staten die **dekolonisatie** gesteund. President Monroe verkondigde: 'De Amerikaanse continenten mogen vanaf dit moment niet meer worden beschouwd als onderwerp van een toekomstige kolonisatie door een Europese macht'. Deze opvatting ging de geschiedenis in als de **Monroe doctrine**: Amerika voor de Amerikanen. De Verenigde Staten hadden in het begin van de negentiende eeuw van Frankrijk, van Spanje en van Mexico gebieden gekocht of veroverd. Steeds meer nieuwe kolonisten trokken naar het westen. Door het bereiken van de kust van de Grote Oceaan was de natuurlijke omvang van het land afgerond. Het in bezit nemen van eilanden in de Grote Oceaan of de Caribische Zee zou indruisen tegen de principes van vrijheid van volkeren.

Imperialisme

Maar de afronding van het grondgebied van de Verenigde Staten van Amerika stelde niet iedereen tevreden. In nationalistische kringen en bij sommige industriëlen en handelaren leefde een duidelijk imperialistische geest. De VS hadden steeds grotere handelsbelangen in Azië, waar Japan en China nieuwe markten vormden. Ook Australië diende zich aan. Voor grote handelaren was het vanzelfsprekend dat hun land zou zorgen voor veilige handelsroutes over de Grote Oceaan.

BRON 29

Mahan voorstander van expansie
'Hawaï moet worden geannexeerd en het Panamakanaal aangelegd. Wij zijn een zeer belangrijk volk, wij geven op dit continent de toon aan, wij domineren op dit halfrond, ons erfgoed is te waardevol om het te verspillen of het ons te laten ontrukken. Het is onze plicht het goed te beheren en uit te breiden.'
B. Tuchman, De trotse toren, Amsterdam, 2007.

De marine bezette de onbewoonde Midway-eilanden en de Verenigde Staten kregen belangen op Samoa en Hawaii. In Midden- en Zuid-Amerika kochten de Amerikaanse industriëlen steeds meer grondstoffen en spoedig zouden deze gebieden ook een grote afzetmarkt gaan vormen. In 1895 maakte Cuba zich los van Spanje, maar al snel behandelden de Verenigde Staten Cuba als kolonie. Twee andere Spaanse kolonies: Puerto Rico en de Filipijnen, kwamen niet alleen economisch, maar ook bestuurlijk geheel onder controle van de Verenigde Staten.

dertien oude staten
Verenigde Staten in 1783
1848 opname als staat in 1848
noordelijke grens van de slaven houdende staten
noordelijke grens van de zuidelijke staten in de Burgeroorlog (1861 - 1865)
kolonisatiegrens omstreeks 1860

Gebiedsaanwinsten van de V.S.
1803 van Frankrijk
1810 - 1819 van Spanje
1812 van Groot-Brittannië
1845 Texas
1846 Oregon
1848 van Mexico
1853 van Mexico

BRON 30 Kaart van de Verenigde Staten.

BRON 31

De felle imperialist Beveridge ziet kansen:
'Het lot heeft ons een politiek voorgeschreven, de wereldhandel moet en zal van ons zijn. Wij zullen de oceaan bedekken met onze koopvaardijvloot. Wij zullen een oorlogsvloot bouwen, die past bij onze grote natie, bij de Amerikaanse wetgeving, de Amerikaanse orde, de Amerikaanse beschaving zullen wortel schieten op kusten, waar tot nog toe agressie en achterlijkheid hebben geheerst, maar nu door die werktuigen van God licht en schoonheid zullen worden gebracht. De Grote Oceaan is ons eigenlijke operatieterrein. Daar heeft Spanje een eilandenrijk, de Filippijnen. Daar hebben de Verenigde Staten een machtig eskader. De Filippijnen zijn vanzelfsprekend ons eerste doel.'
B. Tuchman, De trotse toren, Amsterdam, 2007.

Wereldmacht

Voor handelaren, industriëlen en nationalistische kringen waren enkele belangrijke doelen bereikt. Lodge, een fanatiek voorstander van machtsuitbreiding zei daarover: 'Wij zijn erin geslaagd een grote mogendheid te worden en ik geloof dat wij in Europa een indruk hebben gemaakt die duurzaam zal blijken.'

Voor Amerikanen die voor vrijheid van de volkeren waren en die gelijkheid van de mensen als hoog ideaal beschouwden, was dit imperialisme een gruwel. Manifest Destiny, het bevolken en in cultuur brengen van het Wilde Westen, dat was Amerika's taak, niet het veroveren van gebieden buiten het vasteland en niet het onderdrukken van vrije volkeren. Waren de Verenigde Staten dan van onderdrukte kolonie een wereldmacht geworden om nu zelf landen en volkeren te onderdrukken?

BRON 32 Theodore Roosevelt en zijn Rough Riders op Cuba vechtend tegen de Spanjaarden, 1898.

Verdieping bij 6.5

Lowell Mill Girls

BRON 33 De Lowell Mills, gelegen aan de Merrimac rivier in Massachusetts. Gravure naar een tekening van J.W. Barber uit 1839.

Vanaf 1790 ontstonden in de noordelijke staten van de Verenigde Staten de eerste textielfabrieken. Zij profiteerden spoedig van de Napoleontische oorlogen die de handel tussen Europa en Amerika bemoeilijkte. De Amerikanen gingen nu zelf textiel produceren. Er kwam genoeg ruwe katoen uit de zuidelijke staten. De kolonisten, die naar het westen trokken, hadden ook behoefte aan textiel en nadat de koloniën in Zuid- en Midden-Amerika onafhankelijk waren geworden, lagen ook die landen open voor Amerikaanse industrieproducten. Ondernemers Samuel Slater en Francis Cabot hadden rijke investeerders uit Boston achter zich. In plaats van kinderen in te zetten, namen zij massaal vrouwen en oudere meisjes aan als arbeidskrachten. De ondernemers in de textielstad Lowell hielden vol dat zij voor de vrouwen een goed werk deden. Ze werden goed behandeld en de opzichters zagen toe op goede zeden en manieren. Ze waren goed gekleed, gezond en gelukkig. De arbeidsters verdienden volgens de ondernemers goed en ze leerden ook nog een beroep. Charles Dickens, de befaamde Britse schrijver en aanklager van de slechte arbeidsomstandigheden in de Engelse industriesteden, sprak vol bewondering zijn lof uit over de arbeidsomstandigheden in de textielfabrieken in Lowell.

BRON 34

Orestes Brownson over de arbeidsomstandigheden in Lowell:

'Dat was de mooie kant van het plaatje, dat aan de bezoekers van de fabrieken wordt getoond. Maar er is ook een duistere kant, zowel geestelijk als lichamelijk. Weinig, mogelijk zelfs geen, van de arbeidsters kan van het loon een bestaan opbouwen. De meesten putten hun lichaam uit en raken geestelijk afgestompt, zonder dat ze een beetje beter worden van het werk. De sterftecijfers van de fabrieksteden zijn niet opzienbarend, dat moet ik toegeven. Maar als de meisjes door het zware werk totaal zijn afgebeuld, gaan ze naar huis en sterven zij daar. De gemiddelde tijd dat een meisje in Lowell werkt is maar drie jaar. En wat gebeurt er dan met hen? Slechts enkelen trouwen, nog minder gaan terug naar hun geboortedorp met een ongeschonden reputatie.'

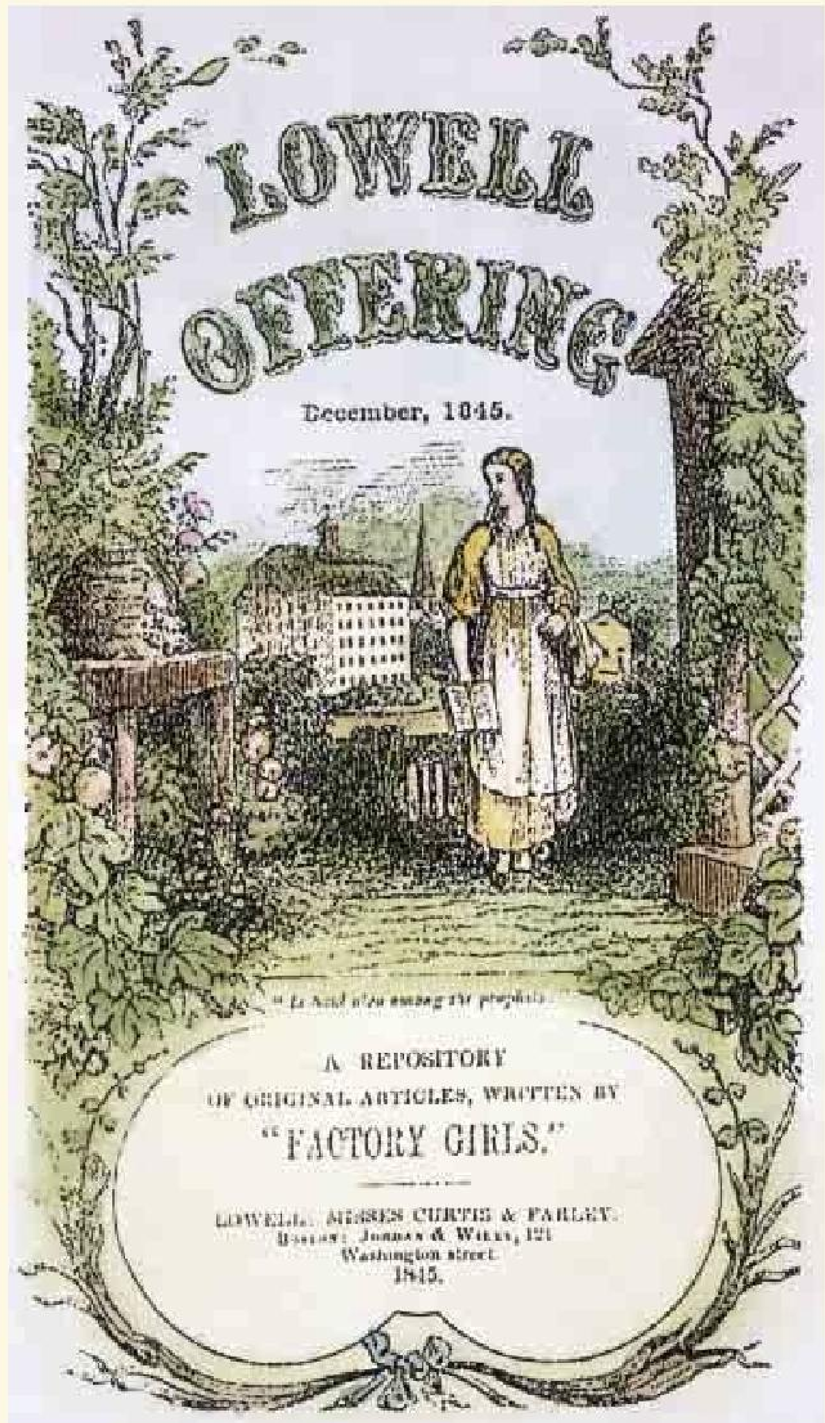
O. Brownson, The Laboring Classes, in: Boston Quarterly Review, Boston 1840.

BRON 35

Uit een geschiedenisboek dat op Amerikaanse scholen wordt gebruikt:

'De bedrijvige fabrieksteden Lowell, Chicopee en Manchester boden een opmerkelijke industriële idylle. Vanuit heel New England kwamen jonge vrouwen twee of drie jaar in de textielfabrieken werken. Zij verdienden $2,50-$3,25 per week, waarvan ongeveer de helft opging aan onderdak en eten. Een beetje stuurden ze naar huis en de rest konden ze zelf uitgeven. De meeste jonge vrouwen werkten voor hun uitzet, om een jongere broer te laten studeren of gewoon om ervaring op te doen, nieuwe mensen te leren kennen en te ontsnappen aan het beknellende leven op de boerderij. Zij zetten bloemen voor de ramen van de fabriek, organiseerden naaicursussen, gaven hun eigen tijdschrift uit en gingen naar lezingen. En dat kwam allemaal bovenop een werkweek van 70 uur.'

Naar: J.A. Garraty, A Short History of the American Nation, New York 1987.

BRON 36 Meisjes in de Lowell Mills waren het helemaal niet eens met de slechte beoordeling die hun bazen en zijzelf van sommige critici van het werksysteem kregen. Met de 'Lowell Offering' gaven ze elk jaar een bundel artikelen uit om te bewijzen dat ze geletterd waren en niet afgestompt door het werk. 1845.

BRON 37

Anne E. Gilbert aan haar vriendin Louisa Jane Ryerson, 28 februari 1847

Lieve vriendin,
Ik denk dat je verrast bent een brief van mij te ontvangen. Ik heb vaak aan je gedacht en je willen schrijven, maar ik wist je adres niet. Afgelopen vrijdag zag ik tot mijn grote verbazing én vreugde je zus Achsah naar de fabriek lopen. De fabriek waar ik werk heb gevonden, begon ook net. En nu waarom ik schrijf. Lieve Louisa, ik wil heel graag dat je naar hier komt om in de fabriek te werken. Je zus wil dat ook heel graag. Kom echt, je zult er geen spijt van hebben. Ik wil zo graag dat je komt. De fabriek ligt op een mooie plek en je zult het er fijn vinden. Een kosthuis ligt vlak bij de fabriek. En je kunt zo naar haar toe en wij zullen een heerlijke tijd hebben. Als je komt, kun je bij mij in het kosthuis en bij mij in de fabriek werken. Ik zal alles doen om je gelukkig en tevreden te maken. Als je niet komt, zal ik erg teleurgesteld zijn. Nu moet ik stoppen, ik heb geen tijd meer. Alsjeblieft stuur mij zo snel mogelijk een antwoord, maar stuur wel een positief antwoord. Stuur je brief naar Naumkeag Corporation.
Je toegewijde vriendin,
Anne E. Gilbert

http://library.uml.edu/clh/All/ben05.htm

BRON 38 Een van de allereerste foto's van fabrieksmeisjes in de Lowell Mills omstreeks 1860.

6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het begin van Europese overzeese expansie
2. Het ontstaan van handelskapitalisme en begin van wereldeconomie
3. Slavenarbeid op plantages en opkomst van abolitionisme
4. Het streven naar grondrechten en politieke invloed van burgerij
5. Het ontstaan van het parlementair stelsel en toename van volksinvloed
6. De industriële revolutie en opkomst van emancipatiebewegingen
7. Het modern imperialisme

JE WEET

Hoe de Verenigde Staten van Amerika uitgroeiden van kolonie tot wereldmacht.

1. Welke nieuwe bewoners naar de oostkust van Noord-Amerika kwamen, wat hun motieven waren en hoe zij een bestaan opbouwden.
2. Waarom de dertien Engelse koloniën in Noord-Amerika streden voor hun onafhankelijkheid.
3. Welke verschillen er waren tussen de noordelijke staten en de zuidelijke staten.
4. Dat de slavernijkwestie niet de enige oorzaak van de Burgeroorlog was en welke gevolgen de Burgeroorlog uiteindelijk had voor de positie van de Afro-Amerikanen.
5. Waardoor en hoe de Verenigde Staten van Amerika een wereldmacht werden.

JE KUNT

Bij de oorzaken onderscheiden tussen omstandigheden en motieven of beweegredenen. Omstandigheden, zoals het weer of armoede, kunnen mensen dwingen tot een bepaalde gedachte of handeling. Een motief of beweegreden is dan echt de persoonlijke gedachte die tot bepaald handelen leidt.

TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS (1500-1600)

1600

- 1619 ▸ eerste Afrikanen in Jamestown

TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN (1600-1700)

- 1650 ▸ 50.368 inwoners, 1.600 slaven/Afro-Amerikanen
- 1660 ▸ Black codes

1700

- 1700 ▸ 250.000 inwoners, 20.000 slaven/Afro-Amerikanen

TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES (1700-1800)

- 1750 ▸ 1.170.800 inwoners, 236.420 slaven/Afro-Amerikanen
- 1773 ▸ Boston Tea Party
- 1774 ▸ Continental Congress in Philadelphia
- 1775 ▸ begin Onafhankelijkheidsoorlog
- 1776 ▸ Onafhankelijkheidsverklaring
- 1783 ▸ einde Onafhankelijkheidsoorlog
- 1793 ▸ Eli Whitney vindt de cotton gin uit

1800

- 1800 ▸ 5.308.483 inwoners, 893.602 slaven/Afro-Amerikanen
- 1801-1808 ▸ Jefferson president
- 1803 ▸ Louisiana van Frankrijk gekocht

TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES (1800-1900)

- 1819 ▸ Florida van Spanje gekocht
- 1823 ▸ Monroe doctrine
- 1850 ▸ 23.191.876 inwoners, 3.204.313 slaven/Afro-Amerikanen
- 1861 ▸ begin Burgeroorlog
- 1863 ▸ slavernij afgeschaft
- 1865 ▸ Burgeroorlog door het Noorden gewonnen
- 1867 ▸ begin Reconstruction
- 1877 ▸ einde Reconstruction
- 1890 ▸ Jim Crow wetten
- 1898 ▸ verovering Cuba en Puerto Rico
- 1899-1902 ▸ verovering Filipijnen

1900

- 1900 ▸ 75.994.575 inwoners, 8.833.994 Afro-Amerikanen

BEGRIPPEN

abolitionisten
Mensen die de slavenhandel en slavernij wilden afschaffen.

Boston Tea Party
Als protest tegen de Britse belastingen gooide een groep als indianen verklede kolonisten de lading thee van drie Engelse schepen overboord.

Burgeroorlog
Zeer bloedige oorlog tussen de noordelijke en zuidelijke staten van de Verenigde Staten van Amerika (1861-1865).

Continental Congress
De eerste bijeenkomst van kolonisten in Philadelphia, die zou leiden tot de onafhankelijkheid.

dekolonisatie
Het onafhankelijk worden van koloniën van hun moederlanden.

Democraten
Politieke stroming die de meeste aanhang had in het zuiden. De Democraten waren voor een grotere vrijheid voor de aparte staten en tegen afschaffing van de slavernij.

Founding Fathers
Mannen die zitting hadden in het Congres en die de basis legden voor de nieuwe staat: de Verenigde Staten van Amerika.

Frontier
De grens tussen het gebied van de indianen en het gekoloniseerde gebied.

geconfedereerd
De zuidelijke staten waren voor een losse statenbond met veel zelfstandigheid voor elke staat en een federaal gezag met weinig bevoegdheden.

gesegregeerde maatschappij
Door de Jim Crow-wetten ontstond een wettelijke basis voor discriminatie van de Afro-Amerikanen in het zuiden. Zo werden Afro-Amerikanen achtergesteld en ontstond een scheiding tussen Afro-Amerikanen en blanken.

Jim Crow-wetten
Door middel van deze wetten beperkte de blanke elite in het zuiden de rechten van de Afro-Amerikanen: Afro-Amerikanen moesten in aparte treinstellen reizen en gescheiden onderwijs volgen.

Ku Klux Klan
Organisatie van conservatieve en racistische blanken die niet terugschrok voor intimidatie, geweld en lynchpartijen ten aanzien van Afro-Amerikanen.

Monroe doctrine
Opvatting van de Amerikaanse president Monroe (1823) dat Europese landen geen invloed of bemoeienis zouden moeten hebben met het Amerikaanse continent.

Onafhankelijkheidsoorlog
Oorlog tussen de Amerikaanse koloniën en de Britten om de vrijheid te bereiken (1775-1783).

Onafhankelijkheidsverklaring
Document, in 1776 opgesteld om de onafhankelijkheid van dertien Amerikaanse koloniën uit te roepen.

pogroms
Jodenvervolgingen; het begrip heeft vooral betrekking op de vervolging van Joden in Rusland in de negentiende eeuw.

Reconstruction
Het Congres nam in 1867 een Reconstruction Act aan om de zuidelijke staten te hervormen en weer op te nemen in de Unie.

Republikeinen
Politieke stroming met veel aanhang in de noordelijke staten, waren voor een sterke unie en hadden een voorkeur voor het afschaffen van de slavernij.

Robber Barons
Grote ondernemers met enorme economische macht door opeenhoping van grondbezit en verschillende ondernemingen, van mijnen tot spoorwegbedrijven.

Slave codes
Wetten die vanaf 1660 slavernij officieel erkenden en bepaalden dat het nageslacht van Afro-Amerikanen bezit van de meester zou zijn.

unie
De noordelijke staten waren voor een sterke unie, samenwerking tussen de verschillende staten met een overkoepelend federaal gezag met veel bevoegdheden.

Overzicht van de vaardigheden

Betrouwbaarheid van bronnen

De vraag of je de informatie uit een bron kunt geloven (of de bron betrouwbaar is), is een probleem waarmee je bij het vak geschiedenis voortdurend te maken krijgt. Bronnen kunnen onjuiste informatie bevatten. Een schrijver kan informatie achtergehouden hebben, verdraaid hebben of verkeerd hebben uitgelegd. Er zijn vragen waarmee je de betrouwbaarheid kunt controleren. Je moet letten op drie dingen:

1 Wanneer is de bron gemaakt?
Wanneer iemand ooggetuige is geweest van bijvoorbeeld een veldslag, maar pas jaren later opschrijft wat hij allemaal heeft gezien, kan zijn geheugen hem in de steek laten. Over het algemeen geldt: hoe minder tijd er zit tussen de gebeurtenis en het maken van de bron, des te betrouwbaarder is de bron.

2 Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen?
Was hij er zelf bij of heeft hij zijn informatie van iemand anders? Hoeveel schakels zitten er tussen het opschrijven van een gebeurtenis en die gebeurtenis zelf? Over het algemeen: hoe minder tussenschakels, des te betrouwbaarder is de bron.

3 Wat is de bedoeling van de maker van de bron?
Dit is de belangrijkste en lastigste vraag om te beantwoorden. Wil de maker zo goed mogelijk informeren of wil hij juist, met een bepaald doel, informatie achterhouden of verdraaien? Wil hij een boodschap overbrengen? Is hij zakelijk of overdrijft hij? Is hij neutraal of partijdig? Over het algemeen: hoe zakelijker en onpartijdiger, des te betrouwbaarder de bron.
Betrouwbaarheid onderzoeken is moeilijk, omdat een bron volgens het ene punt heel betrouwbaar kan lijken, maar volgens het andere juist niet. Het is daarom nodig een zorgvuldige afweging te maken.

Continuïteit en discontinuïteit

Bij geschiedenis kijk je naar wat er is gebeurd in het verleden. Gebeurtenissen die bij elkaar horen, vormen een ontwikkeling. Daarbij let je op wat verandert en wat gelijk blijft. Wat gelijk blijft, heet continuïteit. Wat verandert, heet discontinuïteit. Continuïteit en discontinuïteit kunnen op één plaats tegelijkertijd voorkomen. Na een oorlog veranderen bijvoorbeeld vaak de grenzen en krijgen sommige landen nieuwe leiders. De positie van arme mensen in het gebied kan onveranderd slecht zijn gebleven.
De komst van de Spanjaarden veranderde veel voor de indianen. De Europeanen bezetten hun gebieden en buitten hen uit door hen zware arbeid te laten doen. Ze kwamen in contact met een andere beschaving. De indianen probeerden – tevergeefs – hun cultuur te behouden. Ook stierven ze aan de ziektes die de Europeanen meebrachten. Voor de indianen gingen de veranderingen zéér snel en betekenden ze een grote verslechtering van hun omstandigheden.

Gebeurtenis, verschijnsel, ontwikkeling

Gebeurtenis
Een gebeurtenis is een concreet voorval. Hiervan is meestal precies bekend waar en wanneer het gebeurde: plaats en tijdstip (jaartal) zijn bekend. Veel gebeurtenissen uit vroegere perioden zijn door schilders of prentenmakers uitgewerkt. Van meer recente gebeurtenissen zijn er meestal foto's of filmbeelden. Enkele gebeurtenissen die tot nu toe in dit hoofdstuk behandeld zijn, zijn de uitvindingen door John Kay, James Hargreaves en Richard Arkwright en de plundertochten van de Luddieten.

Verschijnsel
In elke samenleving en in elke periode gebeurt er een heleboel volgens een regelmatig patroon en in ongeveer dezelfde vorm. Dit kunnen werkzaamheden zijn (de manier waarop men het land bewerkt), bestuur (de macht van een koning of parlement) of de manier waarop groepen mensen hun onderlinge conflicten oplossen (wel of geen oorlog) en ook de toepassing van (wetenschappelijke) kennis en het doen van uitvindingen. Dit noemen we verschijnselen. Meestal bestaan deze verschijnselen gedurende een lange tijd en veranderen deze niet of maar heel langzaam.

Ontwikkeling
Een reeks opeenvolgende gebeurtenissen kun je soms herkennen als een veranderingsproces. Als dat het geval is, spreken we van een ontwikkeling. De uitvinding van de schietspoel, het bouwen van de eerste spinning jenny of de verbetering van de stoommachine door James Watt zijn allemaal gebeurtenissen. Elk afzonderlijk zijn ze niet zo belangrijk. Maar samen, als een reeks gebeurtenissen, blijken ze een schakel te zijn in een groter veranderingsproces: de Industriële Revolutie. Een ontwikkeling is vaak pas na verloop van tijd herkenbaar. Zo is de term 'Industriële Revolutie' in 1837 voor het eerst gebruikt, ruim een halve eeuw na het begin ervan in Engeland.

Gebondenheid aan tijd en plaats 1

In de Oudheid dachten de mensen dat de goden een ramp of een groot geluk veroorzaakten. In de christelijke Middeleeuwen overheerste het geloof in de almacht van de ene God. Die zou de mensen na hun dood straffen of belonen voor hun manier van leven. Deze verschillen in denkwijze zijn gebonden aan tijd en plaats.
In de geschiedenis moet je de mensen van vroeger in de eerste plaats proberen te begrijpen vanuit hun eigen tijd en plaats. Oordelen vanuit onze moderne kijk op de zaak kan en mag ook, maar ook wij zijn gebonden aan de plaats en de tijd waarin wij leven. Dat beïnvloedt ons oordeel. Door je goed in te leven in het verleden kun je pas echt begrijpen hoe gedacht werd en waarom mensen in een bepaalde tijd zo handelden en niet anders.

Gebondenheid aan tijd en plaats 2

Als je een bron leest, moet je altijd rekening houden met de achtergrond van de schrijver en de tijd waarin deze de bron schreef. Vragen die je over een bron uit de tijd van de revoluties in Engeland en Frankrijk kunt stellen, zijn:

- Wat is de politieke achtergrond van de maker van de bron?
- Is hij een katholiek of een protestant?
- Is hij een rijke burger, van adel of juist een arme sloeber?
- Is hij slachtoffer van bepaalde gebeurtenissen?

Het verschijnsel dat wat mensen schrijven en denken wordt beïnvloed door de tijd waarin ze leven en de positie die ze in de samenleving innemen, noemen we standplaatsgebondenheid of gebondenheid aan tijd en plaats. Bij Montesquieu merk je dat hij van adel was en wist wat zich afspeelde in adellijke kringen. Ook merk je dat zijn verblijf in Engeland grote invloed had op zijn ideeën.

Omstandigheden en motief

De geschiedenis hangt van oorzaken en gevolgen aan elkaar. Oorzaken kun je op verschillende manieren indelen (economisch, politiek, sociaal). Maar je kunt bij oorzaken ook spreken van een omstandigheid (het weer, de vruchtbaarheid van de grond) of van een motief (een beweegreden). De vruchtbare grond is de omstandigheid die de kolonist beweegt om zijn boerderij juist op die plek te vestigen. De spanningen tussen de verschillende religies in Europa en de godsdienstoorlogen zijn religieuze en/of politieke en/of economische omstandigheden voor mensen om naar de nieuwe wereld te vertrekken. Als een emigrant dan puur om godsdienstige redenen vertrekt: hij is niet vrij zijn geloof te belijden, dan is dat zijn motief of beweegreden.

Oorzaak en gevolg

Om de geschiedenis goed te begrijpen, willen we weten waarom iets gebeurt. Daarbij gebruiken we de begrippen oorzaak en gevolg.
Een oorzaak geeft aan waarom iets gebeurt. De Spanjaarden namen Antwerpen in 1585 in. Deze gebeurtenis werd de oorzaak van de vlucht van duizenden rijke kooplui naar Amsterdam. Die vlucht is dus een gevolg van de inname door de Spanjaarden. Dit gevolg van de inname van Antwerpen werd op zijn beurt de oorzaak van de groei van Amsterdam tot de grootste Europese handelsstad van de zeventiende eeuw.
Er zijn verschillende soorten oorzaken en gevolgen te onderscheiden. Dat de Spanjaarden Antwerpen veroveren, is een politieke of militaire oorzaak. Het vertrek van de handelaren is een economisch gevolg. Dat er ook handelaren zijn die om hun geloof de katholieke Spanjaarden ontvluchten, is een godsdienstige oorzaak. Oorzaken en gevolgen kun je ook indelen in korte en lange termijn en in bedoeld en onbedoeld. Een van de gevolgen van de rijkdom van de familie Bicker was dat ze zoon Gerard konden laten schilderen. Dat is een gevolg op de langere termijn. Dat gebeurt niet onmiddellijk, maar na enige tijd. Een onbedoeld gevolg van hun rijkdom was misschien dat hij zo dik was.

Overzicht Staatsinrichting

Nieuw bestuur

Om de toevoer van goederen en geld zeker te stellen en om greep te houden op de ontwikkelingen in Amerika, organiseerde Spanje een Amerikaans bestuur. Spanje richtte rond 1550 twee onderkoninkrijken op (het onderkoninkrijk Nieuw-Spanje met de gebieden Mexico, Noord-Amerika, het Caraïbisch gebied en de Fillipijnen, en het onderkoninkrijk Peru, dat de rest van Zuid-Amerika besloeg). In Spanje stelde de Raad van Indië regels op voor de onderkoninkrijken. De onderkoningen, afkomstig uit de hoge Spaanse adel, werden voor zes jaar benoemd. Zij leefden in paleizen, met een rijk hofleven. Zij stonden onder direct bevel van de Spaanse koning, maar in werkelijkheid was hun macht onbeperkt. Zij leidden het bestuur en de rechtspraak en beheersten de kerk en het leger. Spanjaarden bekleedden de belangrijkste bestuursfuncties. Onder in het staatsapparaat kregen de Indiaanse leiders een plekje. Zij zorgden voor de belastinginning.

De Republiek

Toen de Staten-Generaal in 1588 besloten niet langer een nieuwe vorst te zoeken, werden de gewesten van de Unie van Utrecht een republiek: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De term republiek komt van de Romeinen. Letterlijk betekent het: 'de gemeenschappelijke zaak'. Een republiek is een staat zonder vorst. Het hoogste gezag in de Republiek was verdeeld tussen de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten. De Staten-Generaal bepaalden het buitenlandse beleid en de verdediging van het land. In de Staten-Generaal zaten afgevaardigden van de gewestelijke Staten. Als er in de Staten-Generaal een besluit moest worden genomen, moesten de afgevaardigden steeds overleggen met hun gewest. De gewestelijke Staten regelden binnen ieder gewest of provincie zaken als belastingen, de godsdienst en de rechtspraak. Ook benoemden ze een stadhouder als legeraanvoerder.
Omdat Holland het rijkste gewest was, had het binnen de Republiek de meeste invloed. De raadspensionaris van Holland was een belangrijk man. Vaak kwam hij in botsing met de stadhouder, die ook streefde naar meer macht.

Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens Willem I

Nederland werd onder Willem I een constitutionele monarchie, waarbinnen koning Willem I veel macht had. Op 2 december 1813 legde hij een eed af op het voorlopig ontwerp van de grondwet.
De regering bestond uit de koning en zijn ministers, die hij zelf kon benoemen en ontslaan.
Er was een parlement, de Staten-Generaal, met gekozen vertegenwoordigers. Slechts een klein aantal rijke mannen had kiesrecht.
Het parlement kon wetten goedkeuren en jaarlijks de begroting vaststellen. De grondwet bood de koning de mogelijkheid om het parlement te omzeilen door via Koninklijke Besluiten te regeren.
Alle bestaande godsdiensten kregen recht op gelijke bescherming en iedereen was gelijk voor de wet. Ook stond in de grondwet dat de overheid zorg moest dragen voor het onderwijs en jaarlijks verslag moest doen van de stand van zaken binnen het onderwijs.

Staatsinrichting

In de negentiende eeuw werd de politieke invloed van 'het volk' groter. Om dit mogelijk te maken, moesten twee principiële vragen beantwoord worden. Hoe mocht het volk invloed uitoefenen? Welk deel van het volk kwam daarvoor in aanmerking?
In de negentiende eeuw werd gekozen voor indirecte democratie. Niet iedereen kon persoonlijk meedoen aan de discussies over politieke vraagstukken. Het was niet praktisch om iedereen zijn of haar zegje te laten doen. Dat zou enorm veel tijd kosten en tot oeverloos gebekvecht leiden. Daarom koos het volk vertegenwoordigers, die in het parlement namens een hele groep kiezers aan de discussies en besluitvorming deelnamen. De rol van het volk bleef dus beperkt tot deelname aan de verkiezingen. De kiezer moest er maar op vertrouwen dat de gekozene het standpunt van zijn kiezer goed vertegenwoordigde.
Wie mochten er meedoen aan de verkiezingen? In het begin van de negentiende eeuw lang niet iedereen. Om te beginnen stond de helft van de bevolking bij voorbaat buitenspel, want alleen de mannen kwamen voor het kiesrecht in aanmerking. Van de mannen werden alleen de rijken als kiezer toegelaten. Alleen zij die een minimum bedrag aan belasting betaalden kregen het kiesrecht. Dit noemen we het censuskiesrecht. In de loop van de negentiende eeuw werd de groep mannen die naar de stembus mocht stapje voor stapje groter: in Nederland van een paar procent in 1850, naar ruim tien procent in 1870 en bijna dertig procent in 1890. De strijd om invoering van het kiesrecht voor iedereen (zowel voor mannen als voor vrouwen, en ongeacht het inkomen) was een van de grote politieke strijdpunten uit de Tijd van burgers en stoommachines.

De grondwet van de Verenigde Staten van Amerika

Politici en wijze mannen uit de verschillende staten kwamen nu herhaaldelijk bijeen om een grondwet te schrijven die de staatsorganisatie van de nieuwe staat moest vastleggen. De grondwet van de Verenigde Staten van Amerika is duidelijk gebaseerd op denkbeelden van Locke en de trias politica van Montesquieu. Het Congres, bestaande uit twee huizen: het Huis van Afgevaardigden en de Senaat, kreeg de wetgevende macht. De uitvoerende macht werd in handen gegeven van een gekozen staatshoofd: de president. Daarnaast was er een onafhankelijke rechterlijke macht, met het Hooggerechtshof als belangrijkste orgaan. De drie machten konden elkaar onderling controleren, zodat een uitgekiende 'Balance of Power' ontstond.

Kaarten

Hoofdstuk 2
generaliteitslanden
Landschap Drenthe
Hoofdstuk 3
De bevolking van Nederland rond 1650
Bevolkingsgroei Republiek 1600 - 1700
Bevolkingsgroei Leiden 1580 - 1665
Bevolkingsgroei Amsterdam 1570 - 1700
Hoofdstuk 6
dertien oude staten
Verenigde Staten in 1783
Gebiedsaanwinsten van de V.S.
Hoofdstuk 4
gebieden onder controle van Napoleon
tocht naar Egypte, 1798 - 1799
tocht naar Rusland, 1812
Hoofdstuk 5
Imperialisme rond 1900
Hoofdstuk 1
Reizen van Cortés
Reizen van Columbus
Reizen van Pizarro
Atlantische Oceaan
Grote Oceaan
Indische Oceaan

Begrippen

abolitionisten
Mensen die de slavenhandel en slavernij wilden afschaffen.

absolutisme
Manier van regeren waarbij de vorst alle macht in handen heeft omdat God hem al die macht gegeven zou hebben.

Acte van Navigatie
Alleen Engelse schepen mogen goederen van en naar Engeland vervoeren.

aflaat
Bewijs dat (een deel van) iemands zonden zijn kwijtgescholden.

afzetgebied
Gebied (in het buitenland) waar goederen verkocht worden.

Ancien Régime
Maatschappelijke orde van voor de Franse Revolutie, die gekenmerkt wordt door feodaliteit, horigheid en het streven van vorsten naar absolute macht.

arbeidsomstandigheden
Geheel van voorwaarden en omstandigheden waaronder een arbeider moet werken. Hiertoe behoren onder andere het loon, het aantal werkuren per dag en per week en de (on)veiligheid op de werkvloer.

Azteken
Machtig indianenvolk dat leefde in het huidige Mexico; bouwde hoogstaande beschaving op.

Bataafse Republiek
Nederland van 1795 tot 1801, toen de patriotten de macht hadden, gesteund door de Franse bezetter.

bedeling
Uitdelen van brood en turf aan armen en mensen die van hun winterloon niet kunnen rondkomen.

Beeldenstorm
Actie van protestanten (die 'beeldenverering' verafschuwden) om beelden en versieringen uit kerken te verwijderen, bedoeld om onderdak te regelen voor protestantse kerkdiensten.

Boston Tea Party
Als protest tegen de Britse belastingen gooide een groep als indianen verklede kolonisten de lading thee van drie Engelse schepen overboord.

Burgeroorlog
Zeer bloedige oorlog tussen de noordelijke en zuidelijke staten van de Verenigde Staten van Amerika (1861-1865).

Carreira da India
Door Portugezen ontdekte zeeroute naar India.

censuskiesrecht
Toekennen van het kiesrecht aan dat deel van de bevolking dat meer dan een vastgesteld minimumbedrag aan belasting betaalt.

centralisatie
Proces waarbij een gebied of land steeds meer vanuit één plaats wordt bestuurd, met dezelfde regels voor dat gebied of land.

classicisme
Stijl in kunst en architectuur die de (bouw)kunst van Grieken en Romeinen in de Oudheid nadoet.

Code Napoléon
Wetboek dat Napoleon liet opstellen en waarin gelijkheid voor de wet was opgenomen. De Code Napoléon vormt nog steeds de basis van het burgerlijk wetboek in veel Europese landen.

commerciële landbouw
Boeren werken voor de nijverheid of voor de export en niet alleen meer voor eigen dorp of streek.

communist
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse door een revolutie wilde breken om zo de arbeiders zelf aan de macht te brengen.

Conferentie van Berlijn
Vergadering van vertegenwoordigers van Europese landen, in 1884-1885 in Berlijn gehouden, waarbij ze onderling de gebieden in Afrika verdeelden. Hierbij werden de grenzen op een willekeurige manier getrokken. Er werd nauwelijks rekening gehouden met de volkeren die in die gebieden woonden.

conquistadores
Spaanse avonturiers die in naam van de koning grote delen van Amerika in bezit namen en indiaanse volkeren onderwierpen.

Continental Congress
De eerste bijeenkomst van kolonisten in Philadelphia, die zou leiden tot de onafhankelijkheid.

Continentaal Stelsel
Napoleon probeerde door een handelsverbod van het Europese vasteland met Engeland Engeland uit te putten en te verslaan.

continuïteit
Aanduiding van iets wat lange tijd hetzelfde blijft in de geschiedenis.

De Oost
Alle gebieden waarmee de VOC handel dreef.

dekolonisatie
Het onafhankelijk worden van koloniën van hun moederlanden.

discontinuïteit
Aanduiding van iets wat verandert in de geschiedenis.

driehoekshandel
Handelsnetwerk tussen Europa, Afrika en Amerika waarin slaven, wapens en zilver verhandeld werden door Europeanen. Op de reis van Amerika naar Europa nemen de handelaren dan suiker, tabak en katoen mee.

driehoekshandel
Zie trans-Atlantische slavenhandel.

enclosures (Enclosure Acts)
Onder *enclosures* wordt verstaan: 1) het privatiseren en omheinen van de *common fields*, 2) het herverkavelen van de *open fields*, zodat er grote, aaneengesloten percelen ontstaan. Door de *enclosures* was een grootschalige en daardoor efficiëntere landbouw mogelijk.

encomiënda
Leen van de Spaanse koning in Spaans Amerika, bestaande uit een bepaald gebied compleet met de indiaanse inwoners.

factorij
Bewaakte handelspost in een ander (overzees) land.

Founding Fathers
Mannen die zitting hadden in het Congres en die de basis legden voor de nieuwe staat: de Verenigde Staten van Amerika.

Franse Revolutie
Gewelddadige omverwerping van het oude bestuur in Frankrijk.

Frontier
De grens tussen het gebied van de indianen en het gekoloniseerde gebied.

geconfedereerd
De zuidelijke staten waren voor een losse statenbond met veel zelfstandigheid voor elke staat en een federaal gezag met weinig bevoegdheden.

geldontwaarding
Geld wordt minder waard als gevolg van prijsstijgingen van goederen. Voor hetzelfde geld kun je minder kopen.

generaal pardon
Opstandelingen die bereid waren de wapens neer te leggen, zouden niet vervolgd of veroordeeld worden.

Generaliteitslanden
Katholiek gebleven delen van de Nederlanden die waren veroverd door de Republiek. Ze werden direct bestuurd door de Staten-Generaal: Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en Zuid-Limburg.

gesegregeerde maatschappij
Door de Jim Crow-wetten ontstond een wettelijke basis voor discriminatie van de Afro-Amerikanen in het zuiden. Zo werden Afro-Amerikanen achtergesteld en ontstond een scheiding tussen Afro-Amerikanen en blanken.

gewest
Gebied in de Nederlanden met eigen bestuur, regels en privileges (provincie).

Gouden Eeuw
Naam, later bedacht voor de lange periode van voorspoed en welvaart voor de Republiek in de zeventiende eeuw.

grondwet
Wet waarin wordt vastgelegd hoe het bestuur van een land is geregeld en waarin de grondrechten van de burgers zijn opgenomen.

haciënda
Uitgestrekt landgoed dat Spanjaarden in de Nieuwe Wereld in bezit kregen.

hagenpreek
Preek voor protestanten, die in de openlucht werd gehouden omdat zij nog geen eigen kerkgebouwen bezaten en met het oog op de veiligheid.

handelsfactorij
Versterkt steunpunt voor de handel van bijvoorbeeld VOC of WIC.

handelskapitalisme
Kapitaal vermeerderen door handel te drijven én door gekochte (ingevoerde) materialen en grondstoffen te laten bewerken en daarna te verkopen met meer winst dan met handel alleen.

handelskapitalisten
Kooplieden die in handel met verre gebieden investeren om zoveel mogelijk winst te maken.

handelsmonopolie
Alleenrecht om in een gebied (of in een bepaald product) handel te drijven.

Heren Zeventien
De zeventien bestuurders van de VOC.

Hervorming
Poging om iets te doen aan de misstanden binnen de katholieke kerk, die leidde tot de stichting van de protestantse kerk (ook Reformatie genoemd).

huisnijverheid
Het (in opdracht van een ondernemer) verwerken van grondstoffen bij de mensen thuis.

Inca's
Indianenvolk in Zuid-Amerika (het huidige Peru) dat een groot en machtig rijk had opgebouwd.

indirecte democratie
Staatsvorm waarin het volk bij verkiezingen vertegenwoordigers aanwijst die invloed op het bestuur kunnen uitoefenen.

Industriële Revolutie
Grote verandering in de West-Europese samenleving door de omschakeling van handmatige naar machinale vervaardiging van goederen.

inquisitie
Organisatie binnen de katholieke kerk die zich bezighield met het opsporen en veroordelen van ketters.

inter-Aziatische handel
Handel tussen Aziatische landen onderling.

Jim Crow-wetten
Door middel van deze wetten beperkte de blanke elite in het zuiden de rechten van de Afro-Amerikanen: Afro-Amerikanen moesten in aparte treinstellen reizen en gescheiden onderwijs volgen.

kapitalisme
Economisch systeem waarbij het maken van zo veel mogelijk winst het hoofddoel is en waarbij de ondernemer zo veel mogelijk vrijheid moet hebben om naar eigen inzicht dit doel te realiseren.

katholiek
Behorend tot het deel van het christendom dat gehoorzaamt aan de bisschop van Rome, de paus.

ketter
Iemand die zich niet houdt aan de officiële leer en regels van de Kerk.

khan
Titel van een Mongoolse of Turkse heerser.

klassenstrijd
Door (aanhangers van) Marx gebruikte benaming voor het conflict tussen twee klassen (proletariaat tegenover bourgeoisie) die aan elkaar tegengestelde politieke en economische belangen hebben.

kraak
Slagvaardig schip uit de 15e eeuw, geschikt voor het maken van reizen over lange afstanden.

Ku Klux Klan
Organisatie van conservatieve en racistische blanken die niet terugschrok voor intimidatie, geweld en lynchpartijen ten aanzien van Afro-Amerikanen.

landsadvocaat
Hoge ambtenaar (ook raadspensionaris genoemd) in een gewest. Hij was de woordvoerder van zijn gewest in de Staten-Generaal.

landsheer
Heerser over een gebied dat geen koninkrijk is. In de Nederlanden wordt de titel gebruikt om alle titels van Karel V en Filips II mee samen te vatten.

landvoogd(es)
Vervang(st)er van de landsheer, verantwoordelijk voor het bestuur van alle gewesten in de Nederlanden.

liberalisme
Politieke stroming die streeft naar zoveel mogelijk individuele vrijheid voor burgers en zo weinig mogelijk overheidsbemoeienis.

mechanisering
Het gebruik maken van machines bij de bewerking van het land of bij de productie van goederen.

mestizering
Vermenging van de verschillende bevolkingsgroepen in Spaans-Amerika.

modern imperialisme
Periode in de tweede helft van de negentiende eeuw waarin West-Europese landen door het veroveren van koloniën in Afrika en Zuidoost-Azië een groot koloniaal wereldrijk (imperium) opbouwden.

moedernegotie
Eerste en eeuwenlang belangrijkste internationale handel van Nederlanders met de landen rond de Oostzee.

Monroe doctrine
Opvatting van de Amerikaanse president Monroe (1823) dat Europese landen geen invloed of bemoeienis zouden moeten hebben met het Amerikaanse continent.

Nationale Vergadering
Parlement van Frankrijk tijdens de Franse Revolutie dat de standenmaatschappij afschafte en dat de eerste grondwet opstelde waarin de macht van de koning werd beperkt.

nationalisme
Voorliefde voor en het verheerlijken van het eigen volk. Als een volk nog geen eigen staat heeft, dan streeft dit naar zelfstandigheid van het eigen land.

Nieuwe Wetten
Spaanse regels die stelden dat indianen onderdanen van de Spaanse koning waren en dus eerlijk behandeld moesten worden.

Onafhankelijkheidsoorlog
Oorlog tussen de Amerikaanse koloniën en de Britten om de vrijheid te bereiken (1775-1783).

Onafhankelijkheidsverklaring
Document, in 1776 opgesteld om de onafhankelijkheid van dertien Amerikaanse koloniën uit te roepen.

onderkoninkrijken
Bestuursgebieden in Spaans-Amerika die namens de koning bestuurd werden door een onderkoning.

Osmaanse Rijk
Turks wereldrijk dat vernoemd is naar de stamvader Osman. Het bestond tussen de vijftiende en twintigste eeuw en werd bestuurd vanuit de stad Istanbul.

Pacificatie van Gent
Verdrag waarin alle Nederlandse gewesten zich aaneensloten om samen de Spaanse legers te verdrijven.

particularisme
Streven van de gewesten, edelen en steden om de oude voorrechten (privileges) te behouden en zo zelfstandig mogelijk te zijn.

Patriottenbeweging
Politieke stroming in de Republiek die op basis van verlichtingsdenkbeelden democratisering van het bestuur wilde.

plakkaat
Wet.

plantagekolonie
Kolonie met katoen-, suiker- of tabaksplantages, meestal met slavernij.

pogroms
Jodenvervolgingen; het begrip heeft vooral betrekking op de vervolging van Joden in Rusland in de negentiende eeuw.

predestinatie
De opvatting dat God van tevoren de mensen heeft uitgekozen die na hun dood in de hemel zullen komen.

privilege
Speciaal recht dat een persoon, stad of gewest kreeg van de landsheer.

protestants
Behorend tot het deel van het christendom dat in navolging van Luther, Calvijn en andere hervormers het gezag van de paus verwerpt.

Raad van Beroerten
Rechtbank, ingesteld door Alva, om de daders van de Beeldenstorm te straffen.

raadspensionaris
Zie landsadvocaat.

rationalisme
Filosofische stroming die ervan uitgaat dat het gebruik van het verstand (ratio) de bron is van kennis (en niet geloof, de Bijbel of tradities).

rationalisme
Proberen de wereld te begrijpen met het verstand, in plaats van vanuit het geloof.

Reconquista
de herovering van het Iberisch schiereiland op de islamieten door de christenen.

Reconstruction
Het Congres nam in 1867 een Reconstruction Act aan om de zuidelijke staten te hervormen en weer op te nemen in de Unie.

Reformatie
Zie Hervorming.

Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
De republiek die ontstond toen de opstandige gewesten in 1588 besloten niet langer een nieuwe landsheer te zoeken. De Republiek was bijzonder, omdat ze geen staatshoofd had.

republiek
Staatsvorm zonder vorst aan het hoofd.

Republikeinen
Politieke stroming met veel aanhang in de noordelijke staten, waren voor een sterke unie en hadden een voorkeur voor het afschaffen van de slavernij.

Robber Barons
Grote ondernemers met enorme economische macht door opeenhoping van grondbezit en verschillende ondernemingen, van mijnen tot spoorwegbedrijven.

schietspoel
Hulpmiddel voor een weefgetouw, waardoor een wever sneller en over een grotere afstand de spoel (waarin het inslaggaren zit) door de kettinggarens kan werpen. Deze is in 1733 door John Kay uitgevonden.

schuilkerk
Geheime kerk in bijvoorbeeld een koopmanshuis. Anderen dan hervormden mochten hun geloof wel uitoefenen, maar niet openlijk.

Slave codes
Wetten die vanaf 1660 slavernij officieel erkenden en bepaalden dat het nageslacht van Afro-Amerikanen bezit van de meester zou zijn.

Smeekschrift
Verzoek van de edelen aan de landvoogdes om de vervolging van ketters te matigen.

sociale kwestie
Bewustwording van het feit dat er in de eerste fase van de Industriële Revolutie een groot verschil tussen de verschillende sociale groepen was ontstaan (rijk – arm) die dringend om een oplossing vroeg.

socialist / sociaal-democraat
Aanhanger van de politieke stroming waarin de arbeidersklasse de macht van de bezittende klasse wilde breken door het invoeren van sociale hervormingen via het parlement, om zo de positie van de arbeider te verbeteren.

Spaanse furie
Muiterij van de Spaanse soldaten, die leidde tot de plundering van onder andere Antwerpen.

spinning jenny
Apparaat waarmee een spinner acht draden tegelijk kan spinnen. Dit was een klein werktuig dat in huis konden worden gebruikt.

stadhouder
Vervanger van de landsheer in het gewest. In de tijd van de Republiek benoemden de gewestelijke Staten de stadhouder. Toen was hij ook opperbevelhebber van het leger.

standenmaatschappij
Samenleving die verdeeld is in sociale lagen, waarbij sommige standen veel meer rechten hebben dan andere standen.

stapelmarkt
Goederen vanuit alle windstreken naar de handelsstad vervoeren om van daaruit weer te verhandelen.

Staten (gewestelijke)
Bijeenkomst van de afgevaardigden van de geestelijkheid, adel en steden in een gewest. (In de tijd van de Republiek ontbrak de geestelijkheid.)

Staten-Generaal
De afgevaardigden van alle gewestelijke Staten bij elkaar.

stoommachine
Machine die door het gebruik van stoom in beweging wordt gebracht. Voor het stoken van de stoommachine zijn grote hoeveelheden steenkool nodig.

superioriteit
Gevoel of overtuiging dat iemand beter, sterker of meer waard is dan een ander.

Terreur
Periode van 1792-1794 waarin radicale revolutionairen in Frankrijk de macht hebben en veel tegenstanders op de guillotine onthoofden.

Tiende Penning
Belasting, ingesteld door Alva. Over elk verkocht product moest tien procent belasting betaald worden.

Trans-Atlantische slavenhandel
Europeanen kopen in Afrika mensen, transporteren die naar Amerika en verkopen ze als slaven.

trans-Atlantische slavenhandel
Handel in slaven van Afrika via de Atlantische Oceaan naar Amerika. Ook driehoekshandel: uit de Republiek koopwaar (katoenen stoffen, geld) vervoeren naar Afrika, van Afrika slaven vervoeren naar Amerika, van Amerika koopwaar (ruwe katoen, koffie, tabak, suiker) vervoeren naar Nederland.

Trias Politica
Politiek systeem, bedacht door de filosoof Montesquieu, waarin drie machten worden onderscheiden: de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht. De drie machten moeten gescheiden blijven.

Unie van Atrecht
Bond van Zuid-Nederlandse, Waalse gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent vrede sloten met Filips II.

Unie van Utrecht
Bond van de gewesten die na het mislukken van de Pacificatie van Gent besloten de Opstand voort te zetten.

unie
De noordelijke staten waren voor een sterke unie, samenwerking tussen de verschillende staten met een overkoepelend federaal gezag met veel bevoegdheden.

urbanisatie
Verstedelijking; het groeien van bestaande steden en het ontstaan van nieuwe steden.

Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)
Handelsmaatschappij met monopolie op de zeevaart naar Azië.

Verklaring van de rechten van de mens en van de burger
Verklaring die tijdens de Franse Revolutie is opgesteld en waarin de grondrechten van de mens zijn verwerkt. Latere grondwetten en ook de moderne *Verklaring van de rechten van de mens* zijn hierop gebaseerd.

Verlichting
Denkstroming uit de achttiende eeuw die het gebruik van het eigen verstand centraal stelde. Door meer kennis te verwerven is een betere samenleving te realiseren.

Watergeuzen
Protestantse opstandelingen die op en vanaf zee vochten.

wereldeconomie
Stelsel van handels- en financiële relaties dat de hele wereld omspant.

West-Indische Compagnie (WIC)
Handelsmaatschappij met monopolie op de zeevaart naar West-Afrika en de Amerika's.

wetenschappelijke revolutie
Snelle ontwikkeling in West-Europa op het gebied van uitvindingen en wetenschap.

zijderoute
Handelsroute tussen Azië, vooral China, en Europa, vernoemd naar de zijden stoffen die per karavaan werden aangevoerd.

zilvervloot
Jaarlijkse Spaanse vloot met de opbrengst van de zilvermijnen uit de Amerika's.

Illustratieverantwoording

Omslag: © Rijksmuseum, Amsterdam

p6 Hollandse Hoogte, Amsterdam / Corbis
p8 Bridgeman Art Library, Londen
p9 Raremaps.com, Wikimedia Commons
p10 Hollandse Hoogte / Bridgeman Art Library, Londen
p11b Hollandse Hoogte / Bridgeman Art Library, Londen
p11o Wikimedia commons
p12 Bridgeman Art Library, Londen / Bibliotheque nationale, Ms Fr 2810 f.188
p13 Bridgeman Art Library, Londen / Service Historique de la Marine, Vincennes, France
p14 EMK, Deventer
p15 Bridgeman Art Library, Londen
p16 EMK, Deventer
p17l Bridgeman Art Library, Londen / Hollandse Hoogte / Museo Del Templo Mayor, Mexico City, Mexico
p17r Bridgeman Art Library, Londen
p18 Bridgeman Art Library, Londen / Bildarchiv Steffens / Henri Stierlin
p19 Bridgeman Art Library, Londen
p20 Bridgeman Art Library, Londen / Biblioteca Ambrosiana
p21 Bridgeman Art Library, Londen / British Museum, London
p22 EMK, Deventer
p23l Getty Images, Amsterdam / Museo de America, Madrid, Spain
p23r Bridgeman Art Library, Londen
p24 EMK, Deventer
p25 AKG/Lineair, Arnhem
p28 Museum Catharijneconvent, Utrecht
p30 Rijksmuseum, Amsterdam
p31 Rijksmuseum, Amsterdam
p32 Hans von Kulmbach (Public domain), via Wikimedia Commons
p33b Atlas van Stolk, Rotterdam
p33o Archiv fur Kunst und Geschichte-(akg-images)
p34l Hans Holbein the Younger - Web Gallery of Art / Wikimedia
p34r Kunstmuseum Basel
p35 AKG/Lineair, Arnhem
p36l The Art Archive / Museo de Santa Cruz Toledo / Album/Joseph Martin
p36r EMK, Deventer
p37 Atlas van Stolk, Rotterdam
p38 Rijksmuseum, Amsterdam
p39 Image Select, Wassenaar
p40l EMK, Deventer
p40r The Art Archive / Picture Desk, Londen
p41 Collectie Lakenhal, Leiden
p42 Rijksmuseum, Amsterdam
p43 Google Books
p44 Rijksmuseum, Amsterdam
p45 Rijksmuseum, Amsterdam
p46 Imageselect, Wassenaar
p47 AKG/Lineair, Arnhem
p48b Siebe Swart / Holandse Hoogte
p48o EMK, Deventer
p50 EMK, Deventer
p52 Collectie Amsterdam Museum
p54 Rijksmuseum, Amsterdam
p55l Rijksmuseum, Amsterdam
p55r Rijksmuseum, Amsterdam
p56 Rijksmuseum, Amsterdam
p57 EMK, Deventer
p58 Rijksmuseum, Amsterdam
p59 Rijksmuseum, Amsterdam
p60 Rijksmuseum, Amsterdam
p61 Rijksmuseum, Amsterdam
p62 Rijksmuseum, Amsterdam
p63l Rijksmuseum, Amsterdam
p63r Rijksmuseum, Amsterdam
p64 Rijksmuseum, Amsterdam
p65 Rijksmuseum, Amsterdam
p66 WikiMedia Commons
p67 Rijksmuseum, Amsterdam
p68b Rijksmuseum, Amsterdam
p68o Rijksmuseum, Amsterdam
p69 Museum Boerhaave, Leiden
p70 Rijksmuseum, Amsterdam
p71l Rijksmuseum, Amsterdam
p71r Rijksmuseum, Amsterdam
p72b Rijksmuseum, Amsterdam
p72o Rijksmuseum, Amsterdam
p73 Rijksmuseum, Amsterdam
p75 EMK, Deventer
p76 AKG/Lineair, Arnhem
p78 AKG/Lineair, Arnhem
p79 Archiv für Kunst und Geschichte, Berlijn / akg-images
p80 The Bridgeman Art Library, Londen
p81b Museum Prinsenhof Delft
p81o Erich Lessing/AKG/Lineair, Arnhem
p82b Wikimedia Commons (Publiek Domein)
p82o RMN/Château de Versailles / Daniel Arnaudet
p83 Hollandse Hoogte
p84b Wikimedia Commons (Publiek domein)
p84lo AKG/Lineair, Arnhem
p84ro Hollandse Hoogte
p86 EMK, Deventer
p87b The Art archive/Picture Desk, Londen
p87o BnF (maker onbekend / Publiek Domein)
p88 Réunion des musées nationaux Grand Palais, Parijs
p89b AKG/Lineair, Arnhem
p89o Musée de la Révolution française, Vizille
p90 Image Select, Wassenaar
p91l The Library of Congress, Washington (Publiek Domein)
p91r Wiki Commons (Publiek Domein)
p92 Bridgeman Art Library, Londen
p93 Gérard Blot/RMN-Grand Palais, Paris
p94l Rijksmuseum, Amsterdam
p94r Rijksmuseum, Amsterdam
p95l Image Select, Wassenaar
p95r Rijksmuseum, Amsterdam
p97 EMK, Deventer
p98 Bridgeman Images, Londen
p100 Image Select, Wassenaar
p101 Photobucket / James Feenstra
p102 Superstock, London
p103b TiekstraMedia, Groningen
p103o Hollandse Hoogte
p104b EMK, Deventer
p104o Bridgeman Images, Londen
p105 Rijksmuseum, Amsterdam
p106 Rijksmuseum, Amsterdam
p107l Wikimedia (Publiek Domein)
p107r Rijksmuseum, Amsterdam
p108 EMK, Deventer
p109 Wikimedia Commons
p110 Image Select, Wassenaar
p111 Image Select, Wassenaar
p112 Royal Collection of the United Kingdom
p115 Rijksmuseum, Amsterdam
p116b Tropenmuseum, Amsterdam
p116o National Museums Liverpool
p117b The Maritime gallery, Dartfort
p117o EMK, Deventer
p118b EMK, Deventer
p118o Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen, Amsterdam
p119 Bridgeman Images, Londen
p120 Hollandse Hoogte
p121b AKG/Lineair, Arnhem
p121o Shutterstock
p124 Bridgeman Images, Londen
p126 Granger/Lineair, Arnhem
p127 Corbis/Hollandse Hoogte
p128 AKG/Lineair, Arnhem
p129 Image Select, Wassenaar
p130 EMK, Deventer
p131b Image Select, Wassenaar
p131o Metropolitan Museum of Art, New York
p132 Hollandse Hoogte, Den Haag
p133 Shutterstock, New York
p134 Toronto Public Library
p135b Granger/Lineair, Arnhem
p135o Bridgeman, Londen
p136 Granger/Lineair, Arnhem
p137 The Library of Congress, Washington
p138b Granger/Lineair, Arnhem
p138o Alamy/Image Select, Wassenaar
p139b The Library of Congress, Washington
p139o Image Select, Wassenaar
p140 Courtesy of The Drake Well Museum, Pennsylvania Historical and Museum Commission
p141b EMK, Deventer
p141o Library of Congress
p142 Granger/Lineair, Arnhem
p143l Granger/Lineair, Arnhem
p143r University of Massachusetts Lowell, Center for Lowell History